

danske studier

1994

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1994, 89. bind, ottende række 5. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 528
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7421-923-5

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.
Til de sproghistoriske bidrag af Henrik Galberg Jacobsen, Inge Lise Pedersen,
Allan Karker, Frans Gregersen og Poul Lindegård Hjorth er der ydet støtte fra
Mag.art. Marcus Lorenzens Legat.

Indhold

<i>Henrik Galberg Jacobsen</i> , seniorforsker, mag.art., Dansk Sprog- nævn. Sprogændringer og sprogvurderinger. Om nogle aktuelle engelskinspirede ændringer i dansk og om vurderingen af dem	5
<i>Jon Haarberg</i> , stipendiat, mag.art., Universitetet i Oslo. Erasmus Montanus, Erasmus og Montanus. Holbergs titel lest loddrett ...	29
<i>Alvhild Dvergsdal</i> , lektor, cand.phil., Høyskolen i Agder. Ewalds opplysende og romantiske diktunst	47
<i>Henrik Blicher</i> , videnskabelig medarbejder, mag.art., Søren Kier- kegaard Forskningscenter. Schack Staffeldt – die Nachtseite sei- ner späteren Lebensjahre. En kommenteret gengivelse af etats- råd C.A.G.J. Engels optegnelser om Schack Staffeldt	67
<i>Thomas Bredsdorff</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet. Struktur og retorik i den klassiske novelle	100

MINDRE BIDRAG

<i>Mogens Leisner-Jensen</i> , lektor, cand.mag., Odense Universitet. Bemærkninger vedrørende Jens Hougaard: Ludvig Holberg. The Playwright and his Age up to 1730	119
<i>Hans Kuhn</i> , professor, dr.phil., Canberra University. Nationalhisto- rische Stoffe am Königlichen Theater in Kopenhagen 1748-1889	126

ANMELDELSER

<i>Inge Lise Pedersen</i> , universitetslektor, cand.mag., Københavns Universitet. Kurt Braunmüller und Willy Diercks (red.): Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen	135
<i>Allan Karker</i> , universitetslektor, cand.mag., Aarhus Universitet. Ordbog over det Danske Sprog. Supplement. Første bind: A (Aa) – Bh	145
<i>Frans Gregersen</i> , universitetslektor, dr.phil., Københavns Univer- sitet. Ole Tøgeby: PRAXT, Pragmatisk tekstteori 1-2	152

<i>Poul Lindegård Hjorth</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet.	
Stig Örjan Ohlsson: Urban Hiärnes Oförgriplige Tanckar ... angående thet Swenska Språkets rätta Skrijf-art.	
Stig Örjan Ohlsson: Språkforskaren Urban Hiärne	165
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet.	
Jens Kr. Andersen: Handling og moral. En strukturel studie i elleve Holberg-komedier.	
Jens Kr. Andersen: Holbergs kilder? Studier i komediedigterens mulige litterære forudsætninger.	
Jens Kr. Andersen: Professor Holbergs komedier. En strukturel og historisk undersøgelse	171
<i>Henrik Blicher</i> , videnskabelig medarbejder, mag.art., Søren Kierkegaard Forskningscenter.	
Laust Kristensen: En studie i Schack Staffeldts liv og digtning ...	182
<i>Lars Peter Rømhild</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet.	
Marianne Barlyng (red.): I kentaurens tegn. En bog om Thorkild Bjørnvigs universer	184
<i>Henrik Andersson</i> , ordbogsredaktør, cand.mag., Den Danske Ordbog.	
Hans Holmberg: Kunstens veje over Sundet. Om svensk-danske kulturmøder	187

Sprogændringer og sprogvurdering

Om nogle aktuelle engelskinspirerede ændringer i dansk og om vurderingen af dem¹

Af *Henrik Galberg Jacobsen*

1. Indledning

I denne oversigt præsenterer jeg nogle aktuelle engelskinspirerede ændringer i dansk sprogbrug og diskuterer hvordan man bør vurdere dem.

Med *aktuelle* ændringer mener jeg først og fremmest ændringer der har fundet sted i de seneste 2-3 årtier, og som endnu af opmærksomme sprog-iagttagere opleves som nyheder i sproget. Og med *engelskinspirerede* ændringer mener jeg ændringer der med større eller mindre sikkerhed kan tilskrives påvirkning fra engelsk (brugt som fællesbetegnelse for britisk og amerikansk engelsk). De behandlede ændringer spænder fra forhold der indiskutabelt kan placeres som lån fra engelsk, til tendenser der i forvejen kendes som interne danske udviklinger, men som kan antages i et vist omfang at være støttet og forstærket af en tilsvarende sprogbrug i engelsk.

I diskussionen af hvordan de behandlede problemer skal *vurderes*, sigter jeg primært på indfødte danske sprogbrugere, men vil også stedvis komme med bud på hvilke løsninger man bør vælge når man underviser udlændinge i dansk. Man må dog her gøre sig klart at adskillige af de ændringer jeg behandler, er så marginale at mange danskere næppe vil registrere nogen bevægelse overhovedet, og at de følgelig kan siges at være raffinementer som kun har interesse for udenlandske danskstuderende der befinder sig et godt stykke over det elementære niveau – men dem er der da heldigvis også en del af.

Kilderne til min behandling af de forskellige ændringer fremgår undervejs i fremstillingen og af litteraturlisten sidst i artiklen. Nogle kilder er udnyttet kraftigere end andre. Der er her specielt grund til at nævne Knud Sørensens arbejder om engelsk indflydelse på dansk (især Sørensen 1973, 1978, 1987, 1989, 1991). Fritz Larsens artikler om betydnings- og oversættelseslån (Larsen 1982 og 1994) har jeg fået kendskab til så sent at jeg ikke har kunnet udnytte dem i mit arbejde.

2. Udtale

2.1. Generelt

Danske sprogbrugere er i de sidste par generationer blevet stadig bedre til engelsk, og i dag er adgangen til at høre genuint engelsk for mange danskere en selvfølgelig del af hverdagen. Det kan derfor ikke undre at man i de seneste årtier har kunnet se en øget tilnærmelse til genuin engelsk udtale af engelske låncord i dansk. Som eksempler kan nævnes at traditionelle fordanskede udtaler af fx *choker* og (*hånd*)*lotion* som ['ʃo'gɔ, 'ʃɔgɔ] og [lo'ʃo'n] i dag er næsten helt afløst af de mere engelsk-klingende ['ʃɔwɔ, 'tjɔwɔ, 'tjɔwɔ] og ['lɔwʃɔn, 'lɔwʃɔn]. Tilsvarende med navneendelsen *-on* (*-don, -son, -ton*). Den blev tidligere så godt som altid udtalt på dansk: [-ɔn], fx i *Lyndon (B.) Johnson, (Richard) Nixon, (Dolly) Parton*. I navne på nyopdukkede offentlige personer har sådanne danske udtaler på det seneste fået en vis konkurrence fra mere engelsk-nære udtaler, fx (*Bill*) *Clinton*, udtalt ['klendn].

2.2. [w] eller [v]?

En lille, men hørlig problemgruppe er de oprindelig engelske ord der skrives med *w-*, og som i engelsk udtales med [w-]. I disse ord er udtalen med labiodental kontoid, [v], den traditionelle i dansk, men udtalen med vokoid, [w], vinder stadig frem.

Endnu fastholdes udtalen med [v] i nogle (gamle) lån, fx *watt, welter-vægt, whist*. I andre gamle lån er [v]-udtalen den almindelige hos midaldrende og ældre, mens udtalen med [w] er dominerende hos de unge og dermed den udtale der har fremtiden for sig, fx *waleskringle, weekend, western, whisky, wigwam, Wimbleton, wing, wire*. Og i nye lån er udtalen med [w] den almindelige hos de allerfleste sprogbrugere, fx i *walkie-talkie, walkman, (tekstbehandlingssystemet) WordPerfect, workshop, workout, wow*.

De fremtrængende [w]-udtaler i mellemgruppe-ord som *weekend* og *whisky* stikker klart i ørene på dem (os) der foretrækker udtalerne med [v], og som simpelthen synes at [w]-udtalerne lyder som krukkeri. Men samtidig må man som bruger af [v]-udtalerne indstille sig på at disse udtaler i stadig stigende grad vil udsende signaler om en mere gammeldags sprogform end man måske i øvrigt ønsker at signalere.

Det er vanskeligt at give et generelt råd her. Indfødte danskere bør vel blot have at vide at der i en række tilfælde forekommer to udtaler ved siden af hinanden, og at man – uanset hvilken mulighed man vælger – vil kunne lyde afstikkende i nogles ører. Chancerne for at ramme rigtigt ved at vælge [w]-udtalen bliver dog stadig større, og ud fra den betragtning kan man være nogenlunde tryk ved at lade udtalerne med [w] være hovedreglen når man underviser udlændinge i dansk.

2.3. Initialforkortelser

Et andet detailområde hvor det øgede kendskab til engelsk har skabt en ny usikkerhed, er udtalen af oprindelig engelske initialforkortelser af navne som *BBC*, *WHO*, *PLO*, dvs. navne på organisationer og lign. De traditionelle udtaler med danske bogstavnavne, [bebe'se'] osv., konkurrerer i dag med udtaler med de engelske bogstavnavne, [bibi'si'] osv. Problemet er for nylig blevet behandlet i et af de sprogbreve med råd og advarsler som Danmarks Radio udsender til sine medarbejdere (nr. 83, 1993). Her rådes Danmarks Radios medarbejdere til at udtale initialforkortelser som fx *CNN*, *FBI* med de danske bogstavbetegnelser, og samme håndfaste råd kan det være rimeligt at give videre til udlændinge der er ved at tilegne sig dansk.

Man kan i øvrigt bemærke at konkurrencen mellem dansk og engelsk bogstavudtale (næsten) kun foreligger ved initialforkortelser af proprier. Forkortelser af appellativer udtales næsten undtagelsesløst på dansk, også selvom de er forkortelser af engelske ordforbindelser, fx *cd*, *lp(-plade)*, *pc*, *ph.d.* (der dog stadig har sit hyr med »pi-æjdsj-di«), *UHF*, *VGA(-skærm)*, *VSOP*.

2.4. Anglificeringer

En særlig problemtype er de udtaleændringer der nok viser sprogbrugens kendskab til engelske udtaleregler, men som samtidig afslører manglende kendskab til hvilke ord der er oprindelig engelske, og dermed

svigtende sikkerhed mht. hvilke ord de engelske udtaleregler kan anvendes på. Et typisk eksempel er det oprindelig franske ord *unik*, der i sin traditionelle fordanskede form udtales med [u-]: [u'nig], men som ikke sjældent kan høres udtalt med [ju-] som i engelsk: [ju'nig]. Tilsvarende ometymologiseringer foreligger i fx *charlatan* udtalt ['tjɑ·lɑ·tɔn], *chik* udtalt ['tʃig], *large* 'rundhåndet, storsindet' udtalt ['lɑ·dʒ] og *objektiv* udtalt ['ɔbdjæg.tiʷ']. Også den stadig hyppigere form ['pɔjndɔ] hos yngre sprogbrugere (*pointer*) hvor midaldrende og ældre har [po'ændɔ] (*poin-ten*), kan nævnes her.

Det er ofte navne der uden videre udtales som om de var engelske. En morgen i marts 1992 kunne man således i et ønskeprogram i Danmarks Radio høre om en 3. g på [metro'pɔlɪtɔn]-skolen (altså udtalt som *Metropolitan*(operaen) i New York) der bad om at få spillet en bestemt melodi. En del udtaler af denne type er registreret i Danmarks Radios sprogbreve til medarbejderne, hvorfra følgende afskrækkende samling stammer: »*djobs bog, æidem Oehlenschläger, dæjvid og djon-nathan, martha Christensen* (th i de to sidste navne udtalt på engelsk), *djin djäk Rousseau og robbert Schumann*«. (Sprogbrevet DR, nr. 67, 1991).

Af en lidt anden type er tilfælde som udtalen af *Euro Class* med initialt [dju-] i stedet for [ju-], dvs. dobbeltapplicering af engelske udtaleregler på engelske ord.

Anglificeringer som de nævnte vil af danske sprogbrugere med kendskab til de traditionelle udtaler blive betragtet som regulære sprogfejl. Det er således udtaler som også dansktalende udlændinge står sig ved at søge at undgå.

Anvendelsen af engelske udtaleregler på ikke-engelske ord har en ældre parallel i fejlagtig applicering af franske udtaleregler på nogle oprindelig engelske ord som er blevet opfattet som oprindelig franske, fx (*mål*)*average*, *glamour* og *jockey*, udtalt [αvɑ'rɑ·ʒə], [glo'mu·ɹ] og [ʃo'kɑj'ɪ]). – Også dobbeltappliceringer som den ovenfor nævnte udtale af *Euro Class* har franske forgængere, således udtalen [kry-'sdɑ·ðə] af den fordanskede stavemåde *krustade* af det franske ord *croustade*.

Tendensen til at opfatte oprindelig franske fremmedord som engelske kan muligvis også spores inden for ortografien, fx ved at engelskprægede stavemåder som *adresse*, *resort*, *resource* og *kommitté* ser ud til at vinde frem som fejlstavninger af *adresse*, *ressort*, *ressource* og *komité*. Se nærmere hos Haastrup 1988.

3. Ortografi

3.1. Særskrivning af sammensætninger

En markant ortografisk tendens er den øgede særskrivning af ordforbindelser der lydligt (prosodisk) klart er markeret som sammensætninger, og som efter de normale retskrivningsregler skal skrives i ét ord. Den viser sig ved skrivemåder som fx *faktura dato*, *prøve kørsel*, *society skønhed* og *zoneterapeut skole* i stedet for *fakturadato*, *prøvekørsel*, *societyskønhed* og *zoneterapeutskole*. Der er her tale om en velkendt fejltype i dansk, der »altid« har forekommet hos usikre skriftsprogsbrugere på skilte og i privatbreve og skolestile mv., men som nu også dukker op i trykte tekster, herunder tekster som i øvrigt er rimelige i ortografisk henseende.

Den øgede forekomst er formentlig støttet af tilsvarende særskrivninger i engelsk, hvor de er norm, men den kan også hænge sammen med at flere – og dermed også flere mindre sikre – skriftsprogsbrugere i dag har lettere og mere direkte adgang til de trykte medier end tidligere. Måske kan også problemerne i forbindelse med skrivningen af sammensætninger hvis førsteled består af mere end ét ord (*væg til væg-tæppe* mv., se nærmere i afsnit 3.2), bidrage til at øge usikkerheden mht. sær- og sammenskrivning af mere regulære sammensætninger.

Den officielle holdning til sådanne særskrivninger af sammensætninger er klar og ubønhørlig. De er og bliver fejl. Der er ikke i Dansk Sprognævn nogen overvejelser i retning af at lempe på reglen om at ordforbindelser der prosodisk holdes sammen ved hjælp af hovedtryk + bi-tryk, skal skrives i ét ord. Men det kan selvfølgelig ikke udelukkes at det øgede kendskab til engelsk med dets flere særskrivninger med tiden vil kunne skabe en højere grad af accept hos sprogbrugerne over for tilsvarende særskrivninger i dansk, og at en sådan større acceptabilitet en dag kan føre til at også den officielle holdning må ændres. Indtil videre er der dog ingen tvivl om at man må anbefale såvel danske som udenlandske brugere af dansk skriftsprog at overholde reglen om at sammensætninger skrives i ét ord.

3.2. Gruppesammensætninger

Et specialtilfælde mht. sær- og sammenskrivning udgøres af gruppesammensætninger af typen *væg til væg-tæppe* og *køb og smid væk-mentalitet*.

Der er her især tale om syntetiske nominalkonstruktioner (præmodifikationer) hvor nominalhelhedens kerne er modificeret af et foranstillet attribut bestående af flere selvstændige ord. Knud Sørensen (1973, s. 60-61) nævner to hovedtyper. I den ene består attributtet af substantiv + præposition + samme substantiv, fx *væg-til-væg tæppe*, i den anden af en (ofte imperativisk) sætning, fx *gør-det-selv mand*. Allerede i 1973 nævner Knud Sørensen dog det typologisk afvigende eksempel *en moderne design bil*, og i sin senere behandling af engelsk indflydelse på moderne dansk syntaks (Sørensen 1987) gør han opmærksom på at »næsten hvad som helst kan fungere som præmodifikator«, og nævner bl.a. eksemplerne *efter-Nixon æraen*, *anti-Shah demonstrationer*, *samfundets her-og-nu problemer* (s. 137).

Konstruktionen er ikke ny i dansk, jf. ældre ord som *Kys-mig-straks-Hat* (Ordbog over det danske Sprog) og *stik-i-rend-dreng* (RO 55)/*stikirenddreng* (RO 86), men den er utvivlsomt blevet almindeligere i de seneste 3-4 årtier. En række af eksemplerne har klare engelske paralleller eller forlæg, fx *kys mig straks-hat* og *væg til væg-tæppe* (*kiss-me-quick*, *wall-to-wall carpet*). Andre viser imidlertid at typen er (blevet) syntaktisk produktiv i dansk. Det må formentlig gælde eksempler som *underbordet aftaler*, *en vanskelig-at-lave sovs* (Sørensen 1987, s. 137) og »nogle betydelig mere langt ude-fyre end os« (DR P3 22.8.1993; sagt af en rockmusiker om medlemmerne af en anden rockgruppe). Som yderligere et eksempel på konstruktionens produktivitet kan nævnes at Jørn Hjørtning på sin automatiske telefonsvarer benytter formuleringen »Dette er Jørn Hjørtning's *ta'-imod-besked-maskine* ..« (Politiken 29.8.1993).

Som det allerede er fremgået af eksemplerne, er der en vis usikkerhed mht. ortograferingen af gruppesammensætninger. Mange af eksemplerne er skrevet på samme måde som i de tilsvarende engelske eksempler, dvs. med bindestreg mellem ordene i det attributive led. Sådanne skrivemåder er lingvistisk set tilfredsstillende ved at skellet mellem nominalhelhedens umiddelbare konstituenten er markeret med et »større« tegn, nemlig ordmellemrum (blanktegn), end skellene mellem førstekonstituentens bestanddele, der er markeret med bindestreg. Til gengæld strider de mod dansk ortografisk tradition, der jo kræver at netop skellet mellem de umiddelbare konstituenten i en sammensætning er usynligt (dvs. skjult af en total sammenskrivning) eller i særlige tilfælde markeret med en bindestreg.

En overtagelse af de engelske skrivemåder med bindestreg mellem førstekonstituentens bestanddele og med blanktegn før sidstekonstituen-

ten ville således være en indrømmelse til den officielt set uønskede tendens til særskrivning der er omtalt ovenfor i afsnit 3.1. Heri ligger utvivlsomt et tungtvejende argument for at Dansk Sprognævn i RO 86 (§ 63.3.d) har foreskrevet at gruppesammensætninger skrives med blanktegn mellem førstekonstituentens bestanddele og med bindestreg mellem de umiddelbare konstituenten, altså fx *væg til væg-tæppe*. At man så med denne skrivemåde samtidig omdefinierer blanktegnet og bindestregen i forhold til hinanden, således at blanktegn nu markerer et mindre skel end bindestreg, er en ulempe som forfatterne til RO 86 har været på det rene med, men som man altså ikke desto mindre har fundet var et mindre onde. Det har yderligere spillet ind at man har ønsket at få samme regel ved rent appellativiske sammensætninger og ved sammensætninger med et flerleddet proprium som førstekonstituent, fx *Max Planck-Institutet*, *Carl Nielsen-symfoni*.

Det virker som om dansk retskrivning, specielt princippet om sammenskrivning af regulære sammensætninger, simpelthen ikke er gearet til at klare den skriftlige gengivelse af gruppesammensætningerne. Under alle omstændigheder ser det ud til at der er behov for at problemet genovervejes (gerne i sammenhæng med de ortografiske problemer der i øvrigt er i forbindelse med skrivningen af ord- og ordforbindelser hvori der indgår proprier). Men indtil da er det enklatest nok blot at følge anvisningerne i RO 86.

3.3. Apostrof

Apostrof foran genitivs-s lader til at blive stadig almindeligere. Knud Sørensen (1973) nævner eksempler på en sådan brug af apostrof i såvel engelske ord, fx *Ford's nye 2,4 liter dieselmotor*, som i danske, fx *Jensen's hus* (s. 21), og regner med engelsk inspiration i begge tilfælde. Tendensen er særlig stærk ved genitiv af proprier, fx *Peter's bil*, *Ander-sen's fabrikker*, *Tivoli's hovedindgang*. Det passer godt med apostroffens hovedfunktion som »stødpudetegn«, dvs. koblingsled mellem uensartede størrelser som fx navne og endelser, tal og bogstaver (jf. Galberg-Jacobsen & Stray Jørgensen 1991, s. 33-34).

Befolkningens behov for stødpuder er imidlertid større end det officielt anerkendte, hvad der betyder at en række anvendelser af apostrof er ukorrekte efter reglerne i RO 86 (§ 6 og 21). Og at der ikke er nogen

mildning i vente på dette punkt, fremgår klart af artiklen »Apostrofitis« (Hansen 1992), hvori Dansk Sprognævns formand præsenterer og kritiserer en række apostrofanvendelser og til slut på Sprognævnets vegne »advarer mod den ukorrekte brug af apostrof-s og opfordrer alle skrivende til besindelse« (s. 4).

3.4. OrtoGrafikst

Et sidste ortografisk forhold skal blot nævnes kort og antydningvis. Det drejer sig om skrivemåder af typen *GiroBank*, *VoksenUddannelsesCenter*, *Storstrøms HandelshøjskoleCenter*, *MultiData*, *SuperBrugsen*, *FDM RejseBureauer med BilistButik*, dvs. skrivemåder med brug af store bogstaver inde i ord. Sådanne skrivemåder findes også i engelsk (fx *InterCity trains*, *WordPerfect*, og selvfølgelig *McDonald's* mv.), men det er nok snarere svensk der ligger bag anvendelserne i dansk. I hvert fald er de ældste eksempler jeg har noteret, svenske: *LiberLäromedel*, *LiberTryck* (1974).

Det er et spørgsmål i hvor høj grad der er grund til at respektere den slags skrivemåder. Når fx Indenrigsministeriets Indfødsretskontor benytter sig af brevpapir hvor ministeriet i brevpapirets hoved skriver sig *IndenrigsMinisteriet*, så ligger der næppe heri nogen tilkendegivelse af at man ønsker ministeriets navn skrevet på den måde for fremtiden. Der er formentlig her mere tale om ortografik end om ortografi. Men i andre tilfælde bruges de fikse skrivemåder også i løbende tekst, hvorved de i højere grad får karakter af at være selve navnet. Det gælder fx *GiroBank*, der konsekvent skrives på denne måde i »Lov [nr. 322 af 31.5.1991] om *GiroBank A/S*«, og *VækstFonden* i »Bekendtgørelse [nr. 652 af 9.8.1993] af lov om *VækstFonden*«. Og det samme lader til at være tilfældet med treklangen *KonkurrenceRådet*, *ElprisUdvalget*, *Gas & VarmeprisUdvalget*, *Nørregade 49*, *1165 København K*, *Danmark* (Dansk Varemærketidende 31.10.1990).

Det er fristende prompte at afvise den slags stavemåder som rent skaber. Man må dog på den anden side ikke være blind for at et af alternativerne til krukkeriet er systemfremmede særskrivninger som fx *Dansk Musik Informations Center*, *Dansk Stueurs Service* og *Ældre Sagen*. Det kaster unægtelig et formildende skær over *GiroBank* og *KonkurrenceRådet* og alle de andre grafiske fiksheder.

Det andet alternativ, bindestregsløsningen, er mindre afskrækkende. Den fører til skrivemåder som *Centrum-Demokraterne* og *Modersmåls-Selskabet*, der ganske vist ikke kan hente meget støtte i de restriktive regler for brug af bindestreg i RO 86 (§ 63), men som dog i kraft af bindestregen indeholder en ortografisk markering af at der er tale om ét ord.

4. Morfologi

4.1. Pluralisendelsen -s

Jeg indskrænker mig her til brugen af den oprindelig engelske pluralisendelse -s. Den er ikke nogen nyhed i dansk som endelse på oprindelig engelske ord. Men i takt med det stigende antal indlån af engelske ord, hvoraf langt de fleste er substantiver (jf. Riber Petersen 1988, s. 83), er der naturligvis også grobund for flere fremmede pluralisformer, fx *badges, drives, joints, paperbacks, skinheads, stockcars, tiebreaks*.

Det drejer sig her om en ændring af det danske bøjningssystem, og den slags systemændringer er der ikke samme tolerance over for som over for mere enkeltstående ændringer som fx de rent leksikalske. Den officielle holdning – dvs. den der kan læses ud af RO 86 – til pluralis-s'erne er da også temmelig afvisende, så afvisende at den undertiden kan grænse til benægtelse af fakta:

Vel er der en del ord i RO 86 med pluralisendelsen -s, fx *bodyguards, callgirls, gags, hoidogs, joints, jokes, milkshakes, paperbacks*. Og vel er der en del med dobbeltform i pluralis, således at s-formen altså er sidestillet med en dansk flertalsform, fx *checks/check, cocktails/cocktail, cups/cupper, hits/hit, jeeps/jeep, pools/pooler*. Men ofte leder man forgæves i ordbogen efter pluralis-s. Ved nogle ord er der simpelthen ikke nogen pluralisform, fx ved *approach, deadline, drive-in, image*, ved andre er der kun givet mulighed for at danne pluralis med en af de traditionelle danske endelser (herunder nul-endelse), fx *bartendere, chokere, speedere, sweatere; babyer, brainstorminger, bulldogger, jockeyer, toddyer, weekender; hippier, singler; butterfly, job, loop, trip, western*.

Her foreligger et for danske forhold usædvanligt forsøg på en regulær nationalistisk sprogstyring. En væsentlig grund hertil er formentlig at der som nævnt er tale om ændringer som berører selve sprogsystemet, så at modstanden mod de fremmede s'er altså må ses som et udslag af en strukturel purisme. Et andet motiv kan være det pædagogiske at man ved

at acceptere endelsen *-s* i ubestemt form vanskeliggør dannelsen af den bestemte pluralisform: Ved ord med de danske endelser i ubestemt pluralis dannes den bestemte form helt regelret, men ved ord med endelsen *-s* kan man ikke umiddelbart vide om *s*'et skal bevares eller bortkastes i bestemt form. Man kan således ikke slutte sig til at fx *hotdog* hedder *hotdogsene* i bestemt form, mens fx *joint* hedder *jointene*. Det må man simpelthen slå op under det enkelte ord i Retskrivningsordbogen. At redaktionen af ordbogen har været opmærksom på dette importerede problem, fremgår af at der som noget nyt i retskrivningsreglerne i RO 86 er medtaget en paragraf om »Navneord med fremmede flertalsendelser« (§ 21).

5. Syntaks

5.1. Passiv vending

Konstruktioner af typen *Jeg blev fortalt en historie*, dvs. passivkonstruktioner hvor aktivsætningens indirekte objekt er grammatisk subjekt, er gamle i dansk (jf. Diderichsen 1962, s. 121-122; Mikkelsen 1911, § 28, anm. 1, og § 29, anm. 1). Og heller ikke diskussionen om deres acceptabilitet er ny i dansk (se fx Diderichsen 1962, s. 122; Rehling 1948, s. 115-116; Oxenvad 1950, s. 25; Dansk Sprognævn 1963, s. 18-21).

Konstruktionen er inden for den seneste snes år behandlet af Knud Sørensen (1973, s. 73; 1987, s. 141-142; 1991, s. 12), Allan Karker (1975, s. 26) og Ole Togeby (1975).

Sørensen og Karker noterer begge en øget udbredelse i dansk i de senere år og mener begge at den delvis kan skyldes indflydelse fra engelsk. Knud Sørensen (1987) konkluderer: »Der foreligger her en typisk situation, i hvilken engelsk beforder en udvikling, der allerede er i gang i dansk«.

Togeby kommer ikke ind på konstruktionens forhold til engelsk, men skriver med udgangspunkt i julekortformularen *I ønskes en glædelig jul.*, næsten en nekrolog over den som sprogrigtighedsproblem i dansk. At spørgsmålet for langt de fleste danske sprogbrugere må anses for at være gledet ud af kredsen af regulære sprogrigtighedsproblemer, bekræftes også af at ingen af de to seneste sprogrigtighedshåndbøger (Galberg Jacobsen & Stray Jørgensen 1988 og 1991; Hansen 1988 og 1993) har det med.²

Risikoen for at komme til at træde nogen over tærne ved at lade

aktivsætningens indirekte objekt fungere som subjekt i passivsætningen må alt i alt vurderes som så ringe at den ikke står i et rimeligt forhold til de anstrengelser det vil koste at lære at undgå konstruktionen. Alligevel kan det måske være værd at mærke sig at man i situationer hvor både en *blive*-konstruktion og en *få*-konstruktion er mulig (*Hun blev/fik overrakt et diplom*), ikke løber nogen risiko ved at vælge *få*-konstruktionen.

5.2. Anaforisk eller kataforisk henvisning?

Også her er der tale om et klassisk sprogrigtighedsproblem i dansk – om end det vist altid har været mere påtrængende i forbindelse med vurderinger af versionsdansk end ved vurderinger af originalt produceret dansk. Det drejer sig om konstruktioner af typen:

Da han var kommet hjem, gik Jensen direkte i seng.

Det kritisable er her at pronomenet, *han*, refererer fremadvisende (kataforisk) til substantivet, *Jensen*. Ukritisabel sprogbrug kræver i stedet tilbagevisende (anaforisk) henvisning:

Da Jensen var kommet hjem, gik han direkte i seng.

Konstruktionen med kataforisk henvisning er nævnt af Knud Sørensen (1987, s. 141) som en af de syntaktiske påvirkninger fra engelsk på dansk. Den er senest behandlet af Erik Hansen i *Rigtigt dansk* (1993, s. 160-162). Han gør opmærksom på at man gennem hele det danske sprogs historie finder rækkefølgen pronomen – substantiv, men tilføjer at det »da [er] tænkeligt, at det er taget til i dette århundrede under indflydelse fra engelsk« (s. 162).

I sin vurdering af problemet går Erik Hansen utvetydigt ind for den traditionelle danske konstruktion med den anaforiske henvisning. I sin argumentation afviser han den semantiske kritik af den kataforiske konstruktion – at man ikke skulle kunne henvise til noget før det har været nævnt i teksten. Argumentet for den traditionelle rækkefølge er »først og fremmest, at det er det normale og det, der ikke støder eller forstyrrer nogen« (s. 162).

5.3. Ledstillingen i ledsætninger

Viggo Hjørnager Pedersen (1988) nævner forskellige konstruktioner som efter hans mening vinder frem i dansk på grund af engelsk påvirkning. En af dem er brugen af helsætningsledstilling i en ledsætning, illustreret med dette eksempel på en oversættelse fra engelsk:

jeg vil gerne gøre det klart, at et eksamensbevis er ikke et pas som giver et job. (Hjørnager Pedersen 1988, s. 52).

Hjørnager Pedersen er udmærket klar over at der er tale om en konstruktion som også forekommer i dansk produceret uden engelsk forlæg, men ser i øvrigt eksemplet som udtryk for at »a relatively rare Danish construction is gaining ground owing to English influence«. Jeg er sikker på at Hjørnager Pedersen har ret i at konstruktioner med helsætningsledstilling i ledsætninger er blevet almindeligere, også i rent danskproducerede tekster. Men jeg er skeptisk mht. om engelsk ledstilling har nogen del i dette forhold.

En mere nærliggende forklaring er den stilglidning i skriftsproget der har fundet sted i de seneste årtier, dvs. den højere grad af acceptabilitet som talesprogstræk har fået i skriftsproget. Udviklingen er dog næppe kommet længere end at brugen af helsætningsledstilling i ledsætninger stadig må betragtes som et stiltræk der signalerer en vis grad af mundtlighed, og som derfor ikke uden videre er anvendeligt i alle skriftsprogsgenrer.

Den stilistisk betingede mulighed for at bruge helsætningsledstilling i ledsætninger er ydermere begrænset til bestemte ledsætningstyper, først og fremmest til *at*-sætninger, *fordi*-sætninger og i et vist omfang *selvom*-sætninger, mens det stadig er klart ugrammatisk i andre ledsætningstyper. Der er altså ikke tale om en generel mulighed for at droppe ledstillingsforskellen mellem helsætninger og ledsætninger i dansk – en mulighed som mange udenlandske danskstuderende ellers ville hilse velkommen med begejstring. Også for fremtiden må undervisere af udlændinge i dansk indstille sig på at bruge tid og energi på den danske ledsætningsledstilling. Og mon ikke det er den fornuftigste strategi at vælge at se bort fra de særlige tilfælde hvor der er stilistisk mulighed for at afvige fra kravet om den specielle ledsætningsledstilling?

5.4. *Manden der står derovre.. mv.*

Hjørnager Pedersen nævner også andre eksempler på mulig syntaktisk påvirkning på dansk fra engelsk. Det drejer sig bl.a. om følgende:

- Øget frekvens af substantiv med efterhængt artikel + bestemmende relativsætning, fx *Manden der står derovre er min bror* i stedet for *Den mand der står derovre er min bror*.
- Brug af præteritum i stedet for perfektum, fx *som Thukydide engang sagde* i stedet for *som Thukydide engang har sagt*.
- Betingelseslignende konstruktioner med sideordnede helsætninger, fx *Bestem politiken i fællesskab, og De får midlerne..* i stedet for *Hvis De bestemmer politiken i fællesskab, får De midlerne*.

Man kan også her sætte spørgsmålstegn ved i hvor høj grad der er tale om ændringer der faktisk er ved at finde sted i indfødt dansk produceret uafhængigt af engelske forlæg. Det kan ikke udelukkes, men kan næppe heller siges at være tilstrækkeligt dokumenteret.

Bedømmelsen af de nævnte konstruktioner har primært relevans i tekster der er oversat fra engelsk, og her vil der utvivlsomt blive slået hårdt ned på dem. I det omfang lignende konstruktioner forekommer i tekster der ikke har engelsk forlæg, og som i øvrigt ikke er præget af anglicismer, må de formentlig betragtes som genuine danske konstruktioner, som der naturligvis ikke er grund til at gribe ind over for. Den betingelseslignende sideordningskonstruktion vil dog nok bedst kunne accepteres under forudsætning af at den holder sig inden for det stillag der bruges i reklamesprog og tilgrænsende sprogsfærer.

5.5. *Omsværmede Clive Roots*

En lignende skæbne som den der rammer ledsætningerne med helsætningsstruktur (afsnit 5.3) og den lige nævnte betingelseskonstruktion, nemlig henvisningen til et bestemt stilleje, rammer *Omsværmede Clive Roots*, som er kodenavnet på den næste konstruktionstype jeg vil nævne. Konstruktionen, der har sit navn fra titlen på den artikel hvori den første

gang er udførligt beskrevet, består af et proprium med et foranstillet adjektiv i bestemt form, men uden den forudgående bestemmer der normalt er en forudsætning for at bruge adjektiv i bestemt form, fx *yndige prinsesse Anne-Marie, nedrykningstruede Køge*.

Konstruktionen er behandlet udførligt i 1969 af Sprognævnets daværende formand, Poul Lindegård Hjorth, i Dansk Sprognævns blad, *Nyt fra Sprognævnet*. Som eksempler nævner han bl.a. *målsøgende Finn Døssing, farverige Poul Bundgaard, sexede Sophia, otteårige Maria Pia, danske Doris Jensen og søde mexicanske Lupita Carcuera*. Om konstruktionens herkomst anfører han at den tydeligvis er inspireret af engelsk og amerikansk, og at brugen af den i dansk kan være delvis støttet af en påvirkning fra svensk, hvor den vistnok er mere udbredt end i dansk. Den bruges især i aviser og ugeblade, hyppigere i overskrifter og billedtekster end i løbende tekst, og ikke i mere seriøs journalistik, men især »i journalistiske genrer, der lægger vægt på en vis uhøjtidelig fortrolighed med læseren, såsom sportsreferater, omtaler af filmens, teatrets eller selskabslivets kendte skikkelser« (s. 1). Konstruktionens »stilistiske pointe ligger antagelig i, at den inddrager læseren i kredsen af fortrolige« (s. 2), men samtidig har den et så kraftigt stilistisk særpræg at »den fortrolige tone, som den anslår, bliver nærmest påtrængende« (s. 3).

Lindegård Hjorth bedømmer konstruktionens eksistensberettigelse som tvivlsom uden for overskrifter og slutter af med denne vurdering: »Anvendelse ud over et minimum må frarådes, og det ville næppe være noget stort tab for sproget, hvis konstruktionen helt gik af brug« (s. 3).

Konstruktionen er senere omtalt af Knud Sørensen (1973, s. 62; 1987, s. 139), Allan Karker (1975, s. 26) og Erik Hansen (1988, s. 123). De behandler den ret kortfattet og med en vis reservation, og ingen af dem melder om at den siden 1969 skulle have bredt sig ud over de genrer Lindegård Hjorth har placeret den i.

Dér lever den også i dag i bedste velgående som en efterhånden etableret genremærke, om end med svagt genreoverskridende og ekspansive tilbøjeligheder. Det udvidede anvendelsesområde kan antydes af dette citat:

.. en kædetekst, hvor franske Eleonora B., finske Kari Hotakainen, danske Peter Laugesen, tyske Ralf Löhnhardt og amerikanske S.A. Griffin skriver videre på en tekst af William S. Burroughs, med danske T.S. Høeg som rammefortæller. (Rigmor Kappel Schmidt og Peter Frost-Olsen i Weekendavisen Bøger 10.-16.9.1993).

I alle citatets eksempler på konstruktionen er det en nationalitetsbetegnelse der udfylder pladsen som bestemt adjektiv. Derved stemmer de godt overens med mange af de eksempler der i øvrigt kan henføres til konstruktionstypen. Men på andre punkter er eksemplerne utypiske: For det første forekommer *franske Eleonora B.* osv. her i en tekst der ligger ret fjernt fra de genrer der normalt fungerer som kontekst for konstruktionen. For det andet kan de »unormale« konstruktioner ikke »normaliseres« ved mekanisk indsættelse af foranstillet artikel: Formuleringen *finske Kari Hotakainen* ækvivalerer ikke med *den finske Kari Hotakainen*, men snarere med *finnen Kari H.* eller *den finske forfatter Kari H.* For det tredje er det tvivlsomt i hvor høj grad den præsupponerede bekendthed som ellers er karakteristisk for konstruktionen, er til stede i det foreliggende tilfælde: *finske Kari Hotakainen* betyder næppe 'Kari Hotakainen, der jo er finsk', men snarere 'Kari Hotakainen, der i øvrigt er finsk'.

Det kraftige stilistiske særpræg som Lindegård Hjorth kunne tillægge konstruktionen i 1969, er dæmpet noget i de seneste år. Der er stadig sprogbrugere der opfatter den som stødende og anmassende, men de er blevet færre og ældre. Yngre og midaldrende sprogbrugere lader derimod i stigende grad konstruktionen passere uænsset. Og selv når de gøres udtrykkelig opmærksom på den afvigende konstruktionsmåde, lader de sig kun modstræbende overbevise om at der skulle være noget påfaldende ved den.

Udlændinge der studerer dansk på højeste niveau, bør naturligvis lære at kende og forstå konstruktionens særpræg. Samtidig bør de dog have at vide at de – ligesom de fleste danske skriftsprogsbrugere – sagtens kan få et godt og harmonisk samliv med det danske sprog uden nogensinde selv at bruge konstruktionen.

5.6. *En sejrssikker Poul Schlüter*

Den ubestemt pendant til omsvæmede *Clive Roots* er konstruktionen *en sejrssikker Poul Schlüter*, der her har fået sit kodenavn efter et af eksemplerne i Erik Hansens karakteristik af den. Det særlige ved denne konstruktion er at den består af et proprium (eller et propriumslignende appellativ), der til trods for sin semantiske bestemthed er forsynet med foranstillet ubestemt artikel + adjektiv i ubestemt form.

Knud Sørensen (1987, s. 139) oplyser at han har en formodning om at

den er engelskinspireret. Han gør dog udtrykkeligt opmærksom på at han nævner konstruktionen »med nogen tøven, fordi der savnes dokumentation for både engelsk og dansk« (s. 139). Erik Hansen har behandlet konstruktionen flere steder, udførligst i Hansen 1984 og 1990, mere kortfattet i Hansen 1988, men uden nogen af stederne at komme ind på dens proveniens.

I sin udførlige karakteristik af konstruktionen gør Erik Hansen (1984) opmærksom på at den er ny (nyere end *omsværmede Clive Roots*, jf. Hansen 1988, s. 123). Han beskriver den som en regelmæssig syntaktisk og semantisk systemudfyldning, der bruges når man til et proprium ved hjælp af et attributivt adjektiv ønsker at tilføje ny accidentiel information. En sætning som *En sejrssikker Poul Schlüter holdt pressemøde i går* indeholder således to nye informationer: for det første at Schlüter holdt pressemøde i går, for det andet at han var sejrssikker (hvad han ikke altid er). Konstruktionen ville være umulig hvis der i stedet for det accidentielle adjektiv *sejrssikker* var brugt et essentielt, fx *konservativ* eller *gråhåret*.

Erik Hansen giver ikke nogen eksplicit vurdering af den nye konstruktion, men leverer gennem sin beskrivelse af den som en systemudfyldning et argument for at opfatte den positivt, som en berigelse af sprogets udtryksmuligheder. Han gør dog også opmærksom på at dens stilpræg er avissprogets (1984, s. 81), og afstikker dermed begrænsningerne i dens anvendelsesmuligheder.

Også i dag er konstruktionens primære brugsområde de journalistiske genrer, om end i en noget bredere afgrænsning end de petit- og sportsjournalistiske genrer som *Omsværmede Clive Roots* stadig færdes i.

5.7. Transitivering

En verbalsyntaktisk ændring som ofte nævnes og som normalt også tilskrives indflydelse fra engelsk, er visse verbers funktionsudvidelse til også at kunne bruges transitivt. Ændringer af denne art er behandlet flere gange af Knud Sørensen (1973, s. 71-72; 1987, s. 143; 1991, s. 12).

Det drejer sig dels om tidligere rent intransitive verber, dels om verber som tidligere kun kunne tilknytte objektet ved hjælp af en præposition, fx *gro et skæg*, *gro vintergækker*, *influere borgernes værdinormer*, *køre bus* (om passagerer), *lække en nyhed*, *eksplodere en bombe*, *ringe en fær-*

ge, ringe en person (Jeg ringer dig, Ole (Politiken 30.12.1958 if. Sørensen 1973, s. 72)), lande en jetjager, plædere arabiske synspunkter, toppe hitlisten.

Transitiveringerne ligger tæt på de leksikalske ændringer og unddrager sig som disse en vurdering af gruppen som helhed. I stedet må man søge at vurdere de enkelte verber for sig med hensyntagen til i hvor høj grad de er indarbejdede og/eller påkrævede. Nogle af eksemplerne ovenfor virker endnu så bizarre at de dårligt kan undgå at forstyrre kommunikationen (fx *gro et skæg, ringe en person*), mens andre næppe vil blive registreret som afvigelser af ret mange (fx *lande en jetjager, toppe hitlisten*).

Hvad specielt angår den transitive brug af *lække*, er den behandlet og forsvaret relativt udførligt af Erik Hansen (1987). Han tilskriver den nye brug af verbet engelsk påvirkning, men afviser den – naturligvis – ikke af den grund. Tværtimod viser han at den passer pænt ind i systemet af verber med både en kausativ og ikke-kausativ funktion (*brænde, ryge, vende* mfl.), og konkluderer at man af den moderne brug af *lække* ikke kan se at sproget skulle være i opløsning. Han tilføjer dog den praktiske oplysning at man må gøre sig klart at mange opfatter den nye brug som rigelig smart journalistjargon og føler sig stødt og generet af den.

5.8. Analytisering og syntetisering

I sin artikel om engelske betydningslån i moderne dansk nævner Knud Sørensen (1978, s. 140) nogle eksempler på nye anvendelser af *verbum + partikel*: *koge op* (finde på; eng. *cook up*), *komme op* (komme på tale; eng. *come up*), *rulle tilbage* (nedsætte, om pris; eng. *roll back*), *tage over* (overtage; eng. *take over*).

Der er her tale om en analytisk verbalkonstruktion som er velkendt i dansk i forvejen (*skrive ned, lukke op, holde hen* osv.), men som ser ud til at have fået en øget udbredelse under indflydelse fra engelsk. Andre eksempler er *bakke ud* (trække sig tilbage), *bakke op* (støtte), *ende op* (resultere), *flippe ud, hænge ud* (dandere den), *koge ned* (koncentrere), *køle ned* (dæmpe), *lukke ned* (fx om virksomhed), *peppe op, starte op, starte ud, summe op* (sammenfatte), *tørne på* (påvirke, gøre afhængig af), *åbne op*.

Under en principiel og noget teoretisk synsvinkel kan verbalforbindelser som de nævnte muligvis betragtes som en gevinst for sproget, om end

af meget begrænset størrelse. De repræsenterer jo analytiske konstruktioner svarende til dem man tilstræber når man i vejledninger i at skrive enkelt og læservenligt anbefaler opløste forbindelser som fx *handle om* og *trække fra* i stedet for *omhandle* og *fratrække* (jf. fx Galberg Jacobsen & Stray Jørgensen 1991, s. 162). Det må dog indrømmes at en sådan positiv vurdering af de nyere forbindelser af *verbum + partikel* er svagt funderet, al den stund alternativet til de fleste af dem snarere er et *verbum* uden *partikel* end et sammensat *verbum* med *partikel* som *førsteled*.

Der er da heller ikke nogen større sympati i sprogsamfundet for de nye analytiske verbalforbindelser. Tværtimod kan man netop her finde udtryksmåder som i ekstrem grad fremkalder reaktioner fra sprogbrugere med sans for andres misbrug af sproget. Det er især det arme *starte op* der må holde for (se fx Colliander 1982a og 1982b og Zimmermann 1982), men jeg har også været ude for folk der i den grad havde set sig blind på konstruktionen at de end ikke kunne acceptere det gode gamle *lukke op*.

Jeg tør derfor ikke give et generelt råd om frejdig brug af de nye analytiske verbalforbindelser. En vis tilbageholdenhed vil utvivlsomt være tilrådelig, medmindre man ligefrem tilstræber at provokere med sin sprogbrug. I øvrigt må anvendelsen – ligesom ved transitiveringerne i afsnit 5.7 – bero på vurderinger af de enkelte verber hver for sig.

Tendensen til analytisk konstruktion i verbalsyntaksen opvejes i nogen grad af en tendens til syntetisk konstruktion (præmodifikation) i nominalsyntaksen. Den kommer til udtryk i gruppesammensætninger som dem der er behandlet i afsnit 3.2, fx *væg til væg-tæppe*, *vanskelig at lavesovs*. Eftersom syntetiske konstruktioner normalt regnes for mere skriftsproglige og mindre læservenlige end analytiske, kan den øgede udnyttelse af muligheden for placering af relativt tunge bestemmelser foran sammensætningens kerne ses som en negativ udvikling. Konstruktions-typen må dog nok alt i alt betragtes som så marginal at faren for en syntetisk magtovertagelse i nominalsyntaksen er til at overse.

6. Leksikon

6.1. Generelt

Det område som de fleste tænker på når talen er om påvirkningen af dansk fra engelsk, er ordforrådet. Det er de leksikalske anglicismer der

falder i øjnene, og regnet i enkeltnedslag i løbende tekst er det utvivlsomt også den del af den engelske påvirkning der er mest omfattende.

Det er imidlertid ikke alle former for leksikalsk påvirkning der er lige iøjnefaldende og dermed i samme grad udsat for kritik. Inddeler man påvirkningerne efter deres grad af synlighed, kan man operere med typerne **direkte lån** (fx *burger*, *headhunte*, *trend*) **oversættelseslån** (fx *bananrepublik*, *frynsegoder*) og **betydningslån** (fx *dumpe* 'kaste affald i havet'). Hertil kan føjes nogle specialtyper: **pseudoanglicismer**, dvs. ord dannet af engelsk materiale, men brugt på uengelsk vis, fx *babylift*, *speaker* (se Sørensen 1973, s. 94-95 og 100-102; 1987, s. 136; 1991, s. 9.), og **indirekte anglicismer**, dvs. ord dannet på dansk grund i analogi med tidligere indlånte engelske ord, fx *roligan* i analogi med *hooligan*, og *vælgerflugt* i analogi med *hjerneflugt* (eng. *brain drain*); jf. Sørensen 1989. Desuden forekommer der forskellige mellem- og blandingsformer.

Området er stort og vanskeligt at overskue. Jeg vil derfor indskrænke mig til nogle spredte bemærkninger om forholdet mellem de nævnte hovedtyper og om vurderingen af dem. Læsere der ønsker grundigere besked, henviser jeg generelt til litteraturlistens arbejder af Pia Jarvad/Pia Riber Petersen, Fritz Larsen og Knud Sørensen.

6.2. Direkte lån

De mest synlige engelske lån er de direkte lån. Der er ikke mange danskere der er i tvivl om at de har med fremmed ordstof at gøre når de støder på ord og udtryk som fx *burger*, *don't worry*, *hacker*, *headhunte*, *job*, *lynche*, *marketing*, *quiz*, *trend*. De direkte lån er derfor lette mål for kritik fra folk der ikke ville kunne gennemskue oversættelseslån og betydningslån. Og de er tilsvarende lette at undgå hvis man ikke vil have dem i sit eget sprog.

For udlændinge der er ved at lære dansk, og som har et godt kendskab til engelsk, kan de mange direkte engelske lån i dansk udgøre et problem, idet de kan give det fejlagtige indtryk at praktisk talt ethvert engelsk ord uden videre kan bruges i dansk. Men ellers må forekomsten af direkte engelske lån vel siges at udgøre en lettelse ved engelskkyndige udlændinges tilegnelse af dansk.

6.3. Betydningslån (og oversættelseslån)

Betydningslån og oversættelseslån er mere upåfaldende end de direkte lån. De er dermed mindre udsatte for kritik eller udelukkelse fra sprogbrugere der i øvrigt er kritiske over for fremmed påvirkning.

Mindst påfaldende som gruppe betragtet er betydningslånene, dvs. ord hvor der til en i forvejen eksisterende udtryksside knyttes en ny betydning lånt fra det tilsvarende engelske ord (jf. Sørensen 1973, s. 83 og 104-108; Sørensen 1978; Larsen 1982 og 1994; Riber Petersen 1984, s. 611-612; Jarvad 1988, s. 88). Klassiske eksempler er ordene *due* og *høg* brugt om henholdsvis modstandere og tilhængere af fredelige løsninger af konflikter svarende til brugen af *dove* og *hawk* i engelsk.

Betydningslånene kan ses som et udslag af god sproglig økonomi: Man tager simpelthen et i forvejen eksisterende udtryk og knytter et nyt indhold til det. Denne sproglige økonomi er betydningslånenes styrke, men samtidig det svage punkt som en kritik kan sættes ind imod. Netop det at det kun er indholdssiden der ændres, bevirker at ændringen er mere diskret og umærkelig end hvis også udtrykssiden havde været ny. Betydningslånene kan på den måde få karakter af en snigende påvirkning, et anslag indefra mod den gamle enhed af udtryk og indhold i det sproglige tegn hvis udtryk nu er lånt ud til et nyt og fremmed indhold.

En del sprogfolk der i øvrigt tager afslappet på den leksikalske indflydelse fra engelsk, kan da også mobilisere en vis skepsis over for betydningslånene. At fx *junkfood* hedder *junkfood* og *fringe benefits* hedder *frynsegoder*, er vi mange der ikke gider løfte et øjenbryn for (når vi nu absolut skal have de to fænomener i vores samfund). Men når man pludselig begynder at tale om fx *et komfortabelt flertal* (eng. *a comfortable majority*) i stedet for *et pænt flertal* eller om at *løfte* (eng. *lift*) *en blokade* i stedet for at *hæve* den, så er vi flere der studser og tænker vores om de pågældende sprogbrugeres modersmålskompetence. Og det samme gælder når vi træffer på *et snævert flertal* (eng. *narrow majority*) i stedet for det der hidtil har heddet *et knebent* eller *et spinkelt flertal*. Årsagen til de hævdede øjenbryn er formentlig at det her er de idiomatiske udtryk der antastes, eller at de nye udtryk, hvis man kender de bagvedliggende engelske formuleringer, ligger for tæt på disse og dermed ganske enkelt opleves som dårlige oversættelser.

Anderledes er det med betydningslån som fx brugen af *købe* og *sælge* i betydningerne 'acceptere' og 'få til at acceptere' («Den *køber* jeg ikke» – »Vi håber at kunne *sælge* ideen på det næste bestyrelsesmøde»). Der er

her tale om »naturlige« betydningsudviklinger, dvs. udviklinger som lige så godt kunne være sket internt i dansk (og som muligvis også *er* sket internt i dansk, parallelt med en tilsvarende intern udvikling i engelsk). Noget tilsvarende gælder brugen af fx *-bank* i den udvidede betydning 'forråd, samling af ensartede ting (om andet end penge)' i fx *blodbank*, *data-bank*, *idébank*, *sædbank*, og udviklingen af ordet *græsrod* fra konkret til figurlig betydning.

Når det gælder vurderingen af betydningslånene, kan man på den ene side være betænkelig ved den form for snigende påvirkning de repræsenterer. På den anden side må man erkende at når de engelskpåvirkede betydningsglidninger overhovedet kan finde sted i dansk i relativ ubemærkethed, så er det fordi de trods deres fremmede udspring faktisk ikke er fremmede, men er latente interne muligheder i dansk. Under den synsvinkel får dele af den engelske leksikalske påvirkning funktion som fødselshjælper ved udviklingen af det danske ordforråd.

7. Afslutning

Som det er fremgået af det ovenstående, kan der konstateres engelsk indflydelse på dansk på næsten alle niveauer i sproget. Og som det også er fremgået, vurderes de ændringer der følger af den engelske påvirkning, forskelligt, afhængigt af hvem der vurderer, og hvilke dele af sproget der vurderes.

Blandt sprogfolk, herunder den officielle normeringsinstans, Dansk Sprognævn, er det på de mere systematiske områder inden for ortografi og morfologi man finder den mest afvisende holdning over for den engelske indflydelse, mens autoriteterne forholder sig nærmest rent iagttagende over for de leksikalske ændringer. Omvendt er det især de leksikalske ændringer, først og fremmest de direkte lån, der er genstand for en modstand fra bredere kredse af ikke-sprogfolk.

I øvrigt må de ændringer der skyldes indflydelse fra engelsk, vurderes på samme grundlag som andre ændringer i sprogbrugen, dvs. ud fra hensynet til analogier, støjfrihed i kommunikationen osv. Der er således ikke grundlag for at regne med et særligt sæt af vurderingskriterier beregnet på bedømmelse af sproglig påvirkning udefra.

Jeg har i min gennemgang holdt mig til internt sproglige forhold som udtale, ortografi, morfologi mv. I de senere år har man imidlertid i stigende grad inddraget spørgsmål om det danske sprogs status udadtil, dets anvendelsesmuligheder i forskellige samfundsmæssige sammenhænge eller domæner og dets forhold til andre sprog. Om denne mere generelle domænediskussion henviser jeg til følgende arbejder på litteraturlisten: Haberland mfl. 1991, Hammerich 1991, Hansen 1991 og 1992, Karker 1992 og 1993, Lund 1991a og 1992.

8. Litteratur

- Bojsen, Else 1989a: »Dansk under engelsk-amerikansk fortryllelse?«. *Sprog i Norden*, s. 39-46.
- Bojsen, Else 1989b: »Who's afraid ...?«. *Nyt fra Sprognævnet* 1989/4, s. 1-3.
- Brink, Lars 1991: »Nordens folkesprog i fare?«. Normann Jørgensen (red.) 1991, s. 107-110 (også trykt i *Nyt fra Sprognævnet* 1988/4).
- Brink, Lars; Lund, Jørn; Heger, Steffen; Normann Jørgensen, J. 1991: *Den Store Danske Udtaleordbog*.
- Colliander, Peter 1982a: »Skal vi starte op et studie omkring dansk?«. *SPRINT*, 1982, nr. 1, s. 29-32.
- Colliander, Peter 1982b: [»Svar til Annette Zimmermann«]. *SPRINT*, 1982, nr. 3, s. 3.
- Danmarks Radio – Se *Sprogbrevet DR*.
- Dansk Sprognævn 1963: *Årsberetning 1962/63*.
- Dansk Sprognævn 1986: *Retskrivningsordbogen*.
- Diderichsen, Paul 1962: *Elementær dansk Grammatik*. 3. udg.
- Galberg Jacobsen, Henrik; Stray Jørgensen, Peter 1991: *Håndbog i Nudansk*. 2. udg. (1. udg., 1988).
- Haberland, Hartmut; Henriksen, Carol; Phillipson, Robert; Skutnabb-Kangas, Tove 1991: »Tak for mad! Om sprogæderi med dansk som livret«. Normann Jørgensen (red.) 1991, s. 111-138.
- Hammerich, Paul 1991: »Danskerne som tosprogede«. *Uddannelse* (Undervisningsministeriets tidsskrift), 24. årg., nr. 8/9 (okt. 1991), s. 511-520.
- Hansen, Erik 1984: »Overbestemt og ubestemt proprium«. *Festskrift til Einar Lundeby 3. oktober 1984*. Oslo. S. 75-82.
- Hansen, Erik 1987: »Lækage«. *Nyt fra Sprognævnet* 1987/2, s. 1-2.
- Hansen, Erik 1988: »Grammatik: Bøjning og syntaks«. Hansen & Lund 1988, s. 113-135.
- Hansen, Erik 1990: »Essens og accidens i dansk«. *Vänbok. Festgabe für Otto Gschwantler zum 60. Geburtstag*. Wien. S. 115-125.
- Hansen, Erik 1991: »Sprogpolitik«. Normann Jørgensen (red.) 1991, s. 31-42.
- Hansen, Erik 1992: »Det danske sprogs fremtid«. *Sprog i Norden*, s. 84-89.
- Hansen, Erik 1993: *Rigtigt dansk*. 2. udg. (1. udg., 1988).

- Hansen, Erik; Lund, Jørn (red.) 1988: *Sproget her og nu*.
- Hansen, Erik; Lund, Jørn – Se også *Sprogbrevet DR*.
- Hjørnager Pedersen, Viggo 1988: »Translation and Linguistic Change as Exemplified in a Number of Translations into Danish within the EEC«. Samme: *Essays on Translation*, s. 47-60.
- Hlastrup, Niels 1988: »Ressource staves da med ét -s-, ligesom på engelsk! Lidt om skiftende sproglig dominans og sproghistorisk bevidsthed«. Hansen & Lund 1988, s. 103-112.
- Jarvad, Pia 1989: »Danskernes nye ordforråd«. *Dagligliv i Danmark i vor tid*, bind 2: *Arbejde og fritid*, s. 441-453.
- Jarvad, Pia 1990a: »Fattigfiserens nye ord«. *Nyt fra Sprognævnet* 1990/1, s. 2-11.
- Jarvad, Pia 1990b: »Tendances Actuelles dans le Vocabulaire Danois«. *La Banque des Mots. Revue de Terminologie Française*. Publiée par le Conseil International de la Langue Française. Paris. S. 49-65.
- Jarvad, Pia 1992: »Talepapir, staveplade og virus«. *Nyt fra Sprognævnet* 1992/4, s. 3-15.
- Karker, Allan 1975: »Tyve års dansk sproghistorie (1955-75)«. *At færdes i sproget*, s. 21-42.
- Karker, Allan 1992: »Under fremmed åg? Et dansk præludium til den europæiske koncert«. *Sprog i Norden*, s. 70-75.
- Karker, Allan 1993: *Dansk i EF – en situationsrapport om sproget*.
- Larsen, Fritz 1982: »Changing Danish«. *Pre-Publications of the English Institute of Odense University*. Special Issuc, s. 132-146.
- Larsen, Fritz 1994: »Engelsk indflydelse på dansk – et tilbud man ikke kan afslå?«. *Nyt fra Sprognævnet* 1994/1, s. 1-7.
- Lindgård Hjorth, Poul 1969: »Omsværmede Clive Roots«. *Nyt fra Sprognævnet*, nr. 3, sept. 1969, s. 1-3.
- Lund, Jørn 1989a: *Okay? Amerikansk påvirkning af dansk sprog*.
- Lund, Jørn 1989b: »Tak for lån. Om kort- og langfristede lån – og om lån man med glæde indfrier«. *Sprog i Norden*, s. 94-101.
- Lund, Jørn 1991a: »Skal vi afskaffe det danske sprog?«. *Uddannelse* (Undervisningsministeriets tidsskrift), 24. årg., nr. 8/9 (okt. 1991), s. 501-510.
- Lund, Jørn 1991b: »Statsstyring, markedsmekanismer og brugsbehov«. *Sprog i Norden*, s. 69-92.
- Lund, Jørn 1992: »Drop it!«. *Sprog i Norden*, s. 76-83.
- Lund, Jørn 1993: »Produktudvikling eller fri fantasi«. Samme: – *med sproget som indsats*, s. 81-96.
- Mikkelsen, Kr. 1911: *Dansk ordføjningslære*. (Fotografisk optryk 1975).
- Molbæk Hansen, Peter 1990: *Udtaleordbog*.
- Normann Jørgensen, J. (red.) 1991: *Det danske sprogs status år 2001*.
- Oxenvad, Erik 1950: *Bedre dansk. Vejledning til at undgå almindelige sprogfejl*.
- Rehling, Erik 1948: *Skriftlig Form*.
- Retskrivningsordbog*. Udgivet af Dansk Sprognævn, 1955.
- Riber Petersen, Pia 1984: *Nye ord i dansk 1955-75*.
- Riber Petersen, Pia 1988: »Ordforrådets udvikling siden 1955. Fra kabinescooter til ellert«. Hansen & Lund 1988, s. 80-91.
- RO 55 = *Retskrivningsordbog*, 1955.

- RO 86 = *Retskrivningsordbogen*, 1986 (Dansk Sprognævn 1986).
Sprogbrevet DR. Ved Erik Hansen og Jørn Lund. Sept. 1985- (oprindelig med titlen *Sprogbrev*).
- Sørensen, Knud 1973: *Engelske lån i dansk*. 1973.
- Sørensen, Knud 1978: »Om engelske betydningslån i moderne dansk«. *Danske Studier*, s. 134-140.
- Sørensen, Knud 1982: »English Influence on Contemporary Danish«. Filipovic, R. (red.): *The English Element in European Languages*. Vol. 2. Zagreb. S. 71-153.
- Sørensen, Knud 1986: »On Anglicisms in Danish«. Viereck, V. & Bald, W.-D. (red.): *English in Contact with Other Languages. Studies in Honour of Broder Carstensen on the Occasion of his 60th Birthday*. Budapest. S. 369-386.
- Sørensen, Knud 1987: »Engelsk indflydelse på moderne dansk syntaks«. K. Ringgaard (udg.): *1. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus. S. 135-144.
- Sørensen, Knud 1989: »Om 'indirekte' anglicismer«. Mette Kunøe og Erik Vive Larsen (udg.): *2. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus. S. 291-296.
- Sørensen, Knud 1991: »Engelsk indflydelse på moderne dansk«. *Terminologie et Traduction* 1/1991. Commission des Communautés européennes, Service de traduction, Unité »terminologie«. Luxembourg. S. 7-14.
- Tøgeby, Ole [under signaturen OT]: [»I ønskes en rigtig glædelig jul ...«]. *Mål & Måle*, 2. årg., nr. 4 (1975), s. 32.
- Zimmermann, Annette 1982: »Omkring Opstart«. *SPRINT*, 1982, nr. 2, s. 3.

Noter

1. Artiklen er i den foreliggende skikkelse en lidt ændret udgave af »Dansk sprog i bevægelse. Om nogle aktuelle engelskinspirerede ændringer i dansk og om vurderingen af dem«, der tidligere har været trykt i *Kulturbrev* 7, november 1993, udsendt af Undervisningsministeriets Internationale Kontor til de danske lektorer i udlandet. Flere kolleger har gennemlæst artiklen i forskellige versioner og har diskuteret enkeltheder med mig. Jeg takker for kommentarer og hjælp fra Else Bojsen, Cay Dollerup, Morten Garde, Arne Hamburger, Pia Jarvad, Vibeke Sandersen og Jørgen Schack.
2. Til gengæld vækkes problemet atter til live i Gunnar Nissen: *Overskuelig dansk grammatik og sproglære*, 1993, s. 68, der erklærer sætningen *Du ønskes en god jul af os* for ukorrekt under henvisning til at *du* her er hensynsløs og bør hedde *dig*.

Erasmus Montanus, Erasmus og Montanus

Holbergs titel lest loddrett¹

Af Jon Haarberg

I

Vi blir i Holberg-litteraturen ofte minnet på at *Erasmus Montanus*, »det dybeste af alle Holbergs Skuespil,«² dette »perlende sammensurium av satire, parodi, ironi og fri komikk,«³ opprinnelig var forsynt med en annen titel. I fortalen til *Hans Mikkelsens Comoedier* (1723) nevnes *Johannes Montanus eller Hans Berg* blant de ferdigskrevne, men ennå utrykte stykker. I subskripsjonsinnbydelsen (1730) til *Den danske Skue-Plads* er titelen *Johannes Montanus eller Hans paa Bierget*. Først i 1731, da samtlige 25 komedier foreligger trykt i fem bind, fremstår verket med sin endelige titel: *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg*.

Titelendringen har avstedkommet en rekke spekulasjoner, som i hovedsak har gått ut på å forklare hvorfor komediens hovedperson ikke kunne hete Johannes eller Hans: allerede Rahbek (1817) hevder at Holberg ved nærmere ettertanke ville unngå at man ved fornavnet »skulde mindes om hans Hovedantagonist« – professorkollega Hans Gram – »der muligens selv tør have ladet et Ord falde om denne sin Opkaldelse.«⁴ Flere nevner også en annen aktuell professorkollega, *Summus Theologus* Hans Bartholin, eller eventuelt, som Brix, »begge Hans'er under eet.«⁵ Når Vilh. Andersen som mulig navneforelegg trekker frem »de to paa den Tid berømte latinske Hanser«, Hans Busch og Hans Been, er det riktignok neppe for å forklare Holbergs titelendring, ettersom ingen av de to i 1723 eller senere hadde noen mulighet til å reagere på å bli oppkalt.⁶ Forslagene viser bare i hvilken grad hanse-jakten grep om seg. Endelig har en norsk kunsthistoriker med meget besvær forsøkt å sette titelen i forbindelse med datidens kongelige malelærer, den norske elfenbenskunstneren Magnus Berg, da jo »fornavnene Rasmus og Magnus har 3 av 6 bokstaver felles.«⁷

Disse spekulasjonene kan i liten grad sies å ha bidratt til forståelsen av Holbergs komedie. La oss heller – med paradokset som utgangspunkt – forsøke å forklare titelen slik den faktisk står.

Strukturen er slående i sin dobbelhet: *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* er selvsagt en parallell til *Jean de France eller Hans Frandsen*. Den franske narr har som den akademiske forandret sitt navn, og ironien signaliseres i begge tilfelle umiddelbart gjennom dobbelttittelen, som henter sin retoriske kraft i motsetningen mellom den hjemlige og den fremmede versjon av navnet. Vel så viktige er likevel de konnotasjoner navnet uvergelig fører med seg. Det er min tese, som i det følgende skal underbygges, at tittelen *Erasmus Montanus* inneholder to allusjoner, som man på bakgrunn av selve komediens tematiske hovedanliggende så avgjort ikke bør overse.

Fornavnets allusjon til 1500-tallets store lærde og humanistiske forbilde, Erasmus fra Rotterdam, er innlysende. Pussig nok er denne enkle påvisning i kommentarlitteraturen likevel så desidert kommet i bakgrunnen for hanse-spekulasjonene. Bare Vilh. Andersen – hvis mellomnavn var Rasmus – gjør et større nummer ut av forbindelsen, ettersom den berømte rotterdamer blir én av tre eksempelfigurer for den danske humanismen i Andersens stort anlagte verk *Tider og Typer af dansk Aands Historie*: »Holberg havde ikke blot en lignende Opgave som Erasmus fra Rotterdam. Han havde paa en Maade Erasmus som Opgave.«⁸ Komediefiguren Erasmus er ifølge den samme ruvende litteraturhistoriker »den eneste Skikkelse fra den nordiske Humanismes Historie, som i Betydning kan komme ved Siden af den virkelige. Det er nok ikke tilfældigt, at han har faaet samme Navn som Rotterdameren.«⁹ Etter Vilh. Andersen er Carl Fredrik Engelstad en av de ytterst få som levendegjør navncallusjonen.¹⁰

Når det gjelder etternavnet, Montanus, er kommentatorene merkelig nok – så langt jeg har kunnet registrere – fullstendig tause.¹¹ Man nøyer seg med å forklare den akademiske skikken med å latinisere danske navn. Det er imidlertid et utilslørt faktum at Montanus – nettopp etter denne skikk – er latin for det franske Montaigne.¹² Essayets oppfinner gjengir selv den latinske formen av sitt navn i III.9 (»Om livets forgængelighed«), der han siterer det brev som kort tid i forveien hadde gjort ham til romersk æresborger.¹³ Ikke særlig oppsiktsvekkende bruker da også Holberg denne formen når han i sitt tredje latinske levnetsbrev skriver om Montaignes betydning for sitt eget forfatterskap: »Montanum amo propter viri candorem...«.¹⁴ På denne bakgrunn virker det rimelig å forklare titelpersonen Erasmus Montanus' fulle navn som en påminnelse om de to store lærde 1500-talls-humanister: teologen Erasmus fra Rotterdam og essayisten Michel de Montaigne. Holberg nevner dem endatil sammen i *Ep.* 395, »Skrivefrihed over en vis Alder«, i selskap med Gro-

tius, Clericus (Leclerc) og Bayle.¹⁵ Kåre Foss trekker i sin skoleutgave av *Erasmus Montanus* interessant nok forbindelsen mellom komedien og nettopp disse to humanister, men det på uavhengig idéhistorisk grunnlag, uten noen tilknytning til titelen: »Under kampanjen mot skolastikkens vesen fant de [opplysningstidens jurister og historikere] verdifull støtte i de gamle humanisters skrifter. Erasmus Roterodamus og Montaigne fikk nå sin største betydning.«¹⁶

II

En allusjon er ifølge en hyppig sitert strukturalistisk studie »et middel til samtidig å aktivere to tekster.«¹⁷ Vi skal ikke her fortape oss i teoretiske funderinger omkring allusjonens poetikk, bare fastslå at dens utfordring til leseren ligger i et intertekstuell forhold som krever en viss kompetanse. Leseren må i første omgang gå til verks som arkeolog for å kunne gjenskape den »assosiative vertikalitet som rent syntagmatiske lesninger gjerne lar være å ta hensyn til.«¹⁸ Her er det min oppgave som arkeolog å gjennomføre nettopp dette program når nå allusjonen faktisk er påvist.

Titelen – hovedpersonens navn – rommer allusjoner til to *navn*. Og navn – person- så vel som stedsnavn – er særegne i språket ved at de ikke uten videre har noe semantisk innhold. »Erasmus« og »Montanus« vil man imidlertid uvilkårlig lese som metonymier for to sentrale og på 1700-tallet meget betydningsfulle forfatterskap, som til de grader gir navnene semantisk innhold. Spørsmålet blir: På hvilken måte forholder Holbergs tekst seg til disse to forfatterskapene?

Det er allminnelig kjent at både Erasmus og Montaigne brukte atskillig retorisk energi på å gå i rette med det de oppfattet som falsk, unyttig og forfengelig lærdom. Et egnet tekststed å slå ned på kan i første omgang være kapittel 52 i *Tåpelighetens lovtale* (*Moriae encomium*) – utvilsomt det av Erasmus' verk som var mest lest og best kjent på 1700-tallet – der tåpelighetens gudinne ironiserer over den filosofiske stand:¹⁹

Lige efter dem [dialektikerne] kommer, med respektindgydende skæg og kappe, filosoferne og siger at de alene ved besked, mens alle andre mennesker kun er flagrende skygger. Også de primer på det yndigste, når de konstruerer utallige verdener, når de måler sol, måne, stjerne og deres baner som med tommestok og målebånd,

når de finder årsager til lyn, vinde, solformørkelser og de andre uforklarlige naturfænomener, uden nogensinde at komme i forlegenhet, som om de i smug havde været naturens bygmestre eller var kommet til os direkte fra gudernes råd. Naturen gør sig imidlertid lystig over dem og deres teorier. Sikker viden har de nemlig ikke om noget som helst, hvad der tilstrækkelig tydeligt fremgår af deres indbyrdes strid om alle mulige ting. Skønt de absolut ingenting ved, erklærer de at vide alt; skønt de ikke kender sig selv og tit ikke ser en grøft eller en sten på deres vej, fordi de ikke har øjne i hovedet eller fordi de har tankerne andre steder, så hævder de dog at se evige ideer, almenbegreber, indholdsløse former, den formløse materie, det værendes væsen [*quidditates*] og det værendes væren, – så subtile sager at jeg skulle tro selv en Lynkeus umuligt kan se dem. Især føler de sig hævet over den gemene hob, når de tegner deres trekanter og firkanter, cirkler og andre geometriske figurer og fletter dem sammen til en forvirret labyrint og lader bogstaver optræde i slagorden og rykke fra en kolonne til en anden og således spreder åndsformørkelse over de mindre kyndige. Der er heller ingen mangel på de typer der konsulterer stjernerne og forudsiger fremtiden og stiller underfulde vidundere i udsigt, og de lykkelige mennesker finder endda tilhængere der tror på det!

Morias karakteristikk av den tåpelig lærde kan sammenfattes i syv hovedpunkter, som alle uten videre kan gjenfinnes i Holbergs komedie:

(1) *Ytre tegn på verdighet: skjegg og kappe*. Den hjemvendte student har ikke bare kappe, men får ovenikjøpet sin bror til å bære den for seg: »Kom og bær Kappen efter mig, jeg vil lidt ud i Byen« (II.3).²⁰ Med skjeggveksten står det – dessverre for den unge filosof – ikke like bra til, og man kan vel forstå Per Degn slik at han ønsker å ramme Montanus nettopp på dette ømme punkt: »der deponerede min Troe andre Karle i min Tid, end nu omstunder; det var Karle, som lode sig rage to Gange om Ugen...« (III.3, jf. I.3).

(2) *Hovmod: at han alene er vis, forakt for den gemene hop, forvirring av de ulærde*. Erasmus Montanus stiller seg i sin lærdom over alle på Berget. Han sier så å si opp sitt brorskap med Jacob (II.2). Sin ulærde familie forakter han: »hvorfore skulle jeg gjøre mig U-mage, at forklare min Meeaning for grove og gemeene Folk...« (IV.4), og han varsler sin ankomst hjem i brev på latin. Jeppe undres med god grunn: »Mig synes alleene, Morlille, det er noget underligt, at hand skriver Latinske Breve til mig« (I.4).

(3) *Vidløftige astronomiske spekulasjoner*. Allerede i eksposisjonen, før Montanus har gjort sin entré, forteller Jacob, Montani broder, om hvordan hin satt »stille og stirrede paa Maanen og Stierne, og det med saadan grundig Mine, at han falt 3 gange af Vognen og havde nær brudt Halsen itu af lutter Lærdom...« (I.6). Senere blir jo spørsmålet om jorden er rund eller flat noe av et kardinalspørsmål både for hovedpersonen og komediens handling. Også uvanligere fenomener som formørkelser trekkes typisk nok frem av Montanus i disputten med Jeronimus og Jesper Ridefogd (III.5).

(4) *Formålsløse stridigheter de lærde imellom*. Montanus' disputergalskap er hans mest prominente karaktertrekk: »Jeg veed ikke om her er nogle lærde Folk her i Byen; hvis her er nogen, skal jeg nok sætte dem i Arbeid, thi jeg kand ikke leve uden jeg maa disputere« (II.1).

(5) *Mangel på selvinnsikt*. Komediens moral – og dommen over Erasmus Montanus – formuleres av løytnanten i siste akt: »Det første Bud i Philosophien er at kiende sig selv...« (V.5).

(6) *Distraksjon*. Erasmus' tre fall fra vognen er allerede nevnt og er bare ett av flere eksempler. Som Jeppe uttrykker det: »Din Broer har gaact i Tanker, som grundlærde Folk gierne plejer« (II.5).

(7) *Bruk av uforståelige formalfilosofiske begreper*. Montanus brisker seg med »Universalialia, entia rationis og formae substantiales« i tillegg til »qvidditas« (IV.4), dvs. »det værendes væsen«, i Sørensens oversettelse.²¹

Det er på denne bakgrunn likevel ingen opplagt sak at Holberg har hentet stoff og inspirasjon fra den lærde rotterdamer. Forholdet dem imellom skal vi senere komme tilbake til. Mer sannsynlig er det at forestillingen om »den tåpelig lærde« er blitt en retorisk topos med så pass faste bestanddeler at det ikke er egnet til å forundre at sammenfallet i karaktertrekk mellom Erasmus Montanus og Morias filosofer må kunne sies å være noe nær fullstendig.²²

Det lar seg neppe gjøre å finne et avsnitt hos Montaigne som i samme detaljerte grad beskriver Erasmus Montanus' type. Nærmest kommer vi kanskje i I.25 (»Om pædagogik«), et av de tidlige essayene,²³ der essayisten tar et oppgjør med den utvendige, »ufordøyde« skolemesterlærdom som er motivert av forfengelighet og sosial status snarere enn moralsk oppriktighet og higen etter selv-erkjennelse:²⁴

Se ham [dvs. studenten] engang når han vender hjem efter de femten-secsten år han har brugt på studierne. Der findes ikke noget så

uegnet og uduelig. Alt hvad du kan se at han har fået ud af det er, at hans latin- og græskkunderskaber har gjort ham endnu mere hovmodig og indbildsk end da han drog hjemmefra. Det var jo meningen at han skulle komme hjem, åndeligt beriget, men han medbringer kun en opsvulmet hjerne – han har blæst den op i stedet for at udvide den.

Holbergs titelperson og alt han står for, lider i komedien det totale nederlag. Om vi skulle peke ut de av hans karaktertrekk og den opptreden som i særdeleshet utsetter ham for forfatterens satire og forårsaker hans fall, måtte det rimeligvis bli (1) hans forhold til det latinske språk, (2) hans uvettige formallogikk og disputérgalskap, (3) hans livsfjerne astronomiske interesse, og (4) hans grunnleggende mangel på det vi kunne kalle sokratisk selvinnsikt. La oss da kort, utover det som allerede er anført, undersøke hvordan de to titelinnskrevne humanister kan sies å forholde seg til disse fire punkter.

III

(1) Det latinske sprog spiller en viktig rolle i både Erasmus' og Montaignes forfatterliv, om enn på forskjellig vis. Erasmus, »verdensborgeren«, verken skrev eller talte annet enn latin hvor enn han hadde tilhold. Hans elegante, men uciceronianske sprogføring var faktisk en forutsetning for hans suksess som Europas allestedsnærværende overlærer. Det fortelles at han som ung tilegnet seg hele Terents og Horats utenat.²⁵ En latin rensert for skolastikernes sproglige uhyrligheter ble en av hans aller første fane-saker, tematisert i tidlige verk som *Antibarbari* og parafrasen over Lorenzo Vallas *Elegantiae linguae latinae* (begge skrevet mens han ennå var i tyve-årene). Senere innledet han en veritabel batalje med fienden på den motsatte front, de ciceronianske puristene, da han i *Ciceronianus* (1528) forfektet nødvendigheten av å »fordøye« sine stilistiske forbilder og gjøre deres sprog til sitt eget. Og når han i 1524-utgaven av *Fortrolige samtaler* anfører oppøvelse av en ledig, muntlig latin som sin viktigste ambisjon med verket, er det ikke til å undre seg over at Erasmus selv ble det store stilmønster i det humanistiske klasserom. I den annen samling av *Epistulae obscurorum virorum* (1517) blir han da også uthengt som latinist, og bare det: »Han behersker latin godt, men for øvrig kan han ingenting.«²⁶

Mange kjenner den anekdoten Montaigne forteller om sin tidligste oppdragelse, da han, allerede før han var blitt avvendt, med farens velberådte hu ble overlatt til en tysk preceptor som ikke kunne et ord fransk, men til gjengjeld latin.²⁷ På skole i Bourdoux snakket han dermed latin så uanstrengt flytende at han nærmest skremte vettet av sine lærere.²⁸ Slik ble latinen Montaignes annet – eller likefrem første – morsmål.²⁹ Den første bok vi vet han kjøpte, 16 år gammel, var Terents i Erasmus' utgave.³⁰ Men til tross for den klassiske dannelsen som også i så påfallende grad preger hans essays, brøt han likevel med latinen og skrev på folkesproget. Man kunne således med en viss rett hevde at Montaigne viderefører den fordøyelsesprosess Erasmus hadde begynt: språket berøves etter hvert sin blendende sosiale status og personliggjøres som enkeltindividets uttrykksmiddel utenfor samfunnshierarkiet.³¹

På bakgrunn av Erasmus' og Montaignes symbolverdi som »latini-ster« kan titellusjonene selvsagt vanskelig oppfattes som annet enn ironiske. Erasmus Montanus' forhold til det latinske språk er så å si det motsatte av det man kan lese ut av hans navnefedres teori og praksis. Han bruker det som et blendverk overfor sine omgivelser, i forfengelig selvforherligelse og sosial streben. Et ironisk tilleggspoeng ligger det dessuten i det faktum at nettopp Montaignes navn forekommer i modifisert, dvs. latinsk, form – noe som altså later til å ha kamuflert allusjonen for fortolkerne istedenfor å aksentuere ironien.

(2) Å finne emner som akademisk disputering og aristotelisk formallogikk behandlet hos Erasmus og Montanus byr ikke på problemer. Og så hos dem knyttes ofte – som i *Erasmus Montanus* – logikken og disputeringen sammen og fordømmes *en bloc*. I III.8 («Om kunsten at samtale») stiller Montaigne brutale retoriske spørsmål: »Hvem er blevet klogere af logik? Hvad er der blevet af dens strålende løfter?« og fortsetter:³²

Er fiskerkonernes palaver mere vrøvlet end offentlige diskussioner mellem folk af denne profession? Jeg ville hellere have at min søn lærte at tale på værtshusene end i veltalenhedsskolerne.

Montaignes motstand mot den aristoteliske logikken stikker dypt; den er fullstendig inkompatibel med hele det essayistiske prosjekt, som lar den ubundne tanke råde, og som aldri innretter seg mot en endelig sannhet bortenfor tvil og motforestillinger.³³

At tro at der findes vished om noget er et sikkert vidnesbyrd om vanvid og den allerstørste uvished. Og der findes ikke mere vanvitlige og mindre filosofiske mennesker end Platons filodokser.

En lignende skeptisk holdning finner vi hos Erasmus, en skepsis som i mange tilfelle lar tvetydighet og mellomstilling få første rang, og det til omtrent like stor frustrasjon hos paven som hos Luther. Et av hans mest poengterte utfall mot logikerne – og deres disputérgalskap – finner vi i *Tåpelighetens lovtale*, umiddelbart før det avsnittet om filosofene som jeg allerede har sitert:³⁴

Lad os til dem [juristerne] føje dialektikerne og sofisterne, en menneskart der er mere højrøstet end malmoraklet i Dodona: i tungefærdighed kan hver af dem kappes med tyve udsøgte kvinder. De ville rigtignok være lykkeligere stillet, hvis de kun var snakkesalige og ikke tillige så trættekære at de hårdnakket krydser klinger om kejserens skæg og for lutter kiv gerne mister sandheden af syne. Men deres *Filautia* [egenkærlighed] gør dem overstadige, og bevæbnet med tre syllogismer går de ufortøvet i strid med hvem som helst om hvad som helst.

Også på dette punkt – når det gjelder komediefigurens disputérgalskap – kan vi altså, ikke uventet, konkludere med at de to titelinnskrevne lærdes veldokumenterte standpunkt er det diametralt motsatte. For Erasmus og senere Montaigne er det en hovedsak å bekjempe den nedarvede dogmatisme og autoritetstroskap, løse tanken fra dens aristoteliske lenker, religiøst så vel som filosofisk. Universitetenes og spesielt de offentlige disputaser kan ikke annet enn kalle på satiren. Slike forestillinger iscenesetter man jo nettopp ikke for å søke sannheten, men for å vise seg frem. Disputasens retorikk er den epideiktiske.³⁵

(3) Erasmus Montanus' hang til å »filosofere blant stjernene«³⁶ kan kanskje synes noe umotivert i komediens sammenheng; bondestudenten har tross alt ikke kommet lenger enn til sin første filosoficksamen. I litterær-topologisk kontekst er dette likevel akkurat slik vi skulle vente. Til forestillingen om den tåpelige filosof hører også den astronomiske spekulasjon, og både Montaignes *Essays* og Erasmus' bindsterke forfatterskap inneholder et rikelig eksempelmateriale. Som utpregede moralfilosofier retter de like ofte sitt skyts mot den naturvitenskapelige astronomi som mot den filosofiske metafysikk. Montaigne tar, som man kunne ven-

te, saken opp i sitt kapittel om barneoppdragelse (I.26), der han slår fast at »Det er yderst tåbeligt at undervise vore børn i ... astronomi og den øttende sfæres bevægelser, før vi lærer dem hvordan de selv fungerer.«³⁷ Om vi for Erasmus' vedkommende skal holde oss til *Tåbelighetens lovtale*, er det nærliggende å vise til Morias utlegning av gullalderen i kap. 32, der hun i alle fall langt på vei taler med Erasmus' stemme.³⁸ I gullalderen, sier hun, var menneskene

for fromme til, med fræk nysgerrighed, at udforske naturens hemmeligheder, stjernernes størrelse, bevægelse, virkning, tingenes skjulte årsager: det gjaldt for formasteligt hvis det dødelige menneske søgte at vide mere end sin tilmålte lod, og de var ikke så vanvittige at det overhovedet faldt dem ind at spørge om hvad der er oven over himlen.

I sin retorikk, *De copia*, anfører Erasmus det greske verb *meteorole-skhein* – å se på stjernene – som virkningsfullt til beskrivelse av »en mann som snakker i vei om innviklede, men fruktesløse emner.«³⁹

(4) Så – endelig – til Erasmus Montanus' manglende selvinnsikt, som vi har sett utgjør kjernen i løytnantens dom over komediens hovedperson. Vi søker dermed belegg for noe som i renessansen ikke kan betraktes som annet enn allmenngods, men det er likevel interessant å registrere omfanget av og intensiteten i bruken av »det delfiske imperativ« – »kjenn deg selv« – i Erasmus' og Montaignes skrifter. Erasmus anfører denne maksimen i så å si alle sine sentrale verk. Utlegningene av den i *Adagia* fikk dessuten vid anvendelse så vel i humanismen som senere.⁴⁰ I *Lingua* kobler han den interessant nok med sprekkeferdige hjemvendte studenter:⁴¹

Vi må utøve særlig forsiktighet i de saker hvor vi står i fare for å trå feil, og derfor vil det være til stor hjelp om hver enkelt følger det pythiske orakel og lærer å kjenne seg selv ... Studenter som vender hjem igjen fra universitetet etter å ha tatt en grad og høstet æresbevisninger i et eller annet fag, står i fare for å gi seg hen til en lignende last. Men denne vanvittige higen etter å vise seg, som med tiden vil kureres av seg selv, ville ha vært bedre kontrollert ved at man brukte sin fornuft.

I *Enchiridion* kalles oraklets ord, som i Holbergs komedie, »den første regel«:⁴²

... dersom du frykter større tap enn vinning, vend da tilbake til den første regel, kjenn deg selv, og mål deg selv med din egen målestokk. Det er bedre med mindre kunnskap og mer kjærlighet enn mer kunnskap *uten* kjærlighet.

I *Tåpelighetens lovtale*, som vi stadig har kommet tilbake til, påstår Moria – den personifiserte tåpelighet – innledningsvis at ingen kjenner henne bedre enn hun kjenner seg selv. Så er det da også flere av fortolkerne og kommentatorene som har gjort »kjenn deg selv« til et slags motto for Erasmus' tekst, sist (men neppe best) Zoja Pavlovskis.⁴³

Det samme orakelord spiller ingen mindre rolle i Montaignes *Essays*. Franskmannens høyst originale søken etter selv-erkjennelse lar seg uten videre innskrive i dette gamle imperativ. Det han vil med sine essays, er å gripe fatt i den personlige, individuelle konstanten i strømmen av sine opplevelser og erfaringer. Man trenger følgelig ikke lese langt i de tre bøkene før man finner det første belegg: det er i I.3, med henvisning til Platon.⁴⁴ Det stedet som oftest siteres, er likevel slutten av III.9 (»Om livets forfængelighed«), der Montaigne formulerer seg med protreptisk suffisance:⁴⁵

Det var et paradoksalt bud den græske gud i Delfi pålagde os: »Se ind i jer selv, kend jer selv, hold jer til jer selv. Bring jeres tanke og vilje, som spilder deres kraft på andre ting, tilbage. I flyder ud, I spreder jer – koncentrer jer, overvind jer selv! I forrådes, splittes og berøves jer selv...«.

Slik kan man med rimelighet anføre »kjenn deg selv« som en slags overskrift eller motto også for Montaignes *Essays*. Og det har da ganske riktig vært gjort: »Den sokratiske forskrift 'kjenn deg selv' utgjør det sentrum i hans tanker som alt annet dreier seg om,« skriver Elaine Limbrick, som, noe det er interessant å merke seg, har byttet adjektivet »delfisk« ut med »sokratisk«.⁴⁶ Det er lang tradisjon for å koble den delfiske visdom med Sokrates' søken etter selvinnsett – også Montaigne gjør det (i II.6, »Om at øve sig«):⁴⁷

Fordi Sokrates var den eneste der for alvor hadde fattet og fordøjet sin guds bud om at kende sig selv, og gjennom dette studium var kommet til at foragte sig selv, var han også den eneste der blev fundet værdig til at blive kaldt »den Vise«.

Sokrates' navn nevnes hyppigere enn noen annens i essayene, han blir en slags guide eller lærer for Montaigne i hans søken etter seg selv. Han er »mesteren over alle mestre«. ⁴⁸

For Erasmus blir Sokrates den bro mellom antikkens greske filosofi og kristendommen som muliggjør hans *philosophia Christi*. Det er tilstrekkelig å vise til dialogpersonen Nephalius' hyppig siterte ord i »Convivium religiosum«: ⁴⁹ »Hellige Sokrates, be for oss!«

Man kunne kanskje si at Montaignes »hva vet jeg?« og Erasmus' paradoksale omkalfatring av forholdet mellom dåren og vismannen møtes i deres beundring for Sokrates. Så kan det da heller ikke forundre at Erasmus allerede i sin samtid ble kalt »den tyske Sokrates«, ⁵⁰ Montaigne »den franske Sokrates«. ⁵¹

Den norske litteraturhistoriker Francis Bull har et godt poeng når han kaller *Erasmus Montanus* for Holbergs »mest sokratiske komedie«. ⁵² Til slutt i komedien avsier løytnanten den »sokratiske« moral (V.5): »Det første Bud i Philosophien er at kiende sig selv, og jo meere en forfremmes derudi, jo slettere Tanker har han om sig selv, jo meer synes ham der staar tilbage at lære.« Omvendt Sokrates – og Kristus – som tilsynelatende var dårer, og egentlig vismenn, slik er Erasmus Montanus bare tilsynelatende vis, og egentlig en dåre. Det hjelper altså ikke bondestudenten at han har tilegnet seg visse astronomiske kunnskaper, for det er ikke på astronomiens felt slaget står, men på moralfilosofiens. Erasmus Montanus er en narr fordi han etterstreber uegentlige, ytre verdier istedenfor den egentlige, sanne kunnskap, som ligger i en moralsk selverkjennelse. Om han så hadde ønsket, kunne ikke Holberg ha funnet mer opplagte representanter for dette »første bud i filosofien«. Erasmus Montanus' navn – komediens tittel – er en slående ironiske inversjon av det idéinnhold de to lærde 1550-talls-humanister uvilkårlig måtte vekke to århundrer senere.

En overfladisk sammenligning mellom to forfatterskap, om enn på sentrale punkter, kan lett bli bedragersk hvis man ikke også søker motsetningene. Vi skal ikke glemme at Erasmus og Montaigne tross alt var adskilt med tre generasjoner; de tilhørte forskjellige tider, litterært så vel som idéhistorisk. Like fullt er koblingen dem imellom ofte blitt foretatt, skjønt den egentlig aldri har vært gjenstand for noen omfattende analyse. Montaigne selv nevner Erasmus bare én gang, men man fornekter ofte mindre distinkte ekko. ⁵³ Det er ikke til å komme forbi at de som forfattere har mye til felles – i sin skrivemåte, som var ustrukturert, assosiativ og paradoksal, i sin holdning, som var antidogmatisk,

skeptisk og ironisk, og for en del i de emnene de tar opp til behandling: latterliggjøringen av middelalderen, munke- og skolevesenet, hele det moralfilosofiske engasjementet – nettopp 1700-tallets Erasmus og Montanus.

IV

I hvilken grad Holberg har lest de to, behøver vi ikke bekymre oss for. Det er tilstrekkelig å slå fast at de begge uten videre tilhører en dansk 1700-talls-akademikus' repertoar. På Holbergs tid opplevde de begge en slags renessanse, skal vi dømme etter utgivelseshyppigheten: Montaignes *Essays* ble i 1724 utgitt for første gang på over femti år; Erasmus' *Opera omnia* i den berømte Leiden-utgaven til Leclerc, som fremdeles ikke helt har fått avløsning, kom i 1703-06. Likevel kan det være på sin plass kort å se på de steder hos Holberg hvor han faktisk refererer til Erasmus eller Montaigne.

Ifølge Billeskov Jansen er det lite som kan tyde på at Holberg hadde lest Erasmus.⁵⁴ Riktignok omtales han ikke sjelden, første gang i *Epistola prima* (1728), der Holberg forteller om hvordan han som ung kom til Rotterdam og så hvordan guttene fordrev tiden med å kaste stein på Erasmus-statuen. For Holberg forekom dette selvsagt som en uhyrlig vanæring av en mann »hvis Støv Efterkommerne burde kysse.«⁵⁵ Den samme ærbødighet lar seg klart fornemme hver gang Holberg omtaler rotterdameren i sitt essayistiske forfatterskap. Erasmus blir for Holberg en retorisk eksempelfigur på den uavhengig lærde og kritiske humanist. Typisk nok forekommer da også hans navn flere ganger i *ubestemt* form: »en Erasmus« eller i flertall: »Erasmi«.⁵⁶ En slik påberopelse av den store rotterdamer er ikke uventet hos Holberg. Opplysningstiden gjorde Erasmus – og Montaigne – til rasjonalister og fortiet en hovedsak hos dem begge: religionen. Først sent i vårt eget århundre har denne åndelige dimensjon for alvor blitt trukket frem igjen.⁵⁷ I *Ep.* 95 nevnes han sammen med Grotius og Leclerc som eksempel på at de beste teologer ikke er geistlige, i *Ep.* 157 står han – sammen med Swift – som representant for de »nyere ironiske moralister«, og i *Ep.* 302 holdes han opp som prototypen på en ekte »Polyhistor«, ved siden av Grotius og Scaliger. To ganger nevnes han som eksempel på at de nyttigste forfattere blir – eller kunne blitt – offer for sensuren. I *Ep.* 395 står han i denne sammenheng i

rekke med Grotius, Montaigne, Leclerc og Bayle, i *Moralske Tanker* 179 med Grotius og Scaliger. Enda to ganger nevnes han i *Epistler*, første gang i *Ep.* 402 sammen med Platon, Aristoteles, Luther, Descartes, Leclerc og Bayle som eksempel på at »Gode Skrifter er Ecnmandsverk«, annen gang i den parodiske *Ep.* 496 som eksempel på at byer i ettertid slåss om å få status som store menns fødested.

Når man eventuelt kunne mistenke Holberg for å sitere Erasmus i det skjulte, iler Billeskov Jansen straks til og sannsynliggjør at kilden er sekundær: Bayles Erasmus-artikkel, Pufendorf, en Platon-kommentar el. l.⁵⁸ Ikke desto mindre er Holberg som forfatter blitt assosiert med Erasmus av flere enn Vilh. Andersen. I den hollandske oversettelsen av *Moralske Tanker* fra 1747 ble Holberg karakterisert som »sin tids Erasmus«.⁵⁹

Forholdet til Montaigne er likevel ganske annerledes nært. I det tredje levnetsbrev fra 1743 redegjør Holberg selv for saken:⁶⁰

Montagne elsker jeg meget, for den Oprigtighed, der findes udi hans Skrifter, og jeg holdte endnu meget mere af ham, dersom han ikke talte saa meget om sig selv. Jeg gider nok lidet lidt hans Paradoxe Meninger: ved Paradoxe Meeninger forstaaer jeg dem, som med kraftige, eller i det ringeste rimelige Argumenter søger at kuldkaaste de ordinaire Meeninger, der har ligesom taget Borger-skab hos Folk. Thi, dersom Paradoxe Meeninger ingen Rimelighed har med sig, er der intet jeg er stærkere Hadere af.

Montaigne roses altså for sine »vel grundede« paradokser, men samtidig benytter Holberg anledningen til å ta avstand fra »urimelige« paradokser, dvs. slike som Erasmus Montanus ynder å stå frem med. Billeskov Jansen kaller paradokset for Holbergs »Arbejdshypotese« i essayene: »Man siger saadan – er mon ikke det modsatte nærmere ved Sandheden?«⁶¹ Og denne arbeidshypotesen kunne neppe ha vært realisert på samme måte uten den franske slottsherren, som slik blir en nødvendig forutsetning for Holbergs essays. I 1739 kjøper han en seksbinds utgave av Montaigne, som på ca. 25 steder ligger til grunn for passasjer i de to bind *Moralske Tanker* fra 1744. I *Epistler* ebber de stofflige lånene ut.

Første gang Montaigne nevnes ved navn er ifølge Billeskov Jansen i 2. utgave av *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1728). Det betyr naturligvis ikke at han var Holberg ukjent i 1723. Med samme selvfølgelighet som Erasmus Roterodamus inngikk Montaigne i enhver København-professors litterære forestillingsverden.

V

Skal vi da til slutt sammenfatte denne møysommelige restituering av tite-
lens konnotasjonfylde, dens »assosiative vertikalitet«, og bestemme dens
funksjon i og for verket, kan vi ikke godt annet enn ty til ironien som be-
grep og betegnelse. Erasmus Montanus har fått et ærverdig navn som
gjennom hele komediens handling vil fungere som et ironisk signal, en
påminnelse om titelfigurens forfengelige hovmot og hans stakkarstlige,
overfladiske lærdom. Selv insisterer han overfor sin bror på å bli titulert
»Monsieur Montanus« (II.2).⁶² Navnets paratekstuelle titelstatus aksen-
tuerer ironien ytterligere og bidrar selvsagt sterkt til å styre lesere og til-
skuere i deres forståelse av verket. På denne bakgrunn blir den tidligere
så populære tolkningen av »helten« som det nye verdensbildes »martyr«
ganske enkelt umulig.

Popes noenlunde samtidige tittel *The Dunciad* (første versjon 1728)
kan et stykke på vei oppfattes som en parallell konstruksjon. Det ligger
en lignende ironi i henspillingen på den »subtile doktor« Johannes Duns
Scotus' navn (Erasmus' kjære *Prügelknabe*), men overraskelsesmomen-
tet mangler, all den stund *dunce* på engelsk helt siden 1500-tallet var blitt
brukt i betydningen »ordkløver« eller »tåpelig skolastiker«. Holbergs ti-
tel kan heller – til sammenligning – tolkes slik som man etter forfatterens
uttrykkelige anvisning har forstått titelen på Erasmus' berømte lovtale,
helt siden førsteutgivelsen av *Moriae encomium* i 1511. Også der har vi å
gjøre med en navneallusjon: *Moria* er altså gresk og betyr »dumhet«,
»tåpelighet«, men spiller samtidig på etternavnet til Erasmus' nære venn
Sir Thomas More. Gudinnen *Moria* står i samme forhold til Thomas
More som Holbergs titelperson står til Erasmus og Montanus. Ingen be-
finner seg, ifølge Erasmus, fjernere fra dumheten enn nettopp denne hans
engelske venn.⁶³ Bondestudenten og de to lærde må på samme måte opp-
fattes som perfekte motsetninger. Samtidig som Holberg degraderer og
ironiserer over Erasmus Montanus, hyller han de to renessanseforfatter-
ne, sine forbilder for den sanne og nyttige – sokratiske – lærdom. Gir det
da ikke bedre mening å stille spørsmål om hvorfor *Erasmus Montanus*
eller *Rasmus Berg* er en god tittel, enn om hvorfor denne komedien ikke
ble kalt noe ganske annet? Man sier Erasmus Montanus er en latinisering
av Rasmus Berg; er mon ikke det motsatte nærmere sannheten – Rasmus
Berg en danifisering av Erasmus Montanus?

Noter

1. En foreløpig versjon av denne artikkelen er tidligere intern-publisert i *Skrift. Skriftserie for litteraturvitenskap ved Universitetet i Oslo*, 8 (1992), s. 22-31.
2. Georg Brandes: »Ludvig Holberg, et Festskrift«, *Samlede Skrifter*, bd. 1, Kbh. 1899, s. 136.
3. Kjell Heggelund: »Innledning« til hans egen utgave av *Erasmus Montanus*, Bergen 1966, s. 6.
4. K.L. Rahbek: *Om Ludvig Holberg som Lystspildigter og om hans Lystspil*, 3. del, Kbh. 1817, s. 191.
5. Hans Brix: *Ludvig Holbergs Komedier. Den danske Skueplads*, Kbh. 1942, s. 139.
6. De var døde. Jf. Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie. Første Række: Humanisme. Første Del: Erasmus. Første Bog: Tiden indtil Holberg*, Kbh. og Kra 1907, s. 28.
7. Åshild Paulsen: »Erasmus Montanus og Magnus Berg – en tilfeldig navnelikhet?«, *Kirke og kultur* 94 (1989), s. 524.
8. Man må i denne sammenheng ikke hekte seg opp i utsagnets pompøse urime-lighet, bare registrere at det står å lese i *Tider og Typer. Anden Bog: Det at-tende Aarhundrede*, Kbh. og Kra 1909, s. 146.
9. Vilh. Andersen: *Tider og Typer. Første Bog*, Kbh. og Kra 1907, s. 28. Se og-så Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 2: Vilh. Andersen: *Det attende Aarhundrede*, Kbh. 1934, s. 84: »Det er muligt, at Erasmus Rotterodamus ikke blot har givet en Tilskyndelse til Komediens Titel, men også til dens Idé, ved den Ytring om »den praktiske Klogskab« (*prudentia valens*), der savnes hos Videnskabens Dyrkere, som citeres i Peder Paars (II.3).«
10. Carl Fr. Engelstad: *Ludvig Holberg. Gjøgleren. Granskeren. Gåten*, Oslo 1984, s. 188: »Men nettopp på bakgrunn av denne nimbus omkring navnet Erasmus måtte jo selve karikaturpoenget få en dobbelt-ironisk fynd, når den disputer-gale, lærdomshovmodige og tankeløst innbildske ynglingen fikk smykke seg med dette samme navn.«
11. Den klassisk skolerte Vilh. Andersen fremholder riktignok at navnet *ikke* har noe å gjøre med »Sektereren Montanus fra det andet Aarhundrede«, *Tider og Typer. Første Bog*, Kbh. og Kra 1907, s. 29.
12. Det viser seg at det ikke bare er Holberg-filologene som har hatt problemer med å identifisere denne Montanus: I *De charlataneria eruditorum* (Om de lærdes sjarlataneri) (1715), som Holberg med utbytte leste i 2. utgave, nevner forfatteren J.B. Mencke(n) at så vel Ammianus Marcellinus (historikeren) som »Montanus« gir et sympatisk bilde av Julian den frafalne. Den moderne utgiver av verket, H.L. Mencken, må gi tapt i noten: »Montanus refuses to be identified.« Se *The Charlatanery of the Learned*, overs. av Francis E. Litz, noter og innl. ved H.L. Mencken, New York 1937, s. 128. Montaignes forsvar for Julian finner vi i essayet »Om trosfrihed« (II.19).
13. Referansene til Montaignes *Essays* gjelder her og i det følgende Else Henne-berg Pedersens tre-binds oversettelse, Kbh. 1992. Det omtalte borgerbrev fin-nes i bd. 3, s. 229-30. Riktignok fremkommer ikke originalens latin i den

danske oversettelsen. Den som ikke tar meg på ordet, får konsultere en autoritativ fransk utgave, eller M.A. Screech' ypperlige engelske oversettelse, Harmondsworth 1987, s. 1131.

14. Ludvig Holbergs *Samlede Skrifter*, utg. av Carl S. Petersen, bd. 14, Kbh. 1939, s. 22.
15. Ludvig Holberg: *Epistler*, utg. av F.J. Billeskov Jansen, bd. 4, Kbh. 1949, s. 258.
16. Ludvig Holberg: *Erasmus Montanus*, 13. utg. ved Kåre Foss, Oslo 1961, s. 91.
17. Ziva Ben-Porat: »The Poetics of Literary Allusion«, *PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature* 1 (1976), s. 107. Her som ellers er oversettelsen min egen når ikke annet er oppgitt.
18. Udo J. Hebel: »Towards a Descriptive Poetics of Allusion«, i Heinrich F. Plett (utg.): *Intertextuality*, Berlin 1991, s. 141. Hebels utmerkede artikkel gir en oversiktlig og rimelig oppdatert fremstilling av forskningen omkring allusjonen som intertekstuell fenomen.
19. Erasmus' *Moriae encomium* her og i det følgende sitert etter Villy Sørensens oversettelse *Tåbelighedsens lovprisning*, Kbh. 1979. Kapittel 52 (om filosofene): s. 95-96.
20. Erasmus Montanus her og i det følgende sitert etter Dansk lærerforeningens utgave ved Alf Henriques, Kbh. 1976.
21. Henriques gjør oppmerksom på at selve den uklassiske dannelsen *quidditas*, som virkelig kunne sette en på tanken om at vi her har med et direkte Erasmus-lån å gjøre, også raljeres over hos Chr. Falster og hos J.B. Mencke i *De charlataneria eruditorum*, som er en forutsetning for deler av satiren i *Peder Paars*. Se Dansk lærerforeningens utgave, s. 104 og 139. Menckes betydning for Holberg (især *Peder Paars*), redegjør Egill Røstrup for i »En ny Holberg-kilde«, *Gads danske Magasin* 1925, s. 649-65. Mencke bekjenner på sin side, ikke uventet, sin gjeld til Erasmus og hans *Moria*, jf. H.L. Menckens utgave (ref. i note 12 ovenf.), s. 50. Erasmus brukte for øvrig ordet *quidditas* flere ganger som eksempel på tåpelig metafysisk språkbruk (f.eks. i *Enchiridion militis Christiani*, referert etter *Collected Works of Erasmus (CWE)*, bd. 66, s. 10, og i *Ep.* 64 til Thomas Grey) og Gerardus Listrius, som kommenterte Frobens 1515-utgave av *Moriae encomium*, betegner det der, *ad locum*, som et *portentum* – språklig misfoster – »uttenkt av den senere tids teologer«. For skolastikerne var ordet synonymt med *natura* eller *essentia* (jf. Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 1678) og i vanlig bruk i senmiddelalderen. Det ble tatt opp i engelsk (»quiddity«; *OEDs* første belegg – med den satiriske betydning – er fra 1539) og i fransk (»quiddité«): Rabelais bruker det i *Gargantua* (kap. 19), 1534. Også for Luther (i kommentaren til Romerbrevet 8, 19) får ordet en slags symbolstatus i hans utfall mot den sekulære metafysikk.
22. Viktige elementer av toposen kan, som så mye annet, føres tilbake til Lukian; jf. Christopher Robinson: *Lucian and His Influence in Europe*, Chapel Hill 1979, s. 195.
23. Dette kapitlet har ofte vært lest som forfatterens oppgjør med sin egen fortid, på samme måte som Erasmus Montanus har vært fortolket som Holbergs modnede vurdering av sin ungdoms lærdomshovmod. Henriques redegjør (i Dansk lærerforeningens utg., s. 100ff) for de »ægte Erasmus-situasjoner« i Holbergs biografi.

24. I.25; Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 161.
25. Historien stammer fra hans første biografi, Beatus Rhenanus (1540). Vitaet foreligger oversatt til engelsk i John C. Olin (utg.): *Desiderius Erasmus. Christian Humanism and the Reformation. Selected Writings with the Life of Erasmus by Beatus Rhenanus*, New York 1965, s. 31-54.
26. Ulrich von Hutten: *Opera omnia*, utg. E. Böcking, Leipzig 1859-70 (opptr. 1963), bd. 6, s. 282.
27. I.26 («Om børneopdragelse»); Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 197-98.
28. Jf. M.A. Screech's »Introduction« til hans oversettelse av Montaignes *Essays*, Harmondsworth 1987, s. xvi.
29. Det hevder han selv. Jf. II.17 («Om indbildskhed»); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 322, og III.2 («Om samvittighedsnag»); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 31.
30. Jf. R.A. Sayce: *The Essays of Montaigne. A Critical Exploration*, London 1972, s. 25.
31. Jf. II.17 («Om indbildskhed»); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 317: »... jeg er klar over at latin, takket være sin ædle form, lokker mig til at give det en større fortrinnsstilling end det egentlig har krav på, akkurat som børnene og den jævne befolkning gør.«
32. Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 152.
33. II.12 («Forsvar for Raimond Sebond»); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 220.
34. Kap. 51; Sørensen, s. 95.
35. Erasmus formulerer dette poenget klart, og med referanse til Augustin, i forordet til *Enchiridion militis christiani*, *CWE*, bd. 66, s. 18.
36. Jf. Erasmus: *Antibarbari*, *CWE*, bd. 23, s. 76.
37. Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 183.
38. Sørensen, s. 68.
39. *CWE*, bd. 24, s. 317.
40. *Adagia* I.v.95 »Kjenn deg selv«, og IV.v.4 »Den er ikke lykkelig som ikke vet hvem han er«.
41. *CWE*, bd. 29, s. 388 og 391.
42. *CWE*, bd. 66, s. 62; jf. s. 20, 40 og 122.
43. Zoja Pavlovskis: *The Praise of Folly. Structure and Irony*, Leiden 1983, s. 7.
44. Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 38.
45. Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 231.
46. Elaine Limbrick, »Montaigne and Socrates«, *Renaissance and Reformation* 9 (1973), s. 46. Montaignes forhold til Sokrates er kommentert i alle større studier. En utførligere behandling av emnet gir, i tillegg til Limbrick, Frederick Kellermann i »Montaigne's Socrates«, *Romanic Review* 45 (1954), s. 170-77 og i »The *Essais* and Socrates«, *Symposium* 10 (1956), s. 204-16.
47. Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 56.
48. III.13 («Om erfaring»); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 309. Det mest omfattende Sokrates-portrettet gir Montaigne i III.12 («Om vores udseende»); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 267-96.
49. *Colloquia familiaria*, i *Opera omnia*, bd. I-3, Amsterdam 1972, s. 254. Se også »Sileni Alcibiadis« i *Adagia* III.iii.1, *Apophthegmata* III, »Socratica« I-101, og *Tåbelighetens lovtale*, kap. 24, Sørensen s. 56 f.
50. *Ep.* 365 (fra Ulrich von Hutten, 1515), *CWE*, bd. 3, s. 186. For betegnelsen

- »the Dutch Socrates«, se Preserved Smith: *Erasmus. A Study of His Life, Ideals and Place in History*, New York 1923, s. 332.
51. M.A. Screech viser i introduksjonen til sin oversettelse av Montaignes *Essays*, Harmondsworth 1987, s. xlii, til et manuskript i Vatikanet, som omtaler mottakeren av det romerske borgerbrev som »den franske Sokrates«. Jf. M. Dréano: *La renommée de Montaigne en France au XVIIIe Siècle, 1607-1802*, Angers 1952, s. 288, som refererer en uttalelse fra 1755, om Montaigne som »den moderne Sokrates.«
 52. *Norsk litteraturhistorie*, bd. 2, Oslo 1958, s. 331. Når det gjelder Holbergs Sokrates-fremstilling, se *Moralske Tanker* I.86 og »Forberedelse« til »Socrates og Epaminondas« i *Heltens sammenlignede Historier (Samlede Skrifter)*, bd. 11, s. 459), dessuten s. 478 (*op. cit.*) i selve biografien.
 53. III.2 (»Om anger«; Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 30. Pierre Villey, som har skrevet standardverket om Montaignes litterære forelegg, har opplagt ikke fått med seg alle nedslag av Erasmus i essayene, jf. *Les sources et l'évolution des Essais de Montaigne*, bd. 1-2, Paris 1908, bd. 1, s. 125-26 og bd. 2, s. 223-28. Mer generelle fremstillinger av emnet gir Margaret Mann Phillips i flere sammenhenger, i særdeleshet i artiklene »Erasme et Montaigne«, *Colloquia Erasmiiana Turonensia*, bd. 1, Paris 1972, s. 479-501, og »From the Ciceronianus to Montaigne«, i R.R. Bolgar (utg.): *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700*, Cambridge 1976, s. 191-97, og, forholdsvis nylig, Barbara Sher Tinsley: »Essaying the Curriculum: Erasmus and Montaigne as Pedagogues«, *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993), s. 44-67.
 54. *Holberg som Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 26: »Erasmus af Rotterdam, det nye latinske Essays Mester, for Montaigne en spændende Samtidsforfatter, er for Holberg et stort Navn, en venerabel og fjern Autoritet. Han omtales altid med Ærbødighed, ja Ærefrygt..., men Citaterne viser, at Holbergs direkte Kendskab til Erasmus' Bøger i bedste Fald er sporadisk.«
 55. Sitert etter Billeskov Jansens udgave af en anonym oversettelse fra 1745 i *Ludvig Holbergs Memoirer*, Kbh. 1963, s. 46.
 56. Ep. 302, *Moralske Tanker* 179 (*Samlede Skrifter*, bd. 14, s. 202) og *Dannemarks og Norges Beskrivelse* 184 (*Samlede Skrifter*, bd. 5, s. 298).
 57. Erasmus' virkningshistorie i den aktuelle perioden er behandlet av bl.a. Bruce Mansfield: *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus c. 1550-1750*, Toronto 1979, Montaignes i Alan M. Boase: *The Fortunes of Montaigne. A History of the Essays in France, 1580-1669*, London 1935, og M. Dréano, *op.cit.* (se note 51).
 58. Holberg som *Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 26ff og s. 196f.
 59. Vilh. Andersen: *Tider og Typer. Anden Bog*, s. 114.
 60. Sitert etter Billeskov Jansens udgave i *Ludvig Holbergs Memoirer*, s. 181.
 61. *Holberg som Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 48f.
 62. Man noterer seg at Erasmus i *Tåpelighetens lovtale* (kap. 50; Sørensen, s. 94) ironiserer over forfatteres bruk av »fremmede« navn på titelsidene: »Men, I guder, hvad er det andet end navne!«
 63. Se forordet, dvs. dedikasjonen til More, Sørensen, s. 33.

Ewalds opplysende og romantiske diktkunst

Af Alvhild Dvergsdal

Im Ganzen aber ist noch immer das *Interessante* der eigentliche moderne Maß-stab des ästhetischen Werts.¹

Friedrich Schlegels begrep om det interessante inneholder bestemte kvalitative egenskaper, blandt annet »das totale *Übergewicht des Charakteristischen*, Individuellen«, »das rastlose unersättliche Streben nach dem Neuen, Piquanten und Frappanten, bei dem dennoch die Sehnsucht unbefriedigt bleibt.«² Det interessante er hos Schlegel grunnleggende knyttet til hans begrep om det moderne. Å spørre etter det interessante ved et stykke kunst vil si å spørre etter dets romantiske/moderne elementer. Den romantiske kunsten dyrker dem nemlig, ifølge Schlegel.

Ewalds dikt om »Rungsteds Lyksaligheder« (1775) har blitt, og blir stadig ansett for å være et interessant dikt. Det viser seg ikke minst ved at det er gjenstand for forskeres nye analyser og tolkninger.³ Jeg har beskjeftiget meg med diktet ut fra spørsmålet: *Hva er dets interesse-vekkende egenskaper?* Det interessante må på en eller annen måte være avstikkende elementer, og dermed knyttes til en form for brudd. Et hovedpoeng ved den følgende diktlesningen er å knytte det interessante til det *betydningsskapende* prosjektet som mange av opplysningens diktere gikk inn for. Med opplysningens blikk kunne det nedarvede poetiske språket fortone seg som substansløs overflate og tom utsmykning. Hvordan betydningstilskrivningen skjer, gir diktet »Rungsteds Lyksaligheder« innblik i.

Peer E. Sørensen fester det interessante og moderne i en *opplysningsbevissthet* ved sin analyse av diktet i innledningsdelen til avhandlingen og boken *Håb og erindring. Johannes Ewald i Oplysningen* (1989). I gjennomgåelsen er det først og fremst den siste strofen som framstår som den interessevekkende. Sørensen mener at odeforfatteren stiller seg grunnleggende kritisk til tradisjonens og konvensjonens uttrykk – her det pastorale motivs – sannhetsverdi ved å markere dens *manglende ytre referanse*.

Odeforfatterens digteriske ready made's er de pastorale loci communes, men de er stivnede til rekvisitter. Han bruker dem derfor

distanceret og reflekteret; han bruker dem som citat. De danner *modbilleder til en verden uden fortryllelse*.⁴

Jeg er enig i at opplysningsbevissthetens kritiske distanse til tradisjon og konvensjon er sentral i dette diktet. Men jeg er ikke enig i at det skjer ved en markering av manglende ytre referanse til landskapsmotivet.⁵ I stedet er jeg opptatt av, og viser i det følgende, hvordan etablerte konvensjoner og genre videreføres på måter som innebærer at de konvensjonelle elementene er tilført *nytt betydningsinnhold*. En interessevekkende egen-skap er videre at diktets forskjellige strofer og deler kan anses som tilhørende *forskjellige diktgenre*. Som helhet innebærer det dermed en tekst som oppretter forskjellige genreforventninger hos leseren, som derfor vanskelig kan samles til ett organisk hele.

Jeg ser på det som viktig å unngå en konstruksjon av »den klassiske teksten« for å innkretse det romantiske/interessante/moderne ved en tekst. Det er en utbredt konstruksjon som blant annet Horace Engdahl benytter seg av i sin bok om *Den romantiska texten* (1986). Til begrepet om den klassiske teksten hører hos Engdahl bruk av klassisk retorikk i disposisjon og bildebruk, overholdelse av »de versifikatoriska och grammatiska reglerna och genrekonventionerna«, og »ett antal kulturellt centrala stoffkretsar«.⁶ Fra denne uinteressante klassiske tekst er det at romantikerne »sprenger seg ut«. De demonterer og oppløser den, for å frisette nye kunstformer og -språk. Oppløsningen skjer ved forskjelligartede skrivestrategier, som Horace Engdahl beskriver nærmere. Til denne konstruksjonen kan man spørre: Kan man ikke lese hans generelle beskrivelse av den klassiske teksten langt på vei som en beskrivelse av elementer også i en *romantisk tekst* slik vi kjenner dem hos f.eks. Stagnelius, Oehlenschläger, Wergeland? På hvilken måte kan man så kalle de romantiske tekstene romantiske?

Forestillingen om at romantikerne sprenger seg ut av, frigjør seg fra klassisismens fengslende mønstre hører med til en romantisk selvforståelse, som kan etablere blindpunkt hos lesere og forskere. Romantikerne har blitt seierherrer i litteraturhistorien.⁷ Paul de Man formulerer det slik:

In the case of romanticism it is a matter of the interpretation of a phenomenon that we can only consider from the temporal perspective of a period of time that we have ourselves experienced. The proximity of the event on the historical plane is such that we are not yet able to view it in the form of a clarified and purified memory, such as Greece presents itself to us.⁸

Den romantiske poetiske diksjonen viser nemlig at både tidlig-romantiske og romantiske diktere fortsatte å skrive innenfor en etablert litterær tradisjon. Det er min oppfatning at bare i lys av denne tradisjonen kan det romantiske meningspotensialet forklares og utdypes. De interessante og romantiske elementerne kan nemlig i stor utstrekning beskrives som de tegn i teksten som indikerer hvordan *arbeidet med betydningsskapelse har blitt problematisk og et prosjekt i seg selv*. Romantisk diktning kan knyttes til opplysningsideologiens krav om ekte, sanne, betydningsbærende uttrykk. Før lesningen av Ewalds dikt skal dette prosjektet beskrives nærmere.

Opplysningen av språket på 1700-tallet

Ewald diktet i opplysningsideologiens hundreår. En dominerende forestilling var tanken om menneskenes universale, naturgitte fornuftsevne. Den la grunn for optimisme og tro på framtiden, på den utviklingen som skjedde i vitenskapens og teknologiens navn.

Opplysningsideologien har en viktig basis i tanken om det frigjørende i å *bringe informasjon* til folket. Dette dannelsesprosjekt ble den franske *Encyclopedien* det mest storslagne uttrykket for. For det andre brakte den inn et *kritisk, av-slørende* blikk rettet mot tradisjonelle instanser med krav på autoritet og makt. Det handlet på den ene siden om *tilføring* av kunnskap, på den andre siden om å *sanere*, luke bort det falske og utvendige: fordommer, overtro, utsmykning. Dette opplysningens saneringsprosjekt fikk konsekvenser for kunstens uttrykk.

Matematikkens språkssystem dannet fra 1600-tallet av mer og mindre bevisst et idealtypisk tegnsystem. I matematikkens språk er der ingen mulighet for ornamentikk, kun entydige logiske størrelser gjenstår, som mennesker uavhengig av tid og sted ved sin fornuftsevne kunne avkode og forstå.

The *geometrical spirit* is not so tied to geometry that it cannot be detached from it and *transported to other branches of knowledge*. A work of morals, of politics or criticism, perhaps even of *eloquence*, would be better (other things being equal) if it were done in the style of a geometer. The *order, clarity, precision, and exactitude* which have been apparent in good books for some time might well have their source in this geometric spirit.⁹

Et viktig utgangspunkt for opplysningens blikk på språket og språkkunsten var den cartesiansk inspirerte grammatikk knyttet til *Port-Royal*-kretsen. I 1660 gav grammatikerne Antoine Arnauld og Claude Lancelot ut hovedverket innenfor universalgrammatikken, *Grammaire generale*.¹⁰ Inspirert av naturvitenskapens suksess og tanken om de universelle naturlover søkte Port-Royal-grammatikerne etter de *allmenne språklige strukturer* som basis for sitt grammatiske system. De var også grunnleggende inspirert av filosofen Descartes metodiske tvil, som innebar at de ytre og tilfeldige sanseinntrykk kunne og skulle skjæres bort, for at den tenkende bevisstheten skal kunne nå sann og sikker erkjennelse.

Port-Royal-grammatikerne søkte – og forutsatte eksistensen av – et universelt språkssystem, selve Språket, som konstituerte og styrte samtlige menneskelige språk. Dette prosjektet innebar og krevde for det første en skeptisk holdning til de enkelte språkuttrykk, uttrykksdimensjonen: deres sanselige yterside inneholdt sannsynligvis tilfeldige elementer som forstyrret og fjernet det fra den felles naturgrunn som ethvert språk engang kun materialiserte.

Med utgangspunkt i aksiomet om et felles grunnlag for alle språk arbeidet Port-Royal-grammatikerne ut fra hypotesen om to språknivåer, et *ytre og et indre språk*. Det indre språket representerer det opprinnelige, sanne, ekte, naturlige og allmenne – men altså skjulte – språk.¹¹ Denne tanken hadde viktige konsekvenser. Fra en tenkning der ytre, ikke-språklige elementer (dogmer, Gud, kosmos) kunne og skulle styre og garantere språkuttrykkets sannhetsverdi, var det nå indre, skjulte elementer som skulle styre det ytre uttrykket. Det innebar en retorikk-kritikk, som ramistene allerede hadde innledet (på 15-1600-tallet) – der logikken og grammatikken fikk primatet i det klassiske *trivium*, mens retorikken ble redusert til en lære om framførelse (actio) og om stil. Det innebar også en varhet overfor alle former for »effekt-makeri« – det vil si, en mistanke om at uttrykket ikke kan føres ned/tilbake til et tilsvarende sannhetsnivå, der altså språkuttrykket »i virkeligheten« bare var tom sanselighet og ikke materialiserte et tilsvarende indre språk.

Det poetiske språkets sannhet?

Denne skepsis og gjennom-skuende blikk overfor de nedarvede, kulturelt betingede uttrykk og tanken om det *indre språk* gjenfinner vi hos

blant annet Rousseau og Herder, to viktige inspiratorer for den romantiske estetikken og diktningen. Begge skrev de avhandlinger om *språkets opprinnelse*.¹² Skepsisen til de nedarvede konvensjoner fikk viktige konsekvenser for deres tenkning omkring kunsten og det poetiske språket.

Det poetiske språket og retorikkens ornamentikk-språk var to sider av samme sak. Selve utsmykningsmetaforen illustrerer tanken at det dreier seg om ytre, forskjønnende/amplifiserende men for sannhetsverdien unødvendige elementer. Innenfor en tenkning styrt av opplysningens idealer om et indre sannhetsbærende nivå og språk blir dermed retorikkens toposlære, troper og figurer problematiske som kjennetegn og hovedkarakteristika for diktning og poetisk språk.

Det ble viktig for filosofer og kunstnere å finne en allmenn og opprinnelig basis, en natur-grunn for sin kunst og kunstens språk. Rousseau og Herder gir to beslektede svar på hvor et kunstspråk i stedet skal finne sitt fundament av opprinnelighet.¹³ Hos dem begge representerer språkutvikling og kultivering språklig forfall. Herder er imidlertid i stand til å knytte opprinnelighetsegenskapen til språklige størrelser. Han tenker seg blant annet at de første språklyder og ord var *onomatopoetikon*, lydhermende ord som etterlignet naturens språk. Blant annet slik får språket hos Herder en naturgrunn, og han finner et viktig fundament for den sanne poesi i den muntlig overleverte diktningen, folkediktningen.

Rousseau finner derimot et av de tidligste språklige uttrykk i *urskriket* – altså i en lyd direkte knyttet til noe ikke-språklig, følelsene og driftenes lag. Han forklarer samtidig språkevnen som en guddommelig innstiftelse, idet han ikke er i stand til å finne en »naturlig« forklaring på overgangen fra en ikke-språklig naturtilstand og til et liv med og innenfor språket.

Mennesket i naturtilstanden preges hos Rousseau av en uinnskrenket frihetens mulighet som adskiller det fra resten av naturen, av en *drift* til selvoppholdelse og evnen til *med-lidenhet*. Det vil si at han knytter det naturlige og ekte til faktorer utenfor den rasjonelle språkevne, innenfor følelsenes og driftenes domene. »Sproget er ikke for Rousseau et værenssettende og værenstyvende *logos*, det er et ikke-naturlig redskap mennesket får behov for og utvikler i livskampen. [...] Sproget skygger for det værende«.¹⁴ Det ekte og umiddelbare uttrykk må i Rousseaus perspektiv på en eller annen måte festes til og hentes opp fra følelsenes dyp.

Den poetiske bevissthet, kunstneren, har ifølge Rousseau denne muligheten til å tre tilbake fra kulturens forblindelse og hente opp, skrive fram elementære og grunnleggende forestillinger. Poesien innebærer for ham en mulighet til å realisere et *opprinnelighetens språk*. Problemet er

at de poetiske uttrykkene kjennetegnes av en plagsom utvendighet og er beheftet med kulturens stempel.

Rousseaus språkrefleksjoner peker på opplevelsen av friksjon mellom motiv og motivets medium i litteraturen, språket. Friksjonen er med på å skape interessante uttrykk. Også Ewald var opptatt av å »male Følelsernes Sprog«. I Rousseaus ånd knytter han det poetiske språket til det opprinnelige følelseslag som alle mennesker eier. Ewald var også opptatt av Klopstocks diktning, og kjente Klopstock personlig. I Klopstocks »ville oder« syntes et indre opprinnelighetens språk å bli skrevet fram, avspeilende mentale nivåer som ikke var besudlet og deformert av kulturens kunstighet.

Ewald *identifiserer seg med opplysningen* og viser en bevissthet til og et kritisk blikk rettet mot nedarvede poetiske konvensjoner. Hans bevissthet omkring sin kunst på dette punktet formuleres blant annet i de to kortere avhandlingene om dikterkunsten (1765 og -67). Det ekte poesiens språk framstilles som frigjort fra snevre nytteperspektiv, og diktkunsten tilskrives særtrekk som skiller den fra og hever den over andre kunstarter.¹⁵ Vi skal i det følgende se på hvilken måte konvensjoner videreføres i »Rungsteds Lyksaligheder«, nærmere bestemt toposet *locus amoenus* og retorikkens *patetiske språkkode*.

Den forførende idyll

Den følgende gjennomgåelsen av »Rungsteds Lyksaligheder« er basert på en tredelt struktur. Delene er av svært ulik lengde. I sentrum står Sangen (strofe 7). Den forberedes i stofe 1-6, språklig ved noen sterkt spenningsskapende konstruksjoner,¹⁶ og reflekteres over i strofe 8-9.¹⁷

Man kan lese strukturen i »Rungsteds Lyksaligheder« som en gjenspeiling av retorikkens tre tidsplan knyttet til tekstproduksjon: *forberedelse* (inventio, dispositio, ornatus); forberedelsenes resultat, *Teksten*, realisert i *actio*; tekstens resultat, *virkingen* (overføringen på mottageren av pathos og/eller logos). Tidsplanene er henholdsvis *framtid*, *nåtid* og *fortid*. I strofe 1-4 beskrives landskapet Rungsted, der en skalds bryst fylles. Stofe 5-6 uttrykker den guddommeligheten som dikterjeget tolker ut av landskapet. Strofe 7 rommer Sangen, selve teksten, der den begeistrerte følelse, fryden, kommer direkte til uttrykk. I strofene 8-9 spørres det etter sangers og Sangens virkning. »Rungsteds Lyksaligheder« kan

slik også leses som et metadikt, som en beskrivelse av den skapelsesprosessen som Sangen inngår i. Den gir innblikk i de forutsetninger, men også den usikkerhet som er knyttet til den frambrakte Sang. Sangen får lyde i kun en av strofene og knapt nok det.

Landskapsbeskrivelsen i første del rommer elementer fra det pastorale, idylliske landskap.¹⁸ I selve framstillingen av det kan man lese ut en bevissthet om dets mulige bedrageriske kraft, til den støy som sanseuttrykk kan gi. Skepsisen kan anses som en refleksjon av den Port-Royal-ske skepsis til språkets uttrykksdimensjon.

Det skjønne natursceneriet i diktet beheftes for det første med *forførende* egenskaper. Rosene utbrer *mørke* (1.2), en funksjon som står fjernt fra rosens tradisjonelle tilknytning til sommer, sol, liv. Sangersken »røber sin Rede«; *røpe* er et anføringsverb som, i motsetning til f.eks. »fortelle« har et moment av skyld eller unatur, ved seg. Videre: Skalden *dysses* til slummer av bekkens rislen, vandreren »*glemmer* den heldende Dag«, slik Louise *tilbydes* å *forglemme* sin »kiærlige Kummer«. Det dreier seg om en forførende, kun illusorisk legende kultur, og naturrommet er gjennomtrengt av en bevissthet om dets illusjon. Det framstilles hos Ewald dermed slett ikke som et jordisk paradis.¹⁹

»Rungsteds Lyksaligheder« har for det andre *klaustrofobiske* egenskaper; i Rungsted *innhegnes* »den reeneste Lyst«. Det er et landskap som den dydfulle og følende skald i diktets univers frir seg fra – og det er her snakk om en direkte lesning av motivet. Skalden vekkes, haster rastløst gjennom – og lar sin sang tone når landskapets fortryllelse er brutt, berget har lukket seg. Camoenen fylte jegets bryst på Rungsted – men først etter etableringen av en dydfull tolkning av dette motivet, som dermed forlates (»Jeg saae dine Throner, O Almagt ...«), kan Sangen tone.

Det klaustrofobiske og den skjulte farligheten ved det skjønne landskap understrekes ved den kraftfylde og de *overskridende krefter* som enkeltelementene i det beheftes med. Hjordene *brøler*, de ville dyr *stønner*. »Meyeren« *oppløfter* sitt rop, bølgene *beskvulper* vandreren, hvis blikk hele tiden fikseres på punkter utenfor Rungsteds grenser. Naturgjenstandene tilskrives også *dynamiske, instabile* attributter, språklig realisert i verbaladjektiver. Landskapet som skildres, hviler ikke harmonisk i seg selv: det har »kiølede, quiddrende, sprudlende, følede, steds' eensrislende« elementer – der bekkene »snart dysse, snart vække«. I det poetiske språket er toposet på denne måten omformet, slik at det ikke lenger dreier seg om idyllens locus amoenus. Opplysningens avslørende blikk og skrift har gjort et topos *interessant*. Ved omformningen har to-

poset blitt tilskrevet en ny betydningsbærende kraft, vi kan si at det har blitt romantisert.

En lignende bevissthet og advarsel omkring de konvensjonelle skjønnegjenstanders bedrageriske kraft kommer til uttrykk også i andre av Ewalds dikt, blant annet i »Da jeg var syg«:

Lyksalig den, som ey den *vilde Klang*,
Af fulde Glas – og ey Sireners Sang
Ey Guldets Troldomsrøst – ey Klirrende
Af mordrisk Staal, og ey Herolderne
Ey falske Venners Hvislen – *Usles Graad*
Kiedsommeliges Gaben – *Daarers Raad*
Ey Stærke Fienders Brøl – *ey Svages Skrig*,
Berøver Gud – og Lyst – og Sands – og Sig!
(mine uthevninger)

De støyende ytre uttrykk beskrives som *tomme, betydningsløse* eller forføreriske og dermed farlige – »det falske Gienskin [...] Det, som fortryller mig«. I diktet »Til min M***«, som han skrev til sin venn i 1780, går det fram at støyen nok kan forføre, men ikke skape Sang.

Mig har Krigslyd og Vinen og Elskov
Altid mægtig fortryllet, men aldrig
Fylt med Sang; dine rødmende Druer
Mosel, og Øresunds blussende Piger
Kryster jeg tavs.

Det indre sprog: følelsenes sprog

Et sentralt prosjekt for Ewald var å »male Følelsernes Sprog«, ²⁰

I den sentrale strofe 7 i »Rungstedts Lyksaligheder« kan vi studere hvordan det indre språket realiseres hos Ewald. Sangen skal utbre den fryd som Camoenen fylte dikterbrystet med.

O Verdeners Fader! –
Saa sang jeg – Du Stærke! – Du Viise! –
Gud! – som Myriader,

Som Himlenes Vældige priise! –
 See Støvet kan bære,
 Din Rigdom, Din Ære,
 Din Godhed, o Fader! – saa sang jeg – og Fryd
 Brød Læbernes bævende Lyd. –

»Selv Støvet kan bære din Rigdom, din Ære ...«. Dette er en ytterligere nedvurderende omtale av det idylliske landskapet, som får Gud til å heve seg desto mer opp fra det. Dikterjeget ser Gud til tross for, gjennom, støvet (det skapte, skapningen), som kun rommer guddommelighet i en omvendt analogi (som avtrykk av guddommen).

Denne sangen er i virkeligheten *invadert av (retorikkens) ornametikk*. Det synes i utgangspunktet vanskelig forenlig med den skepsis til språkets utside som opplysningens språkkritikk innebar. Men denne ornamentikken er hentet fra en spesiell språklig kode, de uttrykk for *pathos* og *amplificatio* som retorikerne gav anvisninger for, og som i store trekk også faller sammen med den *sublime kode* kjent fra antikkens hymnediktning og beskrevet av Longin.

Sangens form realiserer *aposiopesens* figur, idet den er ufullstendig. Den er språklig representert kun av en innledning, *expositio*, der den lovpriste gjenstanden tiltales og beskrives idealiserende, og et *propositio*, en foregripelse av et hovedpoeng. Den brytes av »Fryd« før hoveddelen starter. Aposiopesen er en språklig figur for budskapet »ordene strekker ikke til!«. ²¹ Ved innskrivningen av tausheten kan følelseslaget representeres direkte, uten en avstandsskapende og konvensjonell, forstyrrende overflate. Aposiopesen krever/åpner slik for en subjektiv realisering hos den lesende.

Aposiopesen hører til blant retorikkens affekt-uttrykkende og -skapende figurer. Til den sublime koden hører også figuren *interpretatio*, som er parafraserende uttrykk for det samme begrep. I Ewalds Sang: *Verdeners Fader – Du Stærke – Du Viise – Gud Fader*. Den asyndetiske, sideordnende oppstillingen er tradisjonelt uttrykk for det overdimensjonerte, kvantitativt eller – som her – kvalitativt. Apostrofen, den direkte tiltalen, øker det patetiske innholdet.

Uttrykkene for sterke følelser kan altså tilbakeføres til konvensjonelle utsmykningslementer, Ewalds følelsesspråk hviler i tradisjonen for det *hymniske språket*. I denne språklige kode, sammensetningen av den høyeste stil og den tilsynelatende ustrukturerte og uordnede, er det Ewalds kunstneriske uttrykk framstår i sin høyeste potens. I den følgende tausheten representeres diktets klimaks. Ser vi bort fra den ladning og betyd-

ning formene har i kraft av den retoriske tradisjonen og diktgenres språk, blir sangen i strofe 7 semantisk fattig. Hovedsaken, det vil si retorikkens narratio-del, er jo utskrevet, bare innledningen står, som i stor grad består av ordfordoblinger.

Ewald skrev et stort antall leilighetsdikt, der det nettopp er *følelsene* som fokuseres. I dikterens selvpresentasjon i *Levnet og Meeninger* underbygges autensiteten i disse uttrykkene, ved at dikterens »romanske« (her: sydlige) temperament stadig understrekes. Det vil si et kolerisk, u-regjerlig temperament der ytre uttrykk dirigeres direkte av drifter, tilskyndelser, følelser. Den dikteriske fundamenteringen på et ikke-språklig bevissthetsslag viser seg også i metaforer han bruker om sin diktning i diktningen. De knytter an til sanseopplevelser: smak, hørsel, syn og følelse. Klopstocks diktning kalles i diktet »Haab og Erindring« »Klopstocks Sang«, og han maner sin sjel til å »smage / Det Øyeblik, som er«. Metaforikken peker mot en kunst som formidler sitt innhold umiddelbart gjennom uttrykket.

Prosjektet å male følelsenes språk frustrerer dikteren:

Dog hvem har Sprog – hvem afmaalt Lyd til Eder
I alt for smeltende?

...

Hvo kan udvikle Glædens store Scene?
Hvo lærer Mennesket
Hans Taarers Sprog?

(»Haab og Erindring«)

Hovedmotivet, følelsene, framstår ofte som en trussel mot hans sang og skrift, en instans som kan få språket til å forstumme. Avslutningsdelen i »Haab og Erindring« innledes slik:

Og hiint – og hiint – hvi zitrer du min Læbe?
Hvi døde Glædens Lyd?
Og hiint – hvi velte Taarer frem og stræbe
At røve mig min Fryd?

Noe av det interessante og særegne ved Ewalds diktning kan forklares ved det poeng at motivets vesen hos ham i bunn og grunn ikke er forenlig med språkliggjøring. Eller man kan si: motivet kan kun representeres i teksten ved at språket forstummer. Det er »Rungstedts Lyksaligheder« et eksempel på, der Sangen avbrytes av »Fryd«. Også i prosaspråket kan

dette fenomenet avleses – som i *Levnet og Meeninger*: »- Hvorfor blusser min Kind? – Hvorfor truer denne tungthængende Taare, at slette min Skrift ud? – O mine Læsere! – o Himmel! – Hvormeget – hvormeget har jeg, som jeg vilde, at denne Taare kunde udslette! – – – Af Veyen Caspar! – – – « (SS Kbh. 1919 b.4 s. 269).

Flere diktgenrer representert

Det problematiske i prosjektet å språkliggjøre de utemmelige og ikke-språklige følelser avtegnes i en erkjennelse som Ewalds dikt også gir uttrykk for, at det dydige og sanne poetiske uttrykk først kan framstå i refleksjonens avstand.

Dette poenget avtegner seg i en mystifisert og dermed amplifisert form i sluttstrofen i »Rungsteds Lyksaligheder«. Strofe 8 inneholder en generell refleksjon over den ideelle og dermed lykksalige dikter som synger for mennesker og guddommelige vesener i en ubrytelig helhet, der sangen bringer videre til tilhørerne den følelseskvalitet som var årsaken til dens oppkomst (her: Lyst). Vi kan si at her beskrives den Tekst og den Sang som eier den maksimale uttrykkskraft. I strofe 9 spør så den reflekterende bevisstheten: »Hvilken uttrykkskraft eier den sang som her har blitt realisert?«

Men Du, som allene
Fremkaldte den Lyst af min Smerte,
Siig! – Kan min Camoene
Udbrede sin Fryd i dit Hierte? –
O siig mig, Veninde! –
Kan Sangens Gudinde,
Med smeltende Tonc belønne det Skiød,
Hvoraf min Lyksalighed flød? –

Kraftens virkning uttrykkes ved metaforen *smeltende* – altså som en kraft med avslørende virkning, i retning ned og inn – mot et mer opprinnelig lag. Den betydningsbærende poesien skal avkle noe ytre og unødvendig.

I strofe 9 omtolker det innskrevne *jeg* diktet til et *leilighetsdikt*, rettet til et bestemt, uidentifisert *du*, »min Veninde«. Det innebærer fire forskjellige diktgenrer i gjennomgåelsen av »Rungsteds Lyksaligheder«.

»Rungsteds Lyksaligheder« starter som et idylldikt, fortsetter i hymnen, og avslutter i henholdsvis den reflekterende ode-diktning og leilighetsdiktet, her en personlig henvendelse mellom et mannlig jeg og et kvinnelig du. Sekvensstrukturen kan knyttes til det romantiske trekk å demonstrere friheten i å sette sammen forskjellige koder og diktgenrer i annerledes kombinasjoner. Ved at diktet nyfortolker seg selv i siste strofe, blir avslutningen en ny begynnelse. Og ved at det her opptrer et ikke spesifisert *du*, er en gåte skrevet inn som ikke lar seg løse i diktets kontekst. »Rungsteds Lyksaligheder« lukker seg ikke harmonisk om seg selv – og det er et av de mest iøynefallende interessevekkende trekkene til diktet.

De personlige pronomen er tomme tegn, som konteksten må utfylle. Men i dette diktuniverset er der ikke etablert en kontekst som gjør du-et i siste strofe entydig – og en utfylling krever derfor nødvendigvis et tolkende grep der den lesendes behov og vilje til mening er drivkraften.²² Der er gjort mange forsøk på å forklare og tolke dette *du*, og jeg lanserer min tolkning.

Med støtte i diktet »Haab og Erindring« kan man lese *duet* som en personifisering av *erindringen*. Der er flere momenter som kan rettferdiggjøre å trekke inn diktet »Haab og Erindring« som parallell til, og derfor bakgrunn for å lese »Rungsteds Lyksaligheder«. Begge dikt er metadikt der prosjektet å male følelsenes språk tas opp til kritisk vurdering. Strukturelt er de to diktene parallelle. Også »Haab og Erindring« er tydelig tredelt, der den siste delen uttrykker en tvil om språkets mulighet til å etterligne følelsene. Begge dikt ender i spørsmålets modus og leilighetsdiktets genre.

Ney taus og hemmelig skal Siælen nyde
Hvert Gienskin af sin Ven [min Schleppegrell].
Selv ey dets fulde Glands – En Tvil skal bryde
En Skye skal dæmpe den!
Og øm af Vellyst, frygtsom vil jeg stamme
Ak! er han lykkelig?
Er han i hvert et ædelt Træk den samme?
og – TÆNKER HAN PAA MIG?
(fra avslutningsdelen i »Haab og Erindring«)

»Haab og Erindring« uttrykker frustrasjonen over det umulige i å fastholde øyeblikkets følelsesladning i refleksjonen og skriften. Midtpartiet består i en *lovsang* – som i »Rungsteds Lyksaligheder« – til de instanser

som forløser skriften samtidig som det følelsesmalende prosjektet består. Følelsene kan fastholdes og reflekteres i en skrift i håpets modus, altså ved å uttrykke en framtidig følelse, og i erindringen, altså i bevisstheten om en fortidig følelse. I disse modi kan det evig flyktige øyeblikket fastholdes. Vi ser i »Haab og Erindring« erkjennelsen av at i avstanden til det besyngede, fungerer et språk med sannhetsfeste. Overgangen til dette midtpunktet lyder slik:

O HAAB! og du ERINDRING! – Thi kun Eder
Betroer den Ævige
Magt at tilveye Støv Lyksaligheder
Og himmelsk Følelse

Håpet og erindringen personifiseres til to kvinnelige instanser – og i kraft av disse får dikteren makt til å skildre de jordiske følelser, Støvet lyksaligheter, og det bedrageriske ytre skinn, Støvet »lyksaligheter«. Den lignende ordbruken i »Rungsteds Lyksaligheder« er slående. *Erindringen* framstilles videre som *håpets mor*, den første og grunnleggende instans hvis smil »omhyller / Den forbigangne Lyst / Med Liv, med Pragt ...«.

I lys av diktet »Haab og Erindring« kan *duet* i »Rungsteds Lyksaligheder« leses som den personifiserte kvinnelige erindring som sikrer at sangen kan lyde, i hvilken følelsene kan fastholdes og utmales. »Rungsteds Lyksaligheder« beveger seg fra håp (strofe 1-6), som er *framtid* orientert, til *nåtid* – tekstens midtpunkt, den umiddelbare sangen og ender i den *fortids* orienterte *erindring*, ettertanken og refleksjonens stemme (strofe 8 og 9).

Ved nærmere ettersyn omfatter *erindringens modus hele diktet*. Den første delen er ett eneste langt førsteledd til en *episk*, fortidsorientert beretning. Strofe 7 simulerer nåtid ved anførselstegnene – men anførselsverbene avslører erindringens modus: »saa sang jeg«. Strofe 9 rommer en refleksjon over og en akseptasjon av at følelsenes språk realiseres omsluttet av hukommelsens avstand. Det reflekterende jeg i avslutningen anroper og hyller denne instans som »allene / Fremkaldte den Lyst af min Smerte«, den personifiserte erindring.

Det språk og den diktning som skulle skrive fram et opprinnelig følelseslag fraskrives dermed i sluttstrofen all uskyldig umiddelbarhet. Det grunnmotivet – følelsene – som skulle sikre umiddelbarhet, opprinnelighet, ekthet innenfor Ewalds poetiske prosjekt, er det samme motiv som

enten er beheftet ved erindringens avstand, – eller også som stopper skriften og skaper brudd og taushet.

Det negative som betydningsbærende faktor

In strengstem Sinne des Worts ist ein *höchstes Häßliches* offenbar so wenig möglich wie ein höchstes Schönes. Ein unbedingtes *Maximum der Negation*, oder das *absolute Nichts* kann so wenig wie ein unbedingtes Maximum in irgendeiner Vorstellung gegeben werden; und in der höchsten Stufe der Häßlichkeit ist noch etwas Schönes enthalten. Ja sogar um das häßlich Erhabne darzustellen, und den Schein unendlicher Leerheit und unendlicher Disharmonie zu erregen, wird das größte Maß von Fülle und Kraft erfordert.²³

»Rungsteds Lyksaligheder« demonstrerer den tiltrekningskraft som et motiv (her locus amoenus) kan ha til tross for dydens avvisning av det. Ved å innføre elementer fra negativitetens sfære på de konvensjonelt skjønne motiver eller språktegn signaliseres bevisstheten om deres blendverk. Ved innskrivningen av/i det konvensjonelt negative kan kjente motiver og det poetiske språket framstå som underliggjorte og betydningsbærende.²⁴

Innskrivningen av negativitet er et gjennomgående trekk i »Rungsteds Lyksaligheder«, og kan stå som overskrift for svaret på det innledende spørsmålet om diktets interessevekkende egenskaper.

Det gjelder beskrivelsen av det idylliske landskapet. Når *farlighet* tilskrives landskapet tilskrives det nødvendigvis en forbudt fascinasjonskraft. Aksentueringen av det klaustrofobiske landskapet er samtidig en understreking av dets potensialitet. Skalden som befant seg i de forførelseriske »Rungsteds Lyksaligheder«, tolker det i strofe 5 og 6 i stedet som støv, og ser Guds troner, preg, spor i støvet. Det vil si et landskap som i sin negativitet – her litenhet, avstand, fravær, er meningsbærende og forkynder Gud.

Betydningsskapelse ved negativitetens prinsipp gjelder også de syntaktiske »ustrukturer« i sangen, ikke minst det *stammende*, uelegante språk som garant for det ekte. (Jf. »Og øm af Vellyst, frygtsom vil jeg *stamme* / Ak! er han lykkelig?« (»Haab og Erindring«)). Negativiteten

markeres i siste strofe med markeringer av avstand og isolasjon, både i forhold til Sangens årsak og dens virkning. Avslutningens gåtefulle *du* tilfører diktet disharmoni, det blir ikke bare stående som et spørsmål uten svar, selve spørsmålet blir en gåte. Den uortodokse kombinasjonen av diktgenre gjør diktet til et monument både over det usammensatte og uidentifiserbare.

I Ewalds dikt er *tausheten* skrevet inn som en semantisk størrelse – den eneste måten følelseslaget kan representeres direkte. Hans parataktiske stil med prikker og tankestreker gir preg av stadig å starte på nytt, og skriver på den måten inn taushet og brudd. Aposiopesen gjennomtrenger i stor grad Ewalds diktspråk, både i mikro- og makrostrukturer. »Rungsteds Lyksaligheder« bekrefter ytterligere og viderefører problemene omkring det å skrive betydningsfullt og poetisk for en opplyst bevissthet. Ewalds dikt Kunst preges av en vedvarende bevissthet om at hans språk samtidig *ikke* er de umiddelbare følelsenes språk, men er underlagt ettertankens og erindringens språk. Avslutningene innebærer ofte en eller annen form for åpenbar erkjennelse av dette, ved en avslutning i erindringens modus – eller de representeres av tausheten som oppstår etter avbruddet – aposiopesis andre halvdel.

Tanken om *språklige symboler* er den senere romantiske estetikkens svar på utfordringen fra det matematiske språkets ornamentikkuløse og umiddelbare, sannhetsformidlende tegn.²⁵ I Ewalds interessevekkende skildring av det pastorale landskap kan man kun se *ansatser* til en slik romantisk symboldiktning: Det dreier seg om en indre ladning av et konvensjonelt motiv. Det gjelder også innskrivningen av språklige elementer med direkte og umiddelbar kommunikativ kraft, her *tausheten* som oppstår ved ordstrømmens brudd.

Det subjektive modus, den retoriske bevissthet

Romantikernes ensidige evangeliske budskap om subjektets frigjørelse i kunsten og poesiers frigjørelse i originaliteten må neddempes i litteraturkritikken for at flere dimensjoner ved den romantiske kunsten kan tre fram.

Vi har sett at Ewalds diktspråk kan beskrives som samtidig videreføring, utbygging og ny anvendelse av kjente koder og strukturer. Følgende romantiske tanke problematiseres dermed, som Peer E. Sørensen uttrykker slik:

Grundlaget under den klassicistiske retorik, som under den retoriske tradition i det hele taget, er en levende tro på det almenes primat og sammenfaldet mellem res og verbum: virkeligheden har eksistens i sproget og omvendt. Retorikken er derfor som tekstmaskinens konfrontativt intertekstuel. Dens grundlag er kanon, dens princip imitatio. At give sine erfaringer sprog er således ikke et problem for en klassicist; han kan bare tage for sig i traditionens store billedlager. Ganske anderledes forholder det sig dér, hvor individualiteten med sin særegenhet presser sig på og nægter at lade sig forsone med det almene.²⁶

Slike synspunkter innebærer etter min mening en urettmessig naivisering av den retorisk bevisste dikter, som tvert imot til alle tider har vært preget av bevissthets om den språklige konstruksjonen som teksten er. Opplysningens språkkritikk er allerede til stede i den retoriske bevisstheten, som viser seg ved et ambivalent og problematisk forhold til *elocutio* / *ornatus*. De stadig tilbakevendende spørsmålene for retorene når *ornatus* skulle gjennomgås, var: når, hvordan, skal og kan man forsvare å utsmykke språket på de konvensjonelle måtene?

Fordi tankeinnholdet skulle danne kjernen og midtpunktet i teksten, kjempet de seriøse retorikere med (og mot) *ornatus*. På den ene siden var den språklige utsmykningen nødvendig og ønskelig, og det framkalte interesse, skjønnhet og tilhørernes velvilje; på den andre siden var ornamenteringen unødvendig og farlig, det innebar forførreriske og fordunklende egenskaper.

Fascinasjonen for språkets ornamentikk er også fascinasjonen for språkets *konvensjonalitet*. De retorisk skolerte opererte med en sterk skriftlig bevissthet om nettopp avstanden mellom konvensjonell form og språkuttrykk på den ene side, tanke og meningsinnhold på den annen side. Den retoriske tradisjon rommer derfor i seg selv – er faktisk grunnleggende basert på – en fraværstank: tanken om at språkets uttrykksside kan stå i misforhold til dets innholdsside – eller *må*. Det er denne retoriske bevisstheten som man kan finne reflektert – tematisert og demonstrert – i »Rungstedts Lyksaligheder«.

Ewald – og de fleste av de romantiske dikterne – var sosialisert inn i en retorisk tradisjon og litteratur. Å »avsløre« slike ambivalenser i deres tekster er egentlig bare å avdekke noen språklige og litterære refleksjoner som i den romantiske selvforståelsen har blitt utsatt for en kollektiv glemsel og fortrenkning. Her er altså for så vidt intet nytt. Den romanti-

serte teksten framstår som en *aksentuering* av nettopp denne erkjennelsen. På den ene siden ved at den gis direkte uttrykk, ofte i det som kalles »romantisk ironi«; på den andre siden ved de betydningsladende grepene som den romantiserende teksten avslører, den pragmatiske holdningen til konvensjonene som den romantiske bevisstheten har inntatt.

I lesningen av »Rungsteds Lyksaligheder« har det romantiserende blitt beskrevet i lys av tradisjonen, som en videreføring av den, men på noen annerledes måter som gjør at man kan tale om en romantisk tekst. Lese- ren kan i den konfronteres med sin egen konvensjonalitet – eller bli offer for romantikernes pragmatiske, retoriske grep og mystifikasjoner, fordi bevisstheten om disse kodene, genrene, modiene idag i stor grad er utsatt for en kollektiv glemsel – i opplysningens og romantikkens ånd. Den dekonstruksjon som blant annet Paul de Mans lesninger knyttes til, innebærer en gjenoppdagelse av de romantiserende grep som dikterne i opplysningens navn foretok for å skape et grunnlag for ny betydningsfullhet i det poetiske språket. Vi har blant annet sett at den avslørende skriften tilfører betydning.

Litteratur

»Da jeg var syg« (1771).

»Haab og Erindring« (1772).

Levnet og Meeninger (1774-75).

»Rungsteds Lyksaligheder. En Ode« (1775).

»Til min M***« (1780).

Dansk litteraturhistorie bind 4 København 1983.

Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie* bind II København 1934.

Bengt Algot Sørensen: *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik* København 1963.

A. Amirova m.fl.: *Abriss der Geschichte der Linguistik* Leipzig 1980.

Leonid Arbusow: *Colores Rhetorici* Göttingen 1963.

Hans Arens: *Sprachwissenschaft* [...] Band I München 1969.

Aristoteles: *Retorik* Platonselskabets skriftserie / MTF 1983.

F. J. Billeskov Jansen: *Danmarks Digtekunst* bind II København 1947.

Lothar Bornscheuer: *Topik. Zur Struktur der gesellschaftlichen Einbildungskraft* Frankfurt a.M. 1976.

Hans Brix: »Rungsteds Lyksaligheder«, i *Fagre Ord. Smaa Kommentarer til berømte danske Digte* København 1908.

Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* Bern 1948.

- Jørgen Elbek: *På sporet efter enhjørningen* Århus 1992.
 Horace Engdahl: *Den romantiska texten* Stockholm 1986.
 I. Falbe-Hansen: »Rungstedts Lyksaligheder. Et Tolkningsforsøg« i *Øhlen-schlæggers nordiske Digtning* København 1921.
 Thomas H. Greer: *A Brief History of the Western World* USA 1982.
 Erik Lund, Mogens Pihl og Johannes Sløk: *De europæiske ideers historie* Køben-havn 1982.
 Paul de Man: *The Rhetoric of Romanticism* New York 1984.
 Klaus P. Mortensen: analyse i *Kritik* 1976 s. 104 ff.
 Friedrich Schlegel: *Kritische Schriften und Fragmente* b. 1 Paderborn 1988.
 Peer E. Sørensen: *Håb og erindring. Johannes Ewald i Oplysningen* Køben-havn 1989.
 Keld Zeruneith: *Soldigteren. En biografi om Johannes Ewald* København 1985.

Noter

1. Friedrich Schlegel i »Über das Studium der Griechischen Poesie« 1795-97.
2. Friedrich Schlegel op.cit. s. 73.
3. I løpet av de siste 7 år i Keld Zeruneith: *Soldigteren. En biografi om Johan-nes Ewald* 1985 s. 264-275, Peer E. Sørensen: *Haab og Erindring. Johannes Ewald i Oplysningen* 1989 s. 29-71, Jørgen Elbek: *På sporet efter enhjørnin-gen* 1992, Klaus P. Mortensen: *Himmelstormerne* (1993).
4. Sørensen 1989 s. 58-59 – min kursivering.
5. »Landskabet tømmes for substantialitet i disse strofer – og de er dog ét langt råb om den.« Peer E. Sørensens innledning til disputatsforsvar, trykt i *LÆS* 12/90 s. 21.
6. »framför allt antikens mytologi, den klassiska världens geografi och historia, herdefiktionens landskap och persongalleri, den officiella historieskrivnin-gens fosterländska hjältefigurer samt bibelns gestalter, som dock utnyttjades sparsamt.« Engdahl 1986 s. 37-38.
7. F. J. Billeskov Jansens verk om *Danmarks Digtekunst* (København 1958) og beskrivelsen av den danske *Romantik og Romantisme* er et illustrerende ek-sempel på et lignende perspektiv på romantikkens kunst, romantikken som *frigjøringen*. Det viser seg blant annet ved betegnelser som »Omvendelsen« til romantikken og det romantiske »Evangelium«, romantikken som »For-løsning«, »kunstnerisk Revolution« og *arkimedisk punkt*.
8. Paul de Man: »Wordsworth and Hölderlin« i: *The Rhetoric of Romanticism* 1984 s. 49-50.
9. Bernard Fontenelle (1657-1757) – sitert fra Thomas H. Greer: *A Brief Histo-ry of the Western World* 1982 s. 370 – mine understrekninger. Tanken om den poetiske symbolismen som romantikerne utviklet, kan anses som kunstens gjensvar til de matematiske tegns utfordring, det å etablere språklige tegn som umiddelbart og entydig betegnet seg selv og ikke mer.
10. Boken fikk stor betydning og ble trykt i mange opplag, så sent som i 1830. I

- 1801 utkom en dansk »Almindelig Grammatik« skrevet av Sylvestre de Sa-cys på grunnlag av blant annet den franske Port Royal-grammatikken.
11. Denne oppdelingen i ytre og indre språk, overflatenivå og underside, har si-den vært levende i språktenkningen, og kan gjenfinnes blant annet i Saus-sures oppdeling i *parole* og *langue* og i transformasjonsgrammatikkens sy-stem med overflatestruktur og dypstruktur.
 12. Jean-Jacques Rousseau: *Essai sur l'origine des langues* – utkom posthumt 1781.
 13. Det er viktig her å understreke hvordan den temporære betegnelsen opprin-nelse samtidig er basert på en rom-metafor, kilden idet den rinner fram fra fjellet eller jorden, før noen inngrep er foretatt på den. Spørsmålet etter det *originale* uttrykk er spørsmålet etter det *opprinnelige* uttrykk, det indre all-menne språk – og innebar ikke i utgangspunktet altså et spørsmål etter det forskjellige eller individuelle.
 14. Asbjørn Aarnes: »Jean-Jacques Rousseaus kulturkritikk« s. 140 i Jean-Jacques Rousseau: *Om ulikheten mellom menneskene – dens opprinnelse og grunnlag* Oslo 1984.
 15. Jf. bl.a. Zeruneith 1985 s. 136ff.
 16. Den syntaktiske sammenknytningen av strofe 1-4 er påfallende – og velkom-mentert. Her opptrer 5 lange adverbiale ledd som alle hører til den samme oversetningen. Til slutt i strofe 4 oppsummeres alle de foregående ledd med det påpekende pronomen »Der« – og så får vi endelig subjekt og verbal: »fylde Camoenen mit Bryst.-« Det er en sterkt *spenningsskapende* konstruk-sjon, der det som konvensjonelt danner basis i setningen, neksusleddet, for-skyves og lar vente på seg gjennom fire hele strofen.
 17. Jf. også Jørgen Elbek 1992 s. 64, som deler diktet inn på samme måte. Hans Brix finner en harmonisk tredelt struktur der »Dets ni Strofer deles naturligt i tre Afdelinger ... De tre første Vers er landskabelige af Indhold; de tre midter-ste lader Sangen stige svulmende indtil Lærbernes Rand. De tre sidste Vers er selve Hymnen og dens Virkninger.« Hans Brix 1908.
 18. Om *locus amoenus* – se beskrivelse i Sørensen 1989 bl.a. s. 38.
 19. Dette er også Keld Zeruneith inne på i sin lesning av »Rungstedts Lyksalighe-der«, idet han påpeker at den beskrevne naturen er bærer av flere sett av egen-skaper. Den kvinnelige natur eier både elskerinnens og moderens attributter. Den moderlige naturen har både et positivt aspekt, er det elementet som kunstneren skylder sin opprinnelse, og derfor sin takk og lovprisning – og et negativt: den er det element kunstneren må frigjøres fra. Elskerinnen er farlig ved sin forføreriske skjønnhet. Zeruneith 1975 s. 270 ff. Jf. også Elbek 1992 s. 63-64 og Klaus P. Mortensens artikkel i *Kritik* 38/1976, begge finner en sterk erotisk ladning i landskapet som adskiller det fra begrepet om det klas-siske pastorale landskap.
 20. Peer E. Sørensen legger i sitt verk om Ewald vekt på Rousseaus tekster som et viktig utgangspunkt for lesningen av Ewalds skrifter.
 21. »Aposiopsis [...]: – Stillschweigen mitten in der Rede, [...] wo erst die Haupt-sache kommt, also: Verschweigen und Erratenlassen des bewegten Fortschrei-tens, die der Einbildungskraft die Ausfüllung des Weggelassenen überlässt. Zweck: Leidenschaftliche Ausdruckssteigerung«. Arbusow 1963 s. 48.

22. For å fylle pronomenet har det tidligere vært foreslått: dikterens mor, elskerinne, elskerinnens mor, dikterens venninne, leseren (-innen), moder natur (de to siste hos h.h.v. Peer E. Sørensen og K. Zeruncith).
23. Friedrich Schlegel: Über das Studium der Griechischen Poesie« 1795-97 i *Studienausgabe* Paderborn 1988 b.1 s. 114.
24. Den samme logikken gjenfinnes forøvrig innenfor retorikkens logikk, blant annet ved figuren *hyperbaton*, omkastning av vanlig ordfølge. Det negatives og ustrukturertes kraft har lang tradisjon i vår litteratur. Ved anormalitet og uskjønnhet innskrives nettopp *interesse*, og dermed betydningskraft.
25. Om det romantiske symbol i forhold til bl.a. etablerte topoi skriver Bengt Algot Sørensen i *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik* København 1963.
26. Sørensen 1989 s. 300.

Schack Staffeldt – die Nachtseite seiner späteren Lebensjahre

En kommenteret gengivelse af etatsråd C.A.G.J. Engels optegnelser om Schack Staffeldt

Af *Henrik Blicher*

Schack v. Staffeldt der phantasireiche, tiefe und ernste, philosophische Denker und Dichter, der geistreiche, vielfach angeregte und anregende Jüngling, der heranreifende mit manchen Gegenständen des Wissens vertraute, durch das Leben in den höchsten Kreisen der Gesellschaft, durch Reisen in den schönsten Ländern Europa's gebildete Mann, so wie er dann in der Blüthe seines Lebens in geistiger Schöpfungskraft reichen, schönen, kühnen und zarten Gedanken eine glänzende schöne Form gab, hat der Anerkennung so viele gefunden, daß durch diese ein bleibender Lichtschein auf die Nachtseite seiner späteren Lebensjahre geworfen wird. Im reiferen Mannes-Alter war er als Geschäftsmann ein Anderer geworden, wie er als Dichter war gewesen, und bald hatte er nur fast noch an den Erinnerungen einer früheren, glücklicheren Zeit sich zu erfreuen. Als die Jugend dahin schwand, verließ ihn auch die dichterische Begeisterung, nur die poetische und philosophische Reflexion blieb, aber sie ward dem Geschäftsmann zur inneren Quaal. In den späteren und namentlich den letzten [2] Jahren seines Lebens waren die geistigen Kräfte durch ein vielfach geschäftliches Wirken, durch Sorgen, durch des Lebens Mühen und Leidenschaften wie durch körperliche Krankheit aufgerieben. *Staffeldt* hat in späteren Jahren sowohl geistig, als körperlich *viel* gelitten nach dem Gesetze der nothwendigen Folge seines geistigen Strebens, und als Folge von Verirrungen früherer Jahre sowie nach seiner Gemüthsrichtung und nach der Ungunst der Verhältnisse. Er war damals, als drey Jahre vor seinem Tode der Mittheiler dieser kurzen Bemerkungen über denselben, ihn kennen lernte, nicht mehr der schaffende Dichter, nur der zerbrochene Mann, dem Krankheit und Sorgen einen siechen Körper, seine Auffassung des Lebens und der Verhältnisse, der Contrast zwischen seiner Vergangenheit und Gegenwart ein verbittertes Gemüth zurückgelaßen, war noch übrig. Wie günstig man seine Erscheinung auch auffaßen, wie bedeutsam man sein großes Talent, seine geisti-

ge Gewandtheit auch ansehen mochte, von seinem früheren geistigen Daseyn schien doch nur eine der näheren Kenntniß werthe Ruine übrig geblieben zu seyn. [3]

Indeß auch so, wie er damals war, mußte der ausgezeichnete Mann vielfach Theilnahme erwecken. Was über ihn nach Verlauf von zwanzig Jahren aus der Erinnerung und Auffassung sowie nach eigenen Äußerungen des Verewigten in schlichter Darstellung von einem Beamten hier mitgetheilt würde, wird für die Leser des Dichters hoffentlich nicht alles Interesse's entbehren, wenigstens in so fern als es doch dasjenige einigermaßen ergänzen kann, was von einer mehr geübten Hand aus den früheren Lebensjahren *Staffeldt's* in genügender Weise zusammengestellt ist.

In *Staffeldt's* früherer Jugend scheint seine Bildung und Erziehung zunächst für den Militair-Stand ihn haben vorbereiten sollen. Für seinen späteren Beruf war er in der intellectuellen Jugendbildung in so fern vernachlässigt, als seine Kunde der alten Sprachen nur eine unvollkommene war. Auch die lateinischen Dichter hatte er nicht in der Ursprache gelesen. Weniger kann es befremden nach dem damaligen Standpunct der wissenschaftlichen Bildungsanstalten, daß er der Kenntniß der griechischen Sprache gänzlich entbehrte. Desto besser war er in den neueren Sprachen geübt. Die deutsche Sprache war ihm fast so wie die dänische Muttersprache. In der französischen Sprache war er des feinsten Ausdruckes in Rede und Schrift vollkommen mächtig. Eben so in der später erlernten Italienischen [4] und auch in der Englischen. Die anderen Romanischen Sprachen namentlich Spanisch und Portugiesisch waren ihm so bekannt, daß er die Dichterwerke in der Ursprache gelesen hatte.

Späterhin machte *Staffeldt* wissenschaftliche Studien auf der Universität Goettingens, vornämlich in den Staatswissenschaften, der speculativen Philosophie und Aesthetik. Vorlesungen hörte er insonderheit bey *Schlosser* und bey *Spittler*, zu welchem letzteren er in eine gesellige Beziehung trat. Nicht ohne Freude äußerte *Staffeldt* nach vielen Jahren noch, mit wie besonderer Vorliebe sich *Spittler* über *Staffeldt's* philosophische und dichterische Anlagen und Talente lobpreisend ausgesprochen hatte. In der speculativen Philosophie gewährte die Universität derzeit wohl keinen besonderen Anhalt. Aber mit dem größten Eifer und mit Aufopferung seiner Gesundheit suchte *Staffeldt* wissenschaftliche Bildung und strebte sich mit der neueren deutschen Philosophie vertraut zu werden. Er erwähnte einst, daß der später so berühmte Jurist *Thibaut* als Student in Goettingen in seiner Nähe gewohnt und geäußert habe, daß

der Fleiß des jungen Dänen, auf deßen Zimmer er stets so spät noch Licht sah, auch ihn zu größerem Fleiße veranlaßte.

Mit welchem Fleiße *Staffeldt* für seine wissenschaftlichen Studien gearbeitet hat, ist aus den zahlreichen Heften von Excerpten aus bedeutenden Schriftstellern besonders Frankreichs und Englands [5] über staatswissenschaftliche Fragen, hierzu über Archäologie, Aesthetik und verwandte Gegenstände zu ersehen. Seine Unkunde der griechischen Sprache war ihm bey dem Studium hinderlich, welchen Mangel er jedoch großentheils durch seine genaue Kunde des Französischen in Hinsicht der Kunstwörter ersetzte. Indeß kamen nicht selten Wörter vor, welches er nicht zu deuten wußte. Ein jedes solches Wort ward auf einem kleinen Zettel deren sich viele in seinem Nachlaß fanden niedergeschrieben, daneben ein Fragezeichen, welches erst getilgt ward, wenn die Bedeutung des Worts an deßen Statt hinzugefügt werden konnte. Diese aufzufinden war er unermüdlich beschäftigt. Dann scheint er das fremde Wort gerne in seinen dichterischen Productionen angebracht zu haben, und manche Noten zu diesen dürften durch jene Aufzeichnungen entstanden seyn.

Alle Bücher, welche *Staffeldt* in dieser Zeit besaß, hat er gelesen und studiert. Er las auch in späteren Jahren noch stets mit der Bleifeder in der Hand, strich das Bedeutende an, deutete seinen Zweyfel durch Fragezeichen an und fügte häufig Bemerkungen am Rande hinzu, welche von seinem tiefen Nachdenken und der Combination seiner Gedanken Zeugniß gaben. In den Büchern seiner Bibliothek möchte auf solche Weise eine nicht geringe Zahl seiner glücklichsten Gedanken enthalten gewesen seyn. Selbst Werke von großem Umfange aus den Fächer der Staatswissenschaft hat er durchgearbeitet. [6]

Durch das ganze Leben des Dichters zieht sich der Kampf in seinem Innern zwischen Poesie und Prosa, zwischen seiner geistigen Productions-Kraft und seiner werkhätigen Wirksamkeit auf dem geschäftigen Markte. Vorwaltende Geistesrichtung war die der poetischen und philosophischen Reflexion. Dieser wäre *Staffeldt* am liebsten nachgegangen, wenn er der Stimme des Innersten hätte ganz folgen dürfen. Da er aber von Hause aus ohne Vermögen war und Schulden machen mußte, um nur die gewöhnlichen Lebensbedürfnisse sich zu verschaffen, so war es nothwendig, daß er eine Anstellung im Staatsdienste oder am Hofe zu erlangen suchte. Sein Ehrgeiz war gewiß sehr groß; durch Geburt, Talente und Kenntniße durfte er sich zu den höchsten Staatsstellen befähigt halten. Ein regsamer, nicht selten von Leidenschaften beherrschter, oft ungestü-

mer Geist trieb ihn zu suchen, wie er am besten sein Glück mache. Seine dichterische Productions-Kraft, wovon er sich nicht wenig bewußt war, sah er häufig nicht sowohl als sein eigenstes Leben; sondern als ein buntes Spiel der Phantasie an, welches bestimmt sey, seinem glänzenden Ruhm als Staatsmann den Lorbeer-Kranz des Schönen [7] hinzuzufügen.

Nicht lange Zeit war *Staffeldt* als Aßeßor in dem General-Zollkammer- und Commerz-Collegio angestellt. Er lieferte hier einige schätzenswerthe Zusammenstellungen und Arbeiten über Schiffahrt und Handelsverhältniße des Staats. Indeß waren solche Arbeiten seiner geistigen Richtung und Neigung keinesweges angemessen. Er wurde bald darauf als aufwartender Kammerjunker im Hofstaate der damaligen Kronprinzessin, unserer jetzigen verwittweten Königin angestellt. Als solcher genoß er während des Aufenthaltes der Herrschaften in Kiel einer glücklichen Muße. Mit frischer Kraft widmete er sich wissenschaftlichen Bestrebungen in der Philosophie und dichterischen Productionen. Aus dieser Zeit scheinen die letzten bedeutenden Gedichte zu seyn, von welchen *Staffeldt* bald darauf eine Ausgabe veranstaltete. Er fühlte sich hier wenigstens auf eine Zeitlang hin wohl und beglückt. Die Geschäfte seiner dienstlichen Stellung wurden ihm durch die Milde und den Zartsinn der hohen Dame, in deren Hofhalte er angestellt war, wie durch die Ehrerbietung, welche er gegen Sie hegte und auch in manchen Gedichten wiederholt aussprach, zur freudigen Pflichterfüllung. In den höchsten Kreisen der Gesellschaft bewegte er sich mit Leichtigkeit, Gewandtheit und Sicherheit. [8] Sein Genius brachte dieser manche schöne Gabe dar, welche, wie er hoffte, nicht ungern gesehen war.

Indeß sein Ehrgeiz, sein unstäter Geist ließ ihn nicht ruhen. Er meinte in einer practischen, mehr in das Leben eingreifenden Beschäftigung eine größere Befriedigung seines Strebens finden zu können. Insonderheit hoffte er sich den Weg zu der höchsten Stellung im Staatsdienste anzubahnen, wenn ihm ein Amtmannsposten zu Theil wurde. Seine zerütteten Vermögensverhältniße erforderten es, daß er eine Anstellung mit größerer Einnahme suche. Auch meinte er um so eher ein Familienleben beginnen zu können. Seine Liebe zu einer hochgebildeten jungen Dame begeisterte ihn, und er hoffte auf Erwidderung seiner oft angedeuteten Empfindungen. In Beziehung auf das Einkommen mußte er sich indeß beschränken. Der Amtmanns-Posten zu Cismar, gewöhnlich die Probenschule angehender Amtmänner in den Herzogthümern, war vacant geworden, indem *Staffeldt's* Freund und Verwandter *Otto v. Staffeldt* von Cismar als Amtmann nach Traventhal versetzt war. Um diesen mit gerin-

ger Einnahme dotirten Amtmanns-Posten bewarb sich *Schack Staffeldt* und erhielt solchen durch die Gnade des Kronprinzen. Mit dankbarer Aner-[9]-kennung erwähnte *Staffeldt* später oft, daß der Kronprinz ihn sehr ungern aus der nächsten Umgebung entlaßen habe.

Es war damals, als *Staffeldt* vom Hofmann zum Amtmann befördert ward, die gute alte Zeit schon nicht mehr vorhanden, in welcher alle obere Beamtenstellen als bloße Hof-Chargen angesehen wurden. Bis gegen den Ausgang des vorigen Jahrhunderts hin sollte durch Stand und Rang der Amtmänner die Königliche Würde im Verhältnisse zu den Unterthanen vertreten werden. Gewöhnlich wurden zu den Amtmanns-Bedienungen angesehene Hof-Beamte aus der Ritterschaft befördert. Durch Einfluß beym Hofe wurde diese angesehene Stellung erlangt, durch die Fortdauer dieses Einflusses ihr Glanz und das Ansehen der hohen Beamten gesichert. Zu den Detail-Geschäften ward ein Privat-Secretair gehalten, welchem die eigentlichen Arbeiten oblagen, die Repräsentation blieb dem Amtmann. Als Unter-Beamte des Amtmannes wurden in der Regel die Bediente[n] und Schreiber deßelben befördert. Oft hatte ein Amtmann mehrere Ämter zu verwalten, oder wohnte viele Meilen von dem Amte entfernt, welches er nur von Zeit zu Zeit einmal besuchte. Inzwischen war seit den neunziger Jahren das Regieren schwerer, daher es nothwendig geworden, auch bey der Ernennung eines Amtmannes auf die Qualification der Bewerber mehr Rücksicht zu nehmen; wenn gleich die Frage über die Befähigung [10] nicht allein entscheidend seyn mochte.

Nach den bestehenden Staatseinrichtungen sind die Anforderungen, welche an den Amtmann gestellt werden, ungemein groß. Derselbe soll der Brennpunct aller Intereßen des Lebens der Einwohner des Districts oder »der Untergehörigen« seyn. Es wird eine Universalität des Wissens und Könnens von ihm verlangt sowohl in allen Gegenständen der Justiz, als den einzelnen Geschäftszweigen der Verwaltung. Er soll das Staats-Interesse wie das der Commune und der Einzelnen wahrnehmen, soll die Conflictte zwischen diesen vermitteln, soll die Streitigkeiten schlichten, entscheiden und richten, bald an gar keine Formen, bald an die strengsten Prozeßformen gebunden, soll öffentliche Wege, Gebäude, Königliche Domainen, die Forsten beaufsichtigen und zu der Verbeßerung und reichem Ertrage sowie zur Abwendung von Nachtheilen wirken, soll die materiellen Intereßen des Staats und deßen geistige namentlich auf die Schule und Kirche wahrnehmen und leiten. Er soll andere Beamte kontrollieren, Prediger in das Amt einführen, Schullehrer ernennen, die Kir-

chen und Schulen visitieren, über Lehre und Wandel der Geistlichen und Schullehrer wachen, die Versorgung der Armen kontrollieren, die Communal-Kosten regulieren, die Verbrechen verhüten, und die begangenen rügen, untersuchen und die Verbrecher strafen. Im Ganzen hat die Stellung des Amtmanns eine patriarchalische seyn sollen, welche aber zu dem immerbewegten und fortschreitenden Leben nicht mehr in einem passenden Verhältnisse steht. Je nachdem indeß die Wirksamkeit der Mit-Beamten in den einzelnen Districten eine freyere ist, ist auch die Geschäftsthätigkeit des Amtmannes verschieden begränzt, und wohl kein Amt in den Herzogthümern darin einem anderen gleich. [11]

Neben umfaßender gründlicher Rechts- und Gesetzes-Kunde, eigentlicher juristischer so wie gründlicher Bildung für die vielfachen administrativen Verhältnisse und vieler einzelner Kenntniße in deren practischen Anwendung auf das Leben bedarf der Amtmann für die geeignete Erfüllung seiner Berufspflichten auch der Geistes-Richtung, welche für die höheren geistigen Intereßen des Staats förderlich wird. Dazu ist dann insonderheit noch eine genaue Kunde des Volkslebens nach allen seinen Zuständen, seinen Bedürfnissen, seinen Mängeln und Vorzügen und eine Uebung erforderlich, die danach vorkommenden Lebensäußerungen des Volks in den Geschäftsbeziehungen zu leiten.

Manchen dieser Anforderungen, aber freylich bey weitem nicht allen war *Schack Staffeldt* gewachsen. Vor seiner Anstellung hatte er keine Gelegenheit gehabt, sich traditionelle Geschäftsfertigkeit durch eigne Uebung zu erwerben. Eben so wenig war er mit dem Volksleben bekannt. In beyden hat er später die nöthige Kunde sich angeeignet. Auch die Gesetzgebung des Landes selbst, deßen Verfassung und Verwaltung waren ihm fremd. Die abweichenden Gesetze und Verhältnisse des ehemals großfürstlichen Districts, zu welchem das Amt Cismar gehört, konnte er nicht kennen. Eigentlich juristische Bildung, selbst nur die Elementar-Begriffe in der Jurisprudenz gingen ihm ab. [12] Studien, welche ihn für die Verwaltung eines Amtmann-Postens befähigen konnten, hatte er eigentlich nicht gemacht. In seinen staatswissenschaftlichen Studien hatte er die Wissenschaft[,] nicht aber die practische Anwendung in einer solchen Geschäftssphäre aufgefaßt. Jedoch ihm war ein großes Talent gegeben, sich auch das Fremdartige anzueignen, die Verhältnisse zu erkunden und darauf einzugehen. Er besaß Character und Festigkeit. Dazu ein hohes Selbstgefühl, wonach er das, was er besaß, am höchsten schätzte, was ihm fehlte, für seine Amtsführung nicht eben zu bedürfen meinte. Im Ganzen war ihm es genügend, wenn er überall »*la haute pensée*« gäbe,

die Ausführung glaubte er dann seinen Gehülfen überlaßen zu dürfen. Von seiner amtlichen Stellung hatte er die höchsten Begriffe aufgefaßt, worin nicht leicht Jemand so weit gegangen ist. Er wiederholte gern, was *Napoleon* gesagt: *Les Préfets sont des petits Empereurs* und darnach suchte er seine Stellung auszubenten [*forskrevet for: auszudeuten?*]. Er war bemüht, sich in den Geschäften zu orientieren und las fleißig Acten, setzte aber diese Mühe später nicht mit gleichem Streben fort. Denn, wie er später oft zu sagen pflegte, er hatte so viel Schönes und Herrliches gelesen, daß er es als eine Ausnahme für sich in Anspruch nahm, daß ihn dies Geschmiere der Acten aneckeke.

Es ist begreiflich, daß *Staffeldt*, welcher Anfangs nicht einmal einen juristisch gebildeten Secretair hatte finden können, und in der Nähe bey Niemanden Rath suchen konnte, in den [13] Geschäften manche Mißgriffe machte. Mit dem zweyten Beamten, dem Amtsvervalter, gerieth er bald in heftige, immer erneuerte Streitigkeiten über die Geschäftsbeziehungen zu dem Amtmanne. Jener wollte eine Unterordnung, wie *Staffeldt* sie behauptete, nicht anerkennen. Die isolirte Lage der Amtmannswohnung, von größeren Städten sehr entfernt, ist dem geselligen Verkehr ungünstig. Die benachbarten Güter waren damals meist anderswo wohnhaften Besitzern zuständig. *Staffeldt* war genöthigt, den geselligen Verkehr zu entsagen. Auch war ihm die Einsamkeit um so lieber, als er sich gezwungen sah, der Hoffnung auf Gegenliebe von der Geliebten zu entsagen.

So war ihm das eine Ideal seines Lebens, welchem er in den reizendsten Bildern und in den süßesten Träumen nachgegangen war, dahin geschwunden. Mit starker Kraft bekämpfte er seine aufgeregten Gefühle. Mehr noch hatte er von einer anderen Seite her von den ersten Jahren seiner Amtsführung an schwere Kämpfe mit sich selber zu bestehen. In seinen dichterischen und philosophischen Empfindungen und Bestrebungen sah er einen Feind seiner practischen Thätigkeit. Er empfand es tief, wie der Dichter sagt, daß rauh das Leben den zarten Sinn berühre. Er war in Reflexionen über sich selber geübt und hatte sichtlich das Bestreben mit Selbstbewußtseyn zu handeln. Daher bemühte er sich den Dichter und den Hofmann [14] gänzlich abzustreifen und so recht im Gegensatze davon schroff und rauh zu erscheinen. Diese Bestrebungen, welche, wie er versicherte, ihm schwere Opfer kosteten, gelangen ihm nun endlich nur zu wohl. Sein angeborener Stolz, eine innere Leidenschaftlichkeit und Heftigkeit so wie ein unverkennbares practisches Talent für die Auffassung der Verhältnisse des Lebens, eine große Welt- und Menschen-

kenntniß unterstützten ihn bey jenen inneren Kämpfen. In diesem Sinne pflegte er später oft zu sagen, daß er eine eiserne Maske trage, und sich dem Brutus zu vergleichen, welcher seinen lieben Sohn dem Gesetze zum Opfer habe schlachten laßen. Seine Heftigkeit gegen einzelne Individuen muß damals ohne Maaß gewesen seyn. Noch viele Jahre später ward er von den Bauern im Amte, wenn seiner erwähnt ward, im Gegensatze zu seinem Vorweser als »de dulle« bezeichnet.

Nach kaum drey Jahren ward ihm durch die Beförderung zum Amtmann des großen Amtes Gottorf und zum Ober-Director der ansehnlichen Stadt Schleswig ein viel bedeutenderer Wirkungskreis geöffnet, als ihm das kleine Amt Cismar gewährt hatte. Hier in Schleswig trat er zu einer nicht geringen Zahl anderer Beamte, welche er als untergeordnete ansah, [15] und von denen Einzelne gründliche Studien gemacht hatten, in Geschäftsbeziehungen. Er fand hier einen fürstlichen Hofhalt und ein vielfach reges geselliges Zusammenleben in manchen gebildeten Familien-Kreisen. In dem verewigten Landgrafen Carl sah er einen geistreichen, vielbegabten Fürsten, dessen gläubige Zuversicht nicht ohne Beymischung eines phantasiereichen Schwunges war. *Staffeldt* stand hier am Wendepuncte seines Lebens, er hätte hier für die Freuden des Daseyns und Wirkens bey vielen günstigen äußeren Verhältnißen gewonnen werden können. Gewiß würde ihm eine schöne Zukunft bereitet gewesen seyn, wenn er eine treue Lebensgefährtin in die Räume des Amtshauses hätte einführen wollen. Oft wohl hegte er den Gedanken der Schließung eines Ehebündnisses; aber der Schmerz einer unglücklichen Liebe nagte noch an seinem Innern, und ließ jenen Gedanken nicht zur Reife kommen. Zwar schien im Anfange seines Aufenthaltes im Schleswig sich das Leben günstig für ihn zu gestalten. Er nahm am geselligen Verkehr Antheil und gewann sich selbst einige Freunde, wie den Kanzler *Krück*, den General v. *Köppern*, den Kammerherrn *Lasson*. Diese aber starben ihm nach wenigen Jahren ab, und *Staffeldt* zog sich [16] von dem Umgange mit Anderen fast ganz zurück. Eine eigene Haushaltung, welche vollständig eingerichtet war, gab er bald auf, weil er von der Haushälterin sich betrogen glaubte. Er speiste nur zu Mittag außerhalb Hauses in einem Gasthofs und glaubte auch deshalb, weil er keine Gesellschaft bey sich sehen konnte, sich vom geselligen Verkehr mehr fern halten zu müßen.

Am Hofe des Landgrafen Carl erschien *Staffeldt* bis an sein Ende. Indeß war zwischen diesen ungemein verschiedenen Geistern ein näheres Verständniß nicht möglich. Dieß schon deshalb nicht, weil der Landgraf,

obgleich selbst mit einer lebhaften, erfinderischen Einbildungskraft begabt, die Dichter durchaus nicht leiden konnte. Mehr noch deshalb, weil er durch den scharfen Kritiken *Staffeldt's* in den Phantasie-Bildern seiner mystisch-theosophischen Geistes-Richtung oft Widerspruch erfuhr.

Staffeldt's Stellung zu den Mit-Beamten des Amtes und der Stadt ward bald eine ungünstige. Insonderheit gerieth er mit den Districts-Beamten des Amtes, den Hargesvoigten in fortdauernde Streitigkeiten, weil er die Unterordnung derselben unter das Amthaus zu behaupten suchte, sie aber die in mancher Hinsicht schon gewonnene Emancipation aufzugeben keinesweges geneigt waren. Die Geschäfte gaben steten Anlaß daß die Händel, welche in dem Mangel einer Dienst-Pragmatik begründet waren, sich immer[?] wieder erneuerten. *Staffeldt* war nicht der Mann, welcher hierin irgend nachgegeben oder die Verschiedenheit der Ansichten ausgeglichen hätte. Von den städtischen Beamten ward seine Stellung zu der Stadt ungern gesehen. Diese Stellung als wesentlich die einer localen Aufsichts-Behörde war mißlich und ganz geeignet, manche Conflictte zu veranlassen. *Staffeldt* suchte eine größere Auctorität zu gewinnen, als sein Amt [17] eigentlich mit sich brachte. Ueberall war er bemüht, sein Uebergewicht in amtlicher Hinsicht geltend zu machen und zwar nicht selten in Gegenständen, welche Anderen als geringfähig erscheinen mochten. In dieser Beziehung aber kannte er keine Kleinigkeiten. So sah man in manchen Streitigkeiten, auf welche er große Bedeutung legte, nur kleinliche Neckereien von seiner Seite.

In der Stadt glaubte er von Niemanden verstanden zu werden. Er sah in den gesellschaftlichen Zusammenkünften nur öde Steppen. Insonderheit erklärte er das Kartenspiel, welches meistens die Zeit der Zusammenkünfte ausfüllte, für eine unwürdige Beschäftigung. Eigentliche Harsard-Spiele, an welchen er in der Jugend wohl Theil genommen hatte, ließ er noch gelten, weil er darin einen poetischen Anklang fand.

In seiner Abtrennung vom geselligen, in der Entbehrung des häuslichen Lebens gab er sich in den späteren und letzten Jahren den düstersten Vorstellungen und Empfindungen hin, durch welche alle Objecte, Alles, was ihn umgab oder näher und ferner berührte, eine gleich dunkle Färbung erhielt. Er hatte keine Freunde, weil er keine suchte und Alle von sich fern hielt. Mit Leidenschaft, nicht ohne Heftigkeit, mehr noch mit Hohn und Spott suchte er die Menschen, mit welchen er in Verkehr kam, zu bekämpfen und handhabte diese Waffen des Geistes gewandt und sicher, wußte den wunden Fleck seines Gegners wohl zu finden und ihn dort zu treffen, wo er am meisten verwundbar war. Er verstand sehr

wohl nach den Individualiteten eine Gränze zu ziehen, wie weit er in der Wahl seiner Ausdrücke gehen zu dürfen glaubte, daher er mit mehrer oder minderer Schärfe, mit mehrer oder minderer Freiheit sich aussprach. Er war sich bewußt, daß er Viele tief verletzt hatte, daher glaubte er auch nur Feinde zu haben und mißtraute Alle in den Gesinnungen gegen sich. Mit den steigenden Körper-Leiden nahm seine trübe Stimmung immer mehr zu, seine Bitterkeit gegen die Menschen wurde immer größer. [18] Durch die Wahrnehmung seiner körperlichen Schwäche ward die geistige Spannkraft und Gegenwirkung immer mehr niedergedrückt. In dem Gefühle der Einsamkeit und Verlassenheit, in seinem unglücklichen und zerrißenen Daseyn, in welchem seine Phantasie nur in den trübsten Bildern und Gedanken sich bewegte, litt er unendlich. Oft glaubte er von Feinden sein Leben bedroht, was ihn sehr quälte, da der Gedanke des Todes ihm widerwärtig war. Die rege Phantasie brach die Kräfte seines Geistes, die Krankheit die des Körpers. Seine geistige Bedeutsamkeit, welche den Todeskampf mit dem Leben in leidenschaftlichen Kämpfen sich aufreibend, zu kämpfen schien, ward ihm zur innern Quaal. Hin und wieder suchte er in geistigen Getränken Stärkung der abgespannten Nerven zu finden, wodurch seine krankhafte Reizbarkeit nur noch vermehrt ward.

Von seinem gewählten höhern Standpuncte, welcher in dem Stolze auf angeborne und anerbte Vorzüge wurzelte, glaubte er keine Ebenbürtige zu finden, und wenn auch einige wenige von so altem Adel, doch keine an Geist. Daher sah er auf Andere mit einer gewissen, sie Alle nivellirenden Verachtung herab. Anderer Seits war ihm der Gebrauch des Wortes »gebildet« verhaßt, weil er darin eine nivellirende Richtung der Zeit erkannte, und glaubte, daß damit »das Gemeine auf den Thron gesetzt werde«. [19]

Natürlich suchte er den Sitz des Uebels, den Grund seiner inneren Quaal nicht in sich selber, sondern außer sich, in der Stadt, welcher er ein geistig und sittlich tödtliches Miasma beylegte, ja welche er wohl eine verruchte nannte, deren Einwohner er als gesinnungslose, selbstsüchtige, niedrig denkende Menschen bezeichnete. Sein Lieblings-Ausdruck von Persönlichkeiten war »ein Schleswigscher Klütierer«. Ueber Frauen konnte er sich schonungslos aussprechen; obwohl er sonst dem weiblichen Geschlechte keinesweges abgeneigt war.

Ueberhaupt gefiel er sich, des Gegensatzes zu seiner dichterischen Stimmung wegen, in einem gewissen, gesuchten Cynismus der Sprache, worin er mitunter bis zu den widerwärtigsten Bildern fortschreiten konnte.

Staffeldt konnte es indeß nicht ganz entbehren, sich mitzutheilen. Gerne benutzte er die Gelegenheit, welche sich dem Geschäftsmanne täglich darbott, sich auszusprechen. Er besaß unverkennbar eine nicht geringe Gabe der Rede, war in der Dialectik geübt, scharf[,] klar und sicherstellig sowie bestimmt auch genau und correct in den einzelnen Ausdrücken. [20] Er verfehlte nie des Eindrucks, wo er zu einem gewissen Zwecke redete. Einzelne Meincid-Verwarnungen, welche er wenn ihm die Sache Anlaß dazu darbott, improvisirte, mußten tief ergreifend erscheinen. Auch war er von Natur lehrhaft und zeigte sich so gegen seine nächste Umgebung, indem er ein großes didactisches Talent entwickelte und seine tief eingehenden Gedanken bis zur klarsten Anschaulichkeit zu objectiviren verstand. Durch Witz und Einbildungs-Kraft wußte er seine Sprache mit stets frischen Blüthen zu schmücken. Dennoch war in der Regel seine Rede immer populair, wenn auch mitunter unedel. Er zeigte aber nicht minder darin den Dichter, daß er in der Rede das Erhabene zu vernichten und das Niedrige zu veredeln, verstand. Sein Witz war freylich mitunter etwas gesucht oder endete in Wortspielen, welche indeß doch meistens glückliche waren. In dem Gespräche konnte er auch in den späteren Jahren von Zeit zu Zeit heiter und liebenswürdig erscheinen. Wenn er so der tiefen Mißstimmung seines Gemüthes Meister war; so zeigte er Gemüthlichkeit, Innigkeit und persönliches Wohlwollen gegen Einzelne. Er bereute oft seine bitteren Ausdrücke und suchte Versöhnung, wobey er dann nicht selten Thränen vergoß. In der Regel war aber etwas Dämonisches in seiner ganzen Erscheinung vorwaltend erkennbar. [21] Er schien auch in den besten Stunden nicht frey zu handeln; sondern sichtbar von höheren Gewalten getrieben zu seyn.

An den Abenden war er gewöhnlich einsam zu Hause. Dann besonders im Winter konnte ihn das Gefühl der Einsamkeit mit mächtiger Gewalt erfassen. Nicht selten ließ er in solchem Gefühle alle Zimmer des Stockwerks, welches er bewohnte, erleuchten und durchwanderte die leeren Räume bis nach Mitternacht hin, wobey er oft laut geredet haben soll; indem seine Phantasie die Persönlichkeiten hinzudachte, mit denen er sich unterhielt. Oft auch ließ er seinen Schreiber, seinen Hausknecht oder die Aufwärterinn, welche gewöhnlich eine bejahrte Frau war, rufen, und hielt ihnen dann eine Rede vom tiefen moralischen Gehalte. Im Sommer versammelte er diese auch wohl auf dem Hofplatze um sich und stellte in ihrer Gegenwart Natur-Betrachtungen voll dichterischer Reflexionen an z. B. über die untergehende Sonne, über die Gräser, über den Storch, welcher auf dem Hause nistete. Diesen Vogel pflegte er dann

wohl dichterisch und lobpreisend anzureden. Auch behauptete er, [22] daß der Storch ihn, den Hausherrn kenne, und jedesmal, wenn er ihn erblicke, durch Klappern seine Freude zu erkennen gabe.

An dem Mittags-Tisch im Gasthofe fand er immer Einzelne, mit denen er ein belebtes Gespräch unterhielt oder Andere, welche er mit bitteren Sarcasmen verfolgte. Insonderheit war ihm die Anwesenheit des Auscultanten Sahs lieb, welcher gebildet und geistreich voll treffenden Witzes in interessanten Wortkämpfen sich *Staffeldt* gewachsen zeigte. Er beklagte den frühen Tod dieses jungen Mannes einige Monate vor seinem eigenen Ende sehr. Andere Individuen waren eine stete Zielscheibe von *Staffeldt's* bitterstem Witze, und schonungslos verfuhr er gegen diese Wehrlosen.

In den letzten Lebens-Jahren hatte *Staffeldt* eigentlich wißenschaftliche Studien aufgegeben, wofür ihm die Zeit und die Ausdauer fehlte. Aber gern gab er sich philosophischen Reflexionen hin. Den größten geistigen Genuß gewährte ihm bis an sein Ende die Lectüre der klassischen Dichter Italiens, Englands, Frankreichs und Deutschlands. Insonderheit *Ariosto*, *Tasso*, *Dante*, *Shakespeare* las er oft wieder. Von den neueren Dichtern verweilte er am liebsten bey *Byron*, mit welchem er [23] eine Geistesverwandtschaft in Anspruch nahm. Diese Poesie der Zerrißenheit war so ganz das Element, in welchem *Staffeldt* sich am liebsten bewegte. Mit der größten Spannung verfolgte er *Byrons* Auftreten auf dem politischen Gebiete in dem griechischen Freyheitskampfe. Er hoffte den Lord-Dichter als König von Griechenland zu sehen. Als diese Hoffnung durch des Lords frühes Ableben zerstört ward, zeigte sich *Staffeldt* schmerzlich ergriffen. – *Lamartine's* Gedichte zogen *Staffeldt* nicht minder sehr an, weil er darin Anklänge seiner eigenen Dichtungen wieder fand, sowie Nahrung für seine philosophischen Reflexionen. Unter den deutschen Dichtern war *Staffeldt* mit *Klopstock* und *Lessing* sehr vertraut. Die *Messiad*e hatte er in treuem Gedächtniße bewahrt. Aus *Lessing's* dramatischen Werken rezitirte er gern einzelne Stellen. Aber am höchsten stellte er *Schiller*, dessen Werke er sorgsam und mit Erfolge für die eigene Ausbildung studirt hatte. Manche Spuren in *Staffeldt's* Gedichten zeugen davon, daß er die *Schillersche* Muse sich ganz zu eigen gemacht hatte. Er äußerte einst: *Schiller* wird fortleben, so lange ein deutscher Jüngling, ein deutsches Mädchen und eine deutsche [24] Liebe lebt. *Goethe's* hohen Genius ehrte er nicht so wie Andere, er behauptete oft, daß man darin aus Mißverständniß zu viel thue. Doch sprach er von den Dramen: *Tasso* und *Iphigenie* mit Bewunderung. Aber den *Faust*

setzte er herab, weil deutsche Studenten und deutsche Professoren dies Drama so hoch stellten. Für die deutsche Literatur hatte *Staffeldt* eine überwiegende Vorliebe und in dem Lobe der deutschen Sprache nach ihrem Reichtum und tiefer Bedeutung, ihrer Schönheit und ihrem Wohlklange war er unerschöpflich. Aber auch die französische Sprache handhabte er gerne und äußerte sich mit Neigung gerne über die Dichter aus dem Zeitalter Ludwig's XIV, deren Correctheit er pries.

In seinem National-Gefühle sprach *Staffeldt* sich stets als Däne aus und gedachte oft *Holberg's* und *Oehlenschläger's* mit dankbarer Anerkennung. In seiner wissenschaftlichen Ausbildung bekannte er sich nicht minder als Deutscher. Beyde Nationen pflegte er oft zu vergleichen und beyde hoch zu preisen, als ausgezeichnete Völkerschaften. Aber die Mischung der Nationalität in den Bewohnern des [25] Herzogthumes Schleswig war ihm zuwider, und diese mochte er weder als Deutsche noch als Dänen anerkennen. Den intellectuellen und den sittlichen Gehalt der Einwohner im Herzogthume Schleswig stellte er sehr niedrig. Vornämlich aber detestierte er den Character der Bevölkerung Angeln's, welcher er Hinterlist und Verstellung nachsagte. In anderen Districten des Amts Gottorf fand er Geistes-Trägheit und Einfalt vorherrschend. Natürlich wurde es ihm nicht schwer, für solche, gewiß in der Gesamtheit nicht zutreffende Auffassung der Volkseigenthümlichkeit in einzelnen Individuen Belege aufzufinden. Er pries sich sehr glücklich, daß er seine Bildung außerhalb der Gränzen des Herzogthums Schleswig erhalten hatte, von welchem er parodirend äußerte: »*Eidora humani terminus ingenii.*« Solche Äußerungen werden nur durch seine Verstimmung erklärbar.

Neben seiner Beschäftigung mit Dichter[*orden?*] gewährte ihm die mit der Pflege seiner Blumen, von denen er mit großen Kosten schöne Exemplare anschaffte, die angenehmste Erholung. In der Anschauung der Blumen schien er oft ganz versunken zu seyn. Er äußerte oft, daß in der Empfänglichkeit für diese lieblichen Kinder der Natur ihm das dichterische [26] Bewußtseyn aufgegangen sey. Diejenigen Menschen, welche keine Empfänglichkeit für Blumen oder auch ohne künstlerische Bildung für Kunstwerke als Statuen und Gemälde oder für die Töne der Musik besaßen, nannte er absolut verwerfliche, böse. Er meinte, daß bey einem natürlichen, unverdorbenen Menschen wenigstens eine dieser Anschauungen und Wahrnehmungen einen tiefen Eindruck in der Seele zurücklassen müße.

Staffeldt's religiöse Anschauung hatte sich von den Ansichten in der

Zeit seiner Jugend-Bildung nicht lossagen können. Obwohl er die heilige Schrift fleißig gelesen hatte und wieder las, daher in der Biblischen Geschichte sehr bewandert war und biblische Gleichnisse nicht selten glücklich anwandte; so war er doch keinesweges christlich-kirchlich gesinnt. Seine philosophische Speculation nährte und förderte in ihm die kritische Richtung aus der Kantischen Zeit-Periode in Glaubens-Angelegenheiten. Er war eigentlich Rationalist, vielleicht nicht ohne einen Anflug vom Materialismus, welchen er jedoch bekämpfte. An den gottesdienstlichen Andachts-Uebungen nahm er keinen regelmäßigen Antheil. Aber laut bewunderte er die Allmacht Gottes in den Werken der Natur. Im Freyen hielt er nach seiner Äußerung oft Gottesdienst. [27] Wohl mochte *Staffeldt* Manchem, welcher seine Äußerungen nur oberflächlich auffaßte anders als seine Ansicht war, als Religions-Spötter erscheinen. Aber diese verfänglichen Äußerungen, welche so ungünstig gedeutet wurden, waren stets nur gegen das Individuum gerichtet, mit welchem *Staffeldt* sich unterhielt und sollten die Scheinheiligkeit und die heuchlerische Frömmigkeit bekämpfen. Dieß aber läßt sich wohl behaupten, daß *Staffeldt* die Religion auch als ein Vehikel der Politik ansah, wenn er die Erhaltung des kirchlichen Zustandes nicht blos; sondern auch des Glaubens der Väter als zum Wohle der Staaten nothwendig erklärte, ohne selbst von diesem Glauben tief durchdrungen zu seyn.

In seiner Jugend war *Staffeldt* von der politischen Richtung der Zeit nicht unergrißen geblieben. Als gereifter Mann dachte und fühlte er ganz anders und war so sehr Royalist, als es nur mit der Aristocratie irgend verträglich seyn konnte. Die Lehre vom göttlichen Rechte der Könige vertheidigte er lebhaft und mit der ganzen Kraft der Ueberzeugung. Selbst die blutige Reaction in Spanien suchte er zu rechtfertigen. Aber eine auf Grundbesitz basierte Aristocratie sah er für ein [28] nothwendiges Glied im Staate an, um deßen Bestehen zu sichern. In so fern war er für eine ständische Verfaßung geneigt, als darin der Aristocratie ein überwiegender Einfluß eingeräumt würde. Den so genannten Liberalen war er sehr feindlich gesinnt; weshalb er das Wort »Zeitgeist« durchaus nicht leiden konnte. Er hatte die Ansicht, daß die liberale Richtung immer größere Geltung erlangen werde, wenn sie nicht alles Ernstes bekämpft würde. Desto mehr sprach er sich für eine kräftige und geregelte Verwaltung aus und kam immer wieder auf den Muster-Staat, Preussen zurück. In Vergleichung der hiesigen Verwaltungs-Zustände mit den Preußischen ward er gegen die in den Herzogthümern bestehenden zu den härtesten Urtheilen hingerißen. Dabey zeugt es indeß auch für seine Unbefangen-

heit, wenn man seine amtliche Stellung berücksichtigt, daß er die gänzliche Durchführung einer Trennung der Justiz von der Administration für durchaus nothwendig erachtete. Dennoch war er einem freyeren Communalwesen ganz entgegen und wollte namentlich dem Bauerstande keine Stimme in der Verwaltung seiner öffentlichen Angelegenheiten eingeräumt wissen, indem er »die Untergehörigen« als [29] eine Volks-Klasse ansah, welche da, wo es sich um andere, als ihre nächsten privativen Angelegenheiten handele, immer unwürdig bleiben würden. Diese Ansicht war nicht blos das Resultat einer einseitigen Auffassung seiner amtlichen Stellung nach ihrer historischen Begründung; sondern beruhte auf vielfachen Erfahrungen, welche es ihm zu bestätigen schienen, daß die Einwohner dieses Amts-Districts einer vorurtheilslosen und unbefangenen Erwägung und Erörterung ihrer Communal-Angelegenheiten nicht gewachsen wären. Alle Versammlungen der Dorfs- oder größeren Communen, welche die Ermittlung der Ansicht der Einwohner über beabsichtigte neue Anordnungen und Einrichtungen zum Zwecke hatten, arteten in ein nutzloses Hin- und Herreden aus und hatten kein Resultat, als etwa dieß: »es möge bey'm Alten bleiben.« Hiernach sah *Staffeldt* sich veranlaßt, es den Rechensmännern, Bauervoigten, Kirchen-Juraten, Schulvorsteher und andere Commune-Officialen sehr ernstlich zu verweisen; daß sie über vorgelegte Fragen von öffentlichem Interesse die Einwohner convocirt und deren Abstimmung gewünscht hatten. Er sah in diesem Verfahren das Bestreben einer Emancipation des Bauernstandes, welches durch das Zeitungslesen veranlaßt wird. Daher er auch wohl gegen Letzteres [30] väterlich warnen konnte.

In der Auffassung seiner Stellung als Oberbeamte ward *Staffeldt* durch seine Ansicht über die Vorzüge der adeligen Geburt geleitet. Er meinte, es sey tief im Wahn des Volkes begründet, daß es mit Vertrauen und dem daraus folgenden paßiven Gehorsame nur dem Amtmann aus altem Geschlechte gehorche, mit dem historische Erinnerungen verbunden seyen. In diesem Sinne sprach er gern von seiner Abkunft von einem alten deutschen Geschlechte, dessen erster Ahne ein Waffenschmidt gewesen und von einem deutschen Kaiser wegen seiner Tapferkeit, weil er »staff im Felde«, daher *Staffeldt*, geadelt sey. Dennoch schätzte er die Machtvollkommenheit, welche mit seinem Amte verbunden war, sehr hoch, und war bemüht, sie zu erweitern. Er glaubte auch später, daß er seine Stellung namentlich zu den Districts-Beamten, den Hargesvoigten, gehörig festgestellt hatte, und pflegte das Amt Gottorf »das Normal-Amt« zu nennen. Bey einer solchen Äußerung übersah er jedoch daß die histo-

rischen Verhältnisse die Stellung der Amtsmänner verschieden gestaltet hatten, woraus sich erklärte, daß in dem stets Königlichen Amte Flensburg die »Verfaßung« eine andere war, als in dem früher fürstlichen Amte Gottorf. In dem Geschäftsverhältnisse als Oberdirector der Stadt glaubte *Staffeldt* seine Stellung nicht so anerkannt, als sie hätte [31] nach seiner Ansicht seyn sollen. Er suchte 1824 seine Entlaßung von dem Posten des Oberdirectors mit der Äußerung, daß dieser ihm blutende Wunden geschlagen habe. Vielleicht erwartete er nicht, daß ihm diese Entlaßung sogleich bewilligt ward.

In den vielen Streitigkeiten in amtlicher Beziehung konnte *Staffeldt* sich wohl nicht immer von der Rücksicht gegen Persönlichkeiten frey erhalten. Gerade solche, welche ihm deshalb widerwärtig waren, weil sie ein gewisses Ansehen genoßen und sich deßen zu rühmen schienen, ließ er gerne sein Uebergewicht fühlen. Indeß mißbrauchte er nie seine amtliche Auctorität, um Anderen zu schaden. Im Gegentheile nahm er auf Individuen, auch solche, welche er nicht leiden konnte, zu viele schonende Rücksicht, wenn es sich um bleibende Nachtheile für sie handelte. Indeß war er mit reger Phantasie geschäftig in amtlichen Beziehungen Anderen eine hinterstellige Absicht gegen sich unterzulegen. Individuen, deren Persönlichkeit ihm mißfiel, konnte er in einer Weise behandeln, welche wohl inhuman genannt werden durfte. Sein Mißfallen wurde sehr häufig durch Äußerlichkeiten erregt z. B. wenn ein Bauer städtische Kleidung trug. Da wo er als Richter erkennen sollte, war er aber um so mehr bemüht einen solchen Individue sein Recht widerfahren zu laßen. [32] So rauh und schroff *Staffeldt* in seinen Äußerungen erschien, so gerne ließ er doch in seinen Amtshandlungen jede humane Rücksicht soweit er sie mit seiner Amtspflicht vereinbar hielt, vorwalten. Nur dann konnte er den Schein der Härte auf sich laden, wenn er eine Maaßregel vornehmen zu müßen glaubte, weil er durch deren Unterlaßung sich persönlich verantwortlich zu machen vermeinte. So ließ er Individuen, welche zum Militair-Dienst ausgehoben waren, so ferne [*er?*] nicht cons[*ta?*]tirt, daß ihnen die Schutzblattern eingepfht waren, verhaften, damit sie vaccinirt wurden und man sich von der wirksamen Vaccination versichere.

Wohl durfte *Staffeldt* mit Recht von sich rühmen, daß er in Ausübung seiner Amtspflichten von einer höheren Idee getragen ward. Seine leitenden Gedanken brachte er auch in das Detail der Geschäfte. Obwohl er weitläufige Acten selten las, so ließ er sich doch deren Inhalt referiren und gab darnach seine Ansicht der Entscheidung oder weiteren Behandlung des Gegenstandes. In seinen Erlaßen und Berichten sprach er von

sich in der dritten Person, vom Amthause; aber das Amthaus wollte nur *Er* seyn. *L'état c'est moi* sagte er wohl, und äußerte, daß im Amthause er die Vernunft, der Secretair den Verstand und die Schreiber die Sinnlichkeit repräsentierten. *Staffeldt's* geistreiche Behandlung bedeutender Fragen aus der Administration mußte Anerkennung finden. Indeß war die [33] Maße der einzelnen Geschäfte zu groß, als daß er auch in seinen letzteren Jahren mehr hätte thun können, als im Wesentlichen nur was an ihm gelangte, erledigen. Dieß geschah dann auch so prompte, daß die Anhäufung von Rückständen in Geschäften vermieden ward. Im einzelnen kam ihm ein glückliches Gedächtniß sehr bey der Geschäftsführung zu Hülfe.

Auf die Behandlung einzelner Gegenstände der Verwaltung war *Staffeldt's* aristocratische Gesinnung nicht ohne Einfluß. So suchte er die Rechtsverhältnisse der Feststellen stets aufrecht zu erhalten, weil er darin irrthümlicher Weise Lehne sah. Gegen die Abtrennung einzelner Grundstücke von geschlossenen Hufenstellen erklärte er sich gerne, damit der ganze Besitz den Geschlechtern erhalten bleibe.

Auf juristische Kenntniße machte *Staffeldt* keinen Anspruch; glaubte aber sich einen sicheren juristischen Tact im Geschäfts-Leben erworben zu haben. Er dachte wohl, daß »wenn die Jurisprudenz nicht erfunden wäre, er sie in der Consequenz seines Denkens würde erfunden habe.« Mitunter war in seiner Gerechtigkeitspflege ein poetischer Anklang erkennbar z. B. darin, daß er in Injuriensachen gerne den Kläger mit dem Beklagten zu einer Strafe verurtheilte. Er war stets bemüht, die Advokaten von den Termins-Verhandlungen auszuschließen, weil er es für seine Aufgabe hielt, beyde Partheyen zu vertreten, die Advokaten aber so ansah, als wenn sie sich zwischen ihn und seine Amtsuntergehörigen stellten, wo es eines Vermittelers nicht bedürfe.

Gewiße Klugheits-Regeln hatte er bey Behandlung der Geschäfte sich angeeignet. Vor Allem prüfte er wie sich Etwas, was an sich zweckmäßig erschien, in der Ausführung mache. Darnach gelangte er oft zu einer andern Ansicht, als welche er Anfangs [34] aufgefaßt hatte. Da, wo er in Criminal-Untersuchungen selbst inquirirte, was indeß selten geschah, verfuhr er nach einem klug angelegten Plane, in dessen Verfolgung er mit der Wahl der Mittel freylich nicht immer es genau nahm. In einer Untersuchungssache gegen ein Ehepaar wegen Brandstiftung war lange Zeit vergebens dahin gestrebt worden, ein Geständniß zu bewirken. Es war wahrscheinlich, daß das Verbrechen begangen sey. *Staffeldt* brachte den Mann, welcher inhaftirt war, und seine Unschuld betheuerte, durch die

Vorstellung, daß bey seiner Unschuld es ihm nicht nachtheilig werden könne, wenn er seiner Frau schreibe, er habe Alles gestanden, dahin, daß dieser ein solches ihm in die Feder dictirtes Schreiben niederschrieb. Dieß Schreiben ward bey dem Inquiriren gegen die Frau, welche nicht inhaftiert war, benutzt und sie auf solche Weise bald zum Geständniß gebracht, welchem nun das des Mannes nachfolgte. Die Obercriminal-Behörde tadelte dieß Verfahren; *Staffeldt* aber rühmte sich deßen.

Zu den Klugheits-Regeln in Geschäften pflegte er auch die zu rechnen, daß es keine Kleinigkeiten für den Geschäftsmann gebe. *Les bagatelles se vengent* sagte er. Deshalb forderte er die größte Aufmerksamkeit auf den schriftlichen Ausdruck. Form, äußerte er, sey nicht Form sondern die Sache. [35] Er selbst hatte seinen deutschen Geschäfts-Styl vorzüglich ausgebildet und verwandte auf jedes Wort seiner Ausfertigungen große Sorgfalt. Auf die Uebergangswörter in einem neuen Satze, auf die Interpunction nahm er die sorgsamste Rücksicht. Dann las er das Ganze zweymal laut, um den Wohlklang zu erproben und beßerte viel im Einzelnen. Es giebt manche amtliche Erlaße von *Staffeldt*, welche durch kräftige und sichere Form sich auszeichnen und dem Lapidar-Style sich nähern. Er selbst rühmte sich gerne deßen, daß er deutsch zu schreiben verstünde. Man konnte von ihm sagen, daß seine Worte in solchen öffentlichen Erlaßen an die Einwohner des Amtes in Bronze gegossen zu seyn schienen.

Staffeldt war in der Erledigung von Streitsachen, welche zur Entscheidung des Amthauses gelangten, durch persönliche Einwirkung auf die streitenden Partheyen sehr geübt. Indeß mochte er in dem Streben, Vergleiche zu vermitteln, leicht zu weit gehen, indem er wohl eine Art moralischen Zwanges gegen Partheyen übte. Wie er in Hinsicht der ihm zukommenden Gebühren überall höchst uneigennützig war, und diese sehr häufig erließ; so zahlte er selbst einzelne Summen aus, um die Differenz [36] zwischen den Forderungen und Anerbietungen bey Vergleichversuchen auszugleichen.

Zwischen seiner inneren Individualität oder seinem geistigen Streben und seiner amtlichen Stellung glaubte *Staffeldt* einen schneidenden Gegensatz zu erkennen, welcher ihm oft mit furchtbarer Stärke vor Augen trat. Dann sagte er nicht selten, er sey an der Kette angeschmiedet, oder auch wenn es mit der Ehre verträglich wäre, ziehe er es vor auf der Galeere zu seyn. Auch führte er die Worte: es geht ein finsterer Geist durch dieses Haus, häufig in Beziehung auf sich an. Äußerungen dieser Art waren ohne Zweifel der Ausdruck seiner innersten Gefühle.

So sehr auch Sorgen und körperliche Leiden an *Staffeldts* Leben in einer Reihe von Jahren nagten und ihm die Stunden seines Daseyns verbitterten; so war sein geistiges Leiden doch viel größer. Er hat die hohe Gabe des Genius durch schwere Trübsaal gebüßt, diese Gabe war ihm Sorgen, aber noch mehr Unheil und Verderben. Gleichsam als sollte das geistige Leben und Streben, welches sich des Höchsten vermeßen will, in seiner Vermeßenheit gestraft werden; brachte seine geistige Größe, seine tiefe Speculation ihm den Untergang. Selten hat ein Mann wohl so gekämpft und gerungen, so lange und so schwer gelitten. Es war ihm Bedürfniß, den Gegensatz, [37] welchen er zwischen seinem innersten geistigen Daseyn und seinen Beziehungen zu den äußeren Lebensverhältnissen erkannte, durch Begründung fester Principien in Gemäßheit der höheren Ideen seines Erkenntnißvermögens zu lösen. Phantasie, Speculation, Verstand und Erfahrung, und als das Resultat seiner verschiedenen geistigen Kräfte Irrthümer und Wahrheiten bekämpften sich in seinen Gefühlen und Gedanken. In dem Bestreben die Harmonie herzustellen, welche er gestört sah, sollte er untergehen. In den letzteren Jahren seines Lebens trat besonders der Kampf zwischen Speculation und Erfahrung am heftigsten hervor. Er begann mit der höchsten Intuition des Universums, der Gottheit, wie er sie auffaßte, und endete die denkende Betrachtung stets mit dem Resultate des Gegensatzes der niedrigsten Wirklichkeit, wonach die Erbärmlichkeit der Menschen-Natur nicht gemein und jämmerlich genug erscheinen konnte. *Staffeldt* war, man darf sagen, in seinem Drange nach Erkenntniß und nach Wiederherstellung eines harmonischen Daseyns und Wirkens sich des rechten Weges wohl bewußt. Aber auch von ihm sollte nicht minder bewährt werden: es irrt der Mensch, so lang' er strebt. So wie er war und schien, so mußte er seyn und [38] scheinen nach den Bedingungen der Entwicklung seines inneren und seines äußeren Lebens. Seine großen Vorzüge, seine nicht geringen Mängel, seine Leiden und Gebrechen, sein Geist und die äußere Erscheinung deßelben in staatsbürgerlicher Berufsthätigkeit waren in seiner Individualität gegründet. Das was als sein Character erschien, war mehr erworben und errungen, auch äußerlich angenommen, sein ursprüngliches eigentliches Seyn und Wesen blieb verdeckt und verborgen und kam selten zur äußeren Erscheinung. Nur in glücklichen Momenten zeigte er sich noch in der früheren Liebenswürdigkeit. Diese bewahrte er auch in der treuen Erinnerung einer glücklicheren Vergangenheit. So in der Liebe und Zuneigung zu seinem Geschwister und seinen Jugend-Freunden als v. *Haxthausen*, v. *Göttel*, Graf *Blücher-Altona* und Anderen.

Nicht minder in der warmen Verehrung, welche er dem verewigten Könige und deßen hoher Gemahlinn widmete.

Durch den Verein seiner geistigen Kräfte, durch vielen Weltverkehr in früheren Jahren, durch das Studium der inneren Menschen-Natur, welches *Staffeldt* sich befließigte, hatte er sich im hohen Grade Menschen-Kenntniß erworben, welche in manchen Momenten sich zu einer wirklichen Divinations-Gabe steigern konnte. [39] Wenn er des Characters, der Denk- und Handlungsweise eines Menschen ganz inne zu seyn glaubte, so bildete er von dem Gegebenen Schlüße auf das Zukünftige. Dieß oft für einzelne Zustände mitunter auch über das ganze Leben eines Individuums. Allerdings war *Staffeldt's* Auffassung einer Individualität von der gewöhnlichen sehr häufig abweichend. Indeß im Resultate seiner Schlüße über das künftige Schicksal eines Individuums behielt er nicht selten Recht. So stellte er Jemanden als in tiefe Hypochondrie versunken dar, welcher Allen als genußüchtig und lebensfroh erschien. Seine Ansicht in die daraus gezogene Folgerung bestätigte sich im Laufe der Zeit. Ueberall brachte *Staffeldt's* Divinations-Gabe indeß nur die düsteren Seiten der Zukunft vor Augen.

In *Staffeldt's* letzten Lebensjahren bildete ein localer Krankheitszustand sich im bedenklichen Grade aus, so daß er viele Schmerzen zu leiden hatte. Er suchte Erholung indem er sich von den Geschäften zurückzog und auf mehrere Monate Reisen unternahm. Späterhin begab er sich in das Kieler Krankenhaus unter des Professors *Lüders* ärztlicher Behandlung. Indeß konnte ihm nur einige Erleichterung verschafft werden; eine völlige Wiederherstellung schien nicht möglich. Nach *Staffeldt's* Rückkehr im Herbste 1826 schienen seine Körper-Kräfte sichtlich abzunehmen. Nun verlor er gänzlich allen Lebensmuth. [40] Er konnte in Thränen zerfließen, wenn er von seinem leidenden Zustande redete. In den letzten Tagen, als er noch das Haus verlassen konnte, stand er auf dem Gottorfer Damme in tiefen Gedanken verloren und sah der untergehenden Sonne nach. Jemand, welcher hinzugetreten war, äußerte sich über den schönen Anblick. Er aber erwiederte, nein, ich sehe darin nur die Vernichtung. Insonderheit ließ ihn aber ein zermalmender Gedanke der Furcht vor Geisteszerrüttung keine Ruhe. So schrecklich sollte es, Gottlob! nicht mit ihm werden. Er wurde von einem Nervenschlage getroffen und lag drey Tage hülfslos mit geringem Selbstbewußtseyn darnieder, als der Genius mit der umgestürzten Fackel seinen Leiden ein Ende machte. Er starb am 16ten December 1826. Seine Aufwärterinn und sein Bedienter waren nicht so gewählt,

daß *Staffeldt* von ihnen eine sorgsame Pflege hätte erwarten dürfen. Rohe Äußerungen dieser Umgebung sollen die letzten Stunden des Sterbenden verbittert haben.

Sein gewiß großer, weit über das Gemeine und Gewöhnliche sich erhebender Geist, während seiner irdischen Laufbahn vor der Zeit im höchsten Streben gelähmt, ging dahin, wo er den Frieden finden sollte, welchen er hier so schmerzlich vermißte. So wie er im Leben sich gab, konnte nicht anders als vielfach mit Ungunst über ihn geurtheilt werden. Er aber hatte sich der Erkenntniß Anderer geflüßentlich entzogen, und wie überall so auch daher die Ungunst veranlaßt. Anderer Seits war dieser Mann nicht nach den gewöhnlichen Formen zu beurtheilen, wonach man den Maaßstab an ihn anlegte. Gewiß hat auch das Gerücht Manches was ihn betraf, insonderheit die sittlichen Verirrungen, welche man ihm Schuld gab, sehr übertrieben. Wir glauben befugt zu seyn für *Staffeldt* die Anwendung der Worte in Anspruch zu nehmen, welche *Byron* von *Sheridan* ausspricht:

»Doch wenn hier Einer herzlos richten sollte
Den Genius, der nur das Höchste wollte,
Wenn höhnisch Einer seines Falles lacht,
Und seine Harmonie zum Mißton macht,
Der schweige still, ihm ist's nicht offenbar,
Das oft, was Sünde schien, nur Unglück war.
Ein schweres Loos hat jeder große Mann,
Den Jeder loben und verspotten kann.«

Bevor diese Mittheilungen geschlossen werden, dürften noch einige Notizen über Äußerungen *Staffeldt's*, welche man noch jetzt nicht selten wiederholt, hinzuzufügen seyn: [42]

Als eine gelehrte Dame *Staffeldt* die Frage vorlegte, warum die Alten sich so viel mit Astronomie beschäftigt hätten, war seine Erwiderung »aus Langeweile.« – Der verstorbene Landgraf Carl machte allerlei Mittheilungen über die Kometen, welche die gewöhnliche Faßungskraft überstiegen. *Staffeldt* bemerkte, er sey anderer Meinung gewesen, er habe die Cometen immer für toll gewordene Planeten gehalten. – Jemand belobte einen Theil der Verwaltungszweige des Amtshauses, als immer mehr zum Beßern fortschreitend und gab dabey *Staffeldt* vertraulich einen Schlag auf die Schulter. Dieser wandte sich und schlug ebenso einen neben ihn stehenden Beamten des Amts auf die Schulter, indem er sagte:

»Ihr Schlag wirkt electrisk og theilt sich dem mit, welcher das Verdienst hat, das Sie mir beylegen.« – Jemand stellte den Satz auf, daß das Eßen der Kartoffeln dumm mache; *Staffeldt* erwiderte: dieß ist ohne Zweyfel ein Erfahrungssatz zu nennen. – Ein Bekannter von *Staffeldt* stritt mit einem Andern, welcher *Staffeldt* ganz unbekannt var, über die Vorzüge der Dichter *Schiller* og *Hiller* i Natur-Schilderungen. Jener schlug vor, *Staffeldt* aufzusuchen og ihn um sein Urtheil zu fragen. Der Freund ließ sich dieß widerstrebend gefallen. Jener legte ihm die Streitfrage vor. *Staffeldt* erwiderte: *Schiller* og *Hiller*, den Einen [43] kenne ich, den Anderen nicht, og verließ mit diesen Worten das Zimmer. – *Staffeldt* hatte entdeckt, das der Bediente von einem Baume im Garten Äpfel entwandt hatte. Er ließ ihn mit einer Axt i den Garten kommen og befahl ihm den Baum umzuhauen. Während der erstaunte Bediente gehorchte, sprach *Staffeldt* die Worte: »Wie diese Axt i diesen Baum fährt, so möge der Teufel seine Klauen i die Seele desjenigen setzen, welcher davon die Äpfel gestohlen hat.[«] – Die Schreibfeder Jemandes nannte *Staffeldt* den Dolch, womit dieser dem gesunden Menschenverstande so manche tödtliche Wunde versetzte. –

Efterskrift

Kilderne til belysning af Schack Staffeldts liv er ikke omfattende. De væsentligste er samlet i to bind *Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, som digterens første udgiver F.L. Liebenberg sammensatte i forlængelse af udgivelsen af *Samlede Digte* i 1843. Foruden en mindre gruppe trykte og en større gruppe utrykte digte, som det i mellemtiden var lykkedes Liebenberg at retablere på grundlag af de notorisk svært læselige efterladte håndskrifter, består samlingerne for størstedelen af Staffeldts på tysk forfattede beretning om hans ophold i Tyskland, Østrig og Italien 1796-98. Samlingerne rummer desuden tredive breve til bl.a. Baggesen, J.M. Thiele, Ingemann, familien m.fl. foruden Staffeldts ungdommelige indlæg i den såkaldte Holger Danske-fejde og i en offentlig udkældning af en vidtløftig tysk charlatan og alkymist ved navn Joseph Pallini. Siden afslutningen af Liebenbergs udgivelsesprojekt i 1851 er der ikke kommet meget til: en brevveksling mellem Staffeldt og greve Sigismund Ludvig Schulin (*Personalthistorisk Tidsskrift*, 5. række V, 1908, pp. 90-108), en

embedsansøgning (6. række VI, 1915, pp. 157-58) og et brev til Sophie Schulin (13. række I, 1952, pp. 200-202).

Den Liebenberg, der skulle blive 1800-tallets vigtigste udgiver (jf. Paul V. Rubow, *Oehlschlägers Arvtagere*, 1947, pp. 62-92), henvendte sig til Selskabet for den danske Litteraturs Fremme, hvis indflydelsesrige formand, den fra arkæologien kendte P.O. Brøndsted, sørgede for, at Staffeldts efterladte papirer kom fra Staffeldts dødsbo i Schleswig til udgiveren i København 10. maj 1841: »Det var lykkedes Udgiveren at erholde, tildeels ved Brøndsteds ivrige Medvirkning, Digterens efterladte Manuskripter og en ikke ringe Masse allesteds fra sammenhængende Papirer og Brevskaber, hvortil endnu kom endeel Uddrag af trykte Kilder og mundtlige Meddelelser. Men en Mængde Forsøg paa at supplere dette Materiale ved Meddelelser fra Slesvig, hvor Digteren havde tilbragt saa stor en Deel af sit Liv, mislykkedes, tildeels som en Følge af de indtraadte Tidsforhold, paa et eneste nær.« (*Samlinger* II, p. 578f.) Dette væsentlige supplement til belysning af Staffeldts liv er etatsråd C.A.G.J. Engels her meddelte optegnelser.

Det fremgår ikke entydigt, om det er Liebenbergs henvendelse, der har udløst etatsrådets optegnelser. Men da Engel udtrykkelig taler om erindringer, der nedskrives efter tyve års forløb og nu tilbydes Staffeldts læsere som et beskedent bidrag til oplysning af digterens sene leveår, må man formode, at de er blevet til i forbindelse med Liebenbergs rehabilitering af forfatterskabet med udgivelsen af de samlede digte.

Efter afslutningen af sit indsamlingsarbejde står Liebenberg med »en stor Masse af ueensartede Samlinger for sig, uskikkede til at meddeles som de vare, uskikkede til derpaa at bygge eller deraf at udtrække et biographisk Hele, der nogenlunde sammenhængende og ligeligt behandlede Hovedbegivenhederne i Digterens Liv, og Hovedtrækkene i hans konstneriske Udvikling og personlige Character.« (ibid.) Blandt denne uhomogene masse udskiller sig to grundigere belyste perioder: de to år af rejsetiden med yderpolerne Hamburg 1796 og Firenze 1798 foruden Engels optegnelser. Det var Liebenbergs plan at lade de to bind Staffeldtiana, der udkom som tre hæfter i juni 1846, august 1847 og januar 1848, ledsage af et afsluttende hæfte indeholdende en biografisk skitse på baggrund af det tilvejebragte materiale foruden Engels optegnelser *in extenso*. Med henblik på udgivelse af optegnelserne har Liebenberg tilføjet en ikke helt pålidelig afskrift i marginen af det knækkede manuskript. Med henblik på sin biografiske skitse (»en ganske kort orienterende Udsigt over Hovedmomenterne i Digterens Liv«, ibid.) samlede og ordnede

han sit materiale kronologisk. Den nye bestyrelse af Samfundet til den danske Litteraturs Fremme, som ikke længere havde den i 1842 afdøde Brøndsted i spidsen, fandt åbenbart udgivelsestempoet uacceptabelt og satte Liebenberg fra bestillingen i foråret 1849. I det afmålte efterskrift til det sidste hæfte er der nok en skuffelse over beslutningen at spore hos den detroniserede biograf, men skuffelsen gælder i højere grad en kølig modtagelse af hæfterne, en modtagelse, som ikke stod i forhold til den imponerende dechifreringsindsats, udgiveren havde præsteret med rejse-dagbogen. Liebenberg ville givetvis have været mindre sammenbidt, hvis han som biograf var blevet erstattet af en efter hans mening kvalificeret. Efter at selskabet havde forsøgt at afsætte Staffeldts biografi som opgave til fem forskellige egnede, nemlig J.L. Heiberg, Henrik Hertz, C.A. Thorsen, Just Mathias Thiele, Carsten Hauch, ender det med Christian Molbech: »Valget af Etatsraad Molbech kunde efter den Anskuelse af Staffeldts Digterværk, som han havde lagt for Dagen i de af ham udgivne Analekter [»Om Schack Staffeldt som dansk Digter« i *Analekter*, 1846], umuligt billiges af Udgifveren, som ogsaa herom øieblikkelig indsendte sin Erklæring til Bestyrelsen« (*Samlinger* II, p. 580). En meget vred indsigelse mod bestyrelsens valg af Molbech og formandens uautoriserede videresendelse af de staffeldtske papirer blev trukket tilbage og findes ikke mere, men i et på formandens opfordring modereret brev af 14. november 1850 (NkS 1538, 2°) protesterer Liebenberg over, »at Bestyrelsen, for at finde en anden Biograf end mig, har henvendt sig til Staffeldts og min litteraire Modstander, til et litterairt Navn, som den ikke uden Mangel paa Humanitet imod mig, og uden at forsynde sig imod Staffeldt, og altsaa imod Litteraturen, kunde vælge; at fremdeles Formanden paa en forunderlig Maade har handlet imod sin Aftale med mig, ved at requirere Materialet hjem til sig istedetfor til mig, og saaledes foranlediget det Uheld, der bragte mine Forarbejder i Molbechs Hænder«. At samme Molbech »havde udtalt den skarpeste Dadel over mit begyndte biographiske Arbejde, og siden mundtligt paa *enhver* Generalforsamling i Samfundet havde omtalt det i de haanligste Udtryk som 'Maculatur!'« har givetvis ikke bidraget til Liebenbergs velvilje mod den nyvalgte biograf (brev til bestyrelsen 15. oktober 1850, NkS 1538, 2°).

Digteren Carsten Hauch var den sidste, der havde de efterladte papirer til gennemsyn, inden opgaven gik videre til den altid beredvillige Molbech (jf. P.L. Møllers grove satire over Molbechs produktivitet i *Kritiske Skizzer* II, 1847). Hauch anerkender ganske vist digterens betydelige talent og alvorlige stræben, men frasiger sig opgaven som »den højt bega-

vede Mands Biograph« fordi han »finder noget søgt, sært og underligt deri [i Staffeldts karakter], der i mine Øine grænser til Affectation. (...) Jo mere jeg sætter sætter mig ind i hans Liv og hans Virken, føler [jeg] Noget, der hindrer mig fra at sympathisere med ham« (Hauch til Molbech 11. maj 1850, NKS 1538, 2°).

Til rådighed for Staffeldts biograf stod altså foruden de to bind digte og de to bind Staffeldtiana hele den uhomogene masse af Staffeldt-håndskrifter og officielle dokumenter og de digte, som forelå i manuskriptform. Liebenberg har ved en senere lejlighed bekræftet, at materialets tur rundt i landet efter en biograf kostede en del af Staffeldts originale håndskrifter: da de vendte tilbage, »var ikke blot deres omhyggelige Orden forvandlet til et Chaos, men ogsaa deres Righoldighed noget formindsket« (Schack Staffeldts *Digte*, 1882, p. 217). Andre er muligvis forsvundet senere.

Blandt det materiale, som Molbech disponerede over og benyttede, var Engels optegnelser, men beslutningen om at opgive den tidligere plan om at lade dem udkomme selvstændigt er ikke Molbechs. Han beklager indledningsvis fraværet af de interessante optegnelser, »hvis fuldstændige Meddelelse, i det Mindste for en Deel, kunde bøde paa de Mangler, som andre biographiske Kilders Savn eller Magerhed vil tildele de efterfølgende Sider« (p. 6). Den generelle mangel på væsentligt materiale til belysning af digterens liv fremgår af en passage, som Morten Borup har fremdraget fra Molbechs skrivekalender (*Christian Molbech*, 1954, p. 303): »begyndt Udarbeidelse af *Schack Staffeldts* Levnet efter meget tarvelige og ufuldstændige Materialier. I Pontoppidans Forklaring defineres at *skabe* ved: 'at frembringe af Intet, eller af en *ubeqvem* Materie'. Jeg kan saaledes sige, at jeg kommer til at skabe S.s Levnetsbeskrivelse«. – Erindrer man nu, at ordet fiktion kommer af det latinske *facere*, at skabe, er der tillige etymologisk belæg for at sige, at Molbech i sine indledende overvejelser over Staffeldts biografi meget mod sin vilje nærmer sig fiktionens område. I en situation, hvor fem-seks litterater har opgivet projektet, står det fast, at biografien skal skrives, og at den skal skrives af Molbech. Ergo må der findes midler til at afhjælpe et tarveligt og ufuldstændigt materiale, om nødvendigt fiktionens midler. Hvad Molbech i citatet fortæller sin dagbog – men undlader at fortælle sine læsere – er, at biografien om Staffeldt måske er en roman om Staffeldt.

At Molbech havde skrevet en dybt utroværdig roman om Staffeldt var omtrent Christian Juuls synspunkt, da han kastede sig over Molbechs biografiske udkast i *Kjøbenhavnsposten* nr. 191, 1851: »Hr. Liebenberg

(...) var den første Opfinder af den Idce at skrive en Biographi af en Mand, hvis Livsomstændigheder man saa godt som aldeles ikke kjender. Han henvendte sig til Bestyrelsen af vort Samfund med Tilbud om at overlade den Opfindelsen, og Bestyrelsen, for hvis Øine Hr. L. synes at have fundet en uendelig Naade, slog strax til og underrettede Medlemmerne om Hr. L.'s Løfte. I flere Aar blev dette Løfte jevnlig gjentaget; men Resultatet af alle disse Gjentagelser var tilsidst en Bekjendtgjørelse om, at Hr. L. havde fundet afgjørende Grunde til at opgive Foretagendet. Bestyrelsen henvendte sig nu til fem forskellige Herrer, men alle fem undskyldte sig, sandsynligviis fordi de indsaac det Umulige i at tage Haar af den Skaldede.« Den rigtige løsning ville ifølge Christian Juul have været at erstatte den projekterede biografi med en enkel årstalsliste, men i stedet valgte man Molbech: »man henvendte sig derfor til en Mand, som man vidste aldrig siger nei, naar Talen er om hvilkesomhelst litteraire Speculationer. C. Molbech lod sig heller ikke ved denne Leilighed nøde længe. Han tog Copiermaskinen frem og – eins, zwei, drei! – var et Opus istand paa 222 tættrykte Octavsider.« Det faktuelle grundlag for Molbechs mange sider forbliver en række i sig selv intetsigende datoer fra digterens fødsel i 1769 til hans død i 1826: »Men hvorledes har derimod M. benyttet dette vindtørre Skelet? Han har udstoppet det med en Mængde Gisninger, Anekdoter og Rygter om Manden S. S., med et raisonnerende Referat af de Liebenbergske Samlinger og Reisedagbogen og derpaa brugt det som en Skrædderdukke, for at udstille et vendt og lappet Exemplar af de salig hensovede Analekters galdefarvede, kritiske Pjaltekappe. Da Biographi hører til Historiens Enemærker, kan man der kun i Nødsfald tillægge Gisninger en relativ Gyldighed, for saa vidt de ere støttede paa en genial kritisk Skarpsindighed; hvor de derimod, som her hos M., kun fremsættes i Form af løse Formodninger, ere de aldeles forkastelige. Det samme gjælder uden Indskrænkning om Anekdoter og Rygter. Men i vor Biographi tage disse Historiens Nødløgne sig saa meget værre ud, som de alle tilsammen næsten kun angaae S. S. som Mand, ikke som Forfatter, og saaledes visc, at Udgiveren har overseet den skarpe Grændselinje, der i en Digers Biographi maa drages mellem hans litteraire og private Liv, hvilket sidste er intetsigende for hans Levnetsbeskrivelse.« Biografien skulle ifølge Christian Juul aldrig være skrevet på det ufuldstændige grundlag. Som den foreligger er den »en literair Ulfeldsstøtte for en Mand, hvis Been allerede i halvtredie Decennium ere smuldrede i Graven; en Mand, der har beriget den danske Poesi med Arbeider, som ville holde sig, saa længe vort Sprog existerer; en Mand, hvis

Liv var søndersplittet af den mest tragiske Sorg, den over det evigt gabelende Svælg mellem Ideal og Virkelighed; en Mand endelig, der i sine Digte har udtalt de høieste, stolteste og ædleste Tanker.« I sin ophedede protest mod Molbech nærmer Christian Juul sig helgenbiografien. Da der på grund af det biografiske materiales karakter ikke er nogen mulighed for at pendle mellem kunsten og livet, mellem værker og dage, burde biografen enten begrænse sig til en årstalsliste eller skrive digterens biografi på grundlag af hans digte: »Nej, vi sige med S. S's gamle Beundrer Hr. Mourier: 'Mandens Skrifter, saaledes som de af ham selv uforvanskede ere udgivne, indeholde hans Skudsmaal og den eneste paalidelige Kilde til hans Biographi'«. Synspunktet er radikalt; det betyder, at hverken privatus eller privatissima har nogen relevans for biografien. Udelukkende digterens egne digte er gyldige som biografisk materiale – et konsekvent synspunkt, der får Christian Juul til at forkaste Liebenbergs to bind *Samlinger* og mistænkeliggøre Engels optegnelser.

Den omtalte beundrer er Charles Mourier, der i 1851 udgav *Bidrag til Kundskab om den Behandling forlængst afdøde Digter, A. V. Schack Staffeldt har været Gjenstand for, saavel hvad hans litteraire Frembringelser, som hvad hans Person som Menneske angaaer*. Charles Mourier vil forsvare Staffeldt »mod aabenbar Forurettelse« (p. 3). Han har med vrede konstateret, at Liebenbergs udgivelse rummer en række digte – principielt alle digte fra debuten til den første samling *Digte* (1803) – i versioner, som afviger fra de oprindeligt trykte tekster. Det skyldes, at den sprogligt sensible Liebenberg har lagt Staffeldts sene revisioner af de tidlige digte til grund for sin udgivelse. Disse revisioner anser han som udgiver for forbedringer af den tidligere trykte tekst (jf. Schack Staffeldt, *Samlede Digte* I, p. VI). Der er i dag ingen grund til med Mourier at sætte spørgsmålstegn ved autenticiteten af de anvendte rettelser (op.cit., p. 7). På smagens niveau er der således tale om en pietetsfuld Staffeldt-læseres polemiske mistænkeliggørelse af Liebenbergs indsats. På et mere principielt niveau tager Mourier stilling imod Liebenberg i spørgsmålet om, hvilken tekst en udgiver bør lægge til grund for sin udgave. Liebenberg havde et stærkt ønske om at rehabilitere en glemt digter og mente at tjene dette formål bedst ved i overensstemmelse med tidens norm at udgive de reviderede digte fra en periode, hvor Staffeldt efter hans mening var kommet til en større beherskelse af det danske sprog (jf. tillige Liebenbergs svar til Mourier i *Samlinger* II, p. 603f.). For yderligere at gøre digteren tilgængelig for et nyt publikum, anlagde Liebenberg en norm for ortografi og interpunktion på grundlag af den relativt sene *Nye Digte*

(1808). For Mourier er den slags lig med forfalskning: »at rokke et Ord i disse [Aandsfostre] efter en afdød Digter er, formasteligen at vanhellige Musen, der har dicteret hvert Ord i dets dybe Betydning« (p. 7). I den nye udgave af Staffeldts digte, som undertegnede er ved at tilrettelægge for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, benyttes de trykte tekster som forlæg, de senere »forbedringer« får variantstatus.

Mouriers indvendinger er primært rettede mod Liebenbergs ændringer af de tidlige digte, hvad han kalder »en orthopedisk Kuur« (p. 33); Molbechs biografiske udkast nøjes han med at kalde et »Haanskript« (p. 31) baseret på kildemateriale, som burde være holdt tilbage til fordel for en biografi på grundlag (som tidligere citeret) af digterens egne skrifter. Heller ikke Engel, der er citeret for flere kritiske bemærkninger hos Molbech, kan gå fri af Mouriers forsvarsvilje: »Hr. Engel er mig ubekjendt, men jeg anseer ingenlunde denne Kilde for reen, ligesaa lidet som flere andre Referater, jeg aldeles ikke vil vedrøre, der ere fremlagte i denne litteraire Retssag af Actor mod en Forsvarsløs og af den strænge, ingenlunde upartiske Dommer, ere benyttede til at bryde Staven over den Forsvarsløses Hoved« (p. 36).

Heller ikke eftertidens dom over Molbechs biografi har været blid. Georg Brandes indledte Liebenbergs udvalg af Staffeldt-digte fra 1882 med denne udsigt over Staffeldts skæbne: »Lidet læst og kjendt, aldrig sunget, sjældent anført, mens han levede; død som dansk Digter atten Aar før sin Død; opmanet af Graven ved en Literaturelskers Begeistring [Liebenberg] sytten Aar efter at Jorden havde lukket sig over ham; saa lovprist og skamrost af Datidens største kritiske Autoritet [J.L. Heiberg] som Danmarks, ja maaskee Jordens største Lyriker, saa biograferet og karakteriseret af en smaalig, skarpsindig og nedsættende Kritiker [Molbech], stadigt upopulær, og først nu, fulde hundrede og tretten Aar efter sin Fødsel atter ført frem i Dagslyset af den samme kjærlige Haand, der for en Menneskealder siden fremmanede hans Skygge [Liebenberg] – det har til nu været Schack Staffeldts Digterskjæbne.« Hakon Stangerup, der skrev monografien *Schack Staffeldt* i 1940, fandt Molbechs biografi »næsten i Eet og Alt forkert og desuden grumme uvenligt skrevet« (p. 8).

Det principielt interessante ved Molbechs Staffeldt-biografi er dens uekspliterede løsning på det prekære problem med manglen på væsentligt materiale til belysning af digterens livsforløb: selvom biografien ikke længere betragtes (med Christian Juuls ord) som hørende entydigt »til Historiens Enemærker«, er fiktion ikke nogen god løsning. Men Molbechs biografi er naturligvis ikke det rene opspind; den kan bedst forstås

i sammenhæng med den del af Staffeldts receptionshistorie, som begynder med J.L. Heibergs anmeldelse af *Samlede Digte* under overskriften »Lyrisk Poesie« i *Intelligentsblade* nr. 26-27, 1843 (jf. Henrik Blicher, »Ånden over vandene – om J.L. Heibergs brug af Schack Staffeldt« i *Spring* nr. 3, 1992); her udnævntes Staffeldt til »Danmarks største Lyriker«, og det er denne bestemmelse, Molbech både overtager og anfægter i sine *Analekter* (1846). Heibergs genrebestemmelse af Staffeldt som lyriker (specielt i modsætning til epikerens sans for narration og plastisk fremstilling) godtages i et og alt af Molbech (fx. p. 36f.), men lyrikeren Staffeldt har efter Molbechs mening diskvalificeret sig selv ved at vælge et sprog, der var ham fremmed. Hos Heiberg er det lyriske et nødvendigt første led i åndens dialektik; lyrikken er det formløse element, hvis tilstedeværelse er en forudsætning for alle senere udviklinger af det digteriske formsprog: »Lyriken er Poesiens Pantheisme, dens uendelige, i sig selv formløse Hav, men fra hvis Dyb dens Proteus hæver sig i talløse Former« (her citeret fra genoptryk i *Prosaiske Skrifter* 4, bind, 1861, p. 420). Denne tilstand ser Heiberg eksemplarisk anskueliggjort i Staffeldts »Hymne til Vandet« fra *Nye Digte*. I opposition til Heiberg er det Molbechs ærinde at påvise, hvordan Staffeldt, ved at vælge det danske sprog, som han ikke mestrede, misbrugte sit lyriske talent: Staffeldt er en »begavet Digter, i hvis Værker baade Aand og Stof ere angrebne af en ulægelig Skade: Formløshed og Skønhedsmangel« (*Analekter*, p. 102). Molbechs første tese er, at Staffeldt ikke er herre over sproget – »dette Udtryk udtømmer egentlig hele Fordringen, vi fra den Side kunne gjøre til den poetiske Kunstner« (op.cit., p. 22). Hvor Liebenberg havde mønstret Staffeldts sproglige fejl af kærlighed til de digte, han håbede at vinde et nyt publikum for, opregnes de hos Molbech under sigende overskrifter som: »Meningsløs Dunkelhed, Svulst, Affectation; Tvungne, falske, forkonstlede og uforstaaelige Udtryk og Orddannelser; Affecteret lærd, eller latterlig Brug af fremmede, mindre kiendte Navne; Udanske Udtryk, ugrammatiske Sprogformer, syntactiske Feil og Germanismer; Germanismer og andre Barbarismer; Smagløs Plathed og Raached«.

Hos Molbech er den vrisme, skolemesteragtige opregning af fejl kombineret med, hvad der i sit udspring nok er en fhv. sværmende romantikers ubehag ved Staffeldts subjektive, længselsfyldte poesi. Til Molbechs romantiske forudsætninger må man regne digtsamlingen *Vaarblomster og Hedeurter* (1810), som Morten Borup (op.cit., p. 68) har karakteriseret med følgende ord: »Tonen er ufrisk, Ord som 'Længsel', 'Savn' og 'Smerte' gaar stadig igen. Allerede i Forerindringen taler han

om sit Liv som sammensat af Kontraster og beder om Tilgivelse, hvis man paa de følgende Blade jævnlgt vil finde 'Udtryk af en Længsel efter det Høie og Fierne, der ikke er sig sin Gienstand klarlig bevidst – maaskee og uharmoniske Toner, der vidne om indvortes Strid og Misklang.'« Her finder man det, som Molbech i en moden alder søger at ud-drive af Staffeldts poesi: en ubestemt længsel og en indre strid, som ikke er blevet omsat til sprogligt formfuldendte billeder, og som derfor snare-re peger på menneskets ufuldkommenhed end kunstens fuldkommenhed. Det er en kender, som karakteriserer Staffeldts digtning i det følgende (man noterer sig, hvordan der til lejligheden går *Sturm und Drang* i Molbechs prosa): »allevegne møde vi den samme stormende, svulmende, sværmende, grublende, i sig selv fordybede, eller ved en evig fortærende Gæringsstrid sønderrevne – men med vild og fortvivlet Kraft mod sin Undergang kæmpende, Digteraand; hvis Production derfor næsten altid viser sig som en Kamp paa Liv og Død med de poetiske Idcer, som den er sig bevidst at eie, men som ere den for mægtige, for overlegne, for gigantiske til at kunde forme dem til fuldendte Konstskabninger« (*Analekter*, p. 37). Molbechs bestemmelse af Staffeldt som unational digter hænger således sammen med den ovennævnte karakteristik: Staffeldt forbliver blot subjektiv, ude af stand til at træde i forbindelse med det fælles og nationale: »Digteren er, af alle Konstnere, den, som klarest maa reflectere ikke allene sin Nations Aand og Liv, men ogsaa begges Afpræg i Modersmaalets ægte Character og Tone« (op.cit., p. 22). Modsætningen mellem Staffeldt og den danske ånd udbygges i det senere biografiske udkast: det kunne »hverken lykkes Schack-Staffeldt at blive *classisk* i den danske Poesie, som Evald, eller *populair*, som Baggesen. Han var dertil for lidt *national*, baade i Aand og Sprog; en krampeagtig Over-spænding kan ligesaa lidt, som den udspilede, luftige Svulstighed, gjøre nogen varig Virkning hos en Nation, hvis Natur ved et oprindeligt Slægtskab hellere slutter sig til den kiærnefulde Simpelt, den ægte Høiheid, den lyse Klarhed i Tanken og i dens aandelige Symbol og Billedform« (*Samlinger* I, p. 3).

Med *Analekterne* som mellemlid bliver det klart, hvordan reaktionen mod Heibergs Staffeldt-konception var bestemmende for Molbechs biografi. Ved at portrættere Staffeldt som en eminent filosofisk lyriker, dvs. den første danske digter, der var lykkelig at besidde en filosofi (den schellingske naturfilosofi, »naturligviis i den Betydning man kan forlange det af en Digter«, *Pros. Skr.* IV p. 437), havde Heiberg indskrevet Staffeldt som den vigtigste forudsætning for udviklingen af den spekula-

tive lyrik, som skulle kulminere i hans egen *Nye Digte* (1841). Molbech betvivler overhovedet Staffeldts evner som filosoferende digter. Hvor Heiberg ikke interesserer sig for, hvorvidt en digter er national eller ej (fordi ånden ikke spørger om landegrænser), er det Molbechs centrale pointe, at Staffeldt på forhånd var sprogligt og karaktermæssigt diskvalificeret til at udtrykke den specifikt danske ånd. Staffeldt er i Molbechs biografi gennemgående ufilosofisk, unational og usympatisk. Man kan forstå, at en pietetsfuld Staffeldt-amatør som Mourier, en modvillig Molbech-læser som Juul og selve udgivelsesprojektets utrættelige bagmand, Liebenberg, måtte protestere mod det uvenlige portræt.

Engels optegnelser om Staffeldt var det væsentligt nye, som stod til biografen Molbechs rådighed. Ser man bort fra enkeltstående anekdoter, udgør de det eneste sammenhængende portræt fra en samtidig kilde. Der er ingen grund til med Staffeldts væbnere, Juul og Mourier, at betragte kilden som uren, og Molbech benytter den da også flittigt. Blandt et antal røde understregninger, som uden tvivl Molbech har tilføjet Engels manuskript, er der en enkelt af væsentlig interesse: »sein Ehrgeiz, sein unstäter Geist ließ ihn nicht ruhen« (side 8). Engel forklarer den fagligt næsten forudsætningsløse Staffeldts indtræden i amtmandsgerningen med det adelige slægtsnavn, som han bar mere af navn end af gavn: *Schack von Staffeldt* ville som åndfuld verdensmand have passet perfekt i rollen som amtmand af den gamle skole med udelukkende repræsentative pligter. Nu blev det hans skæbne at tilbringe de sidste seksten år af sit liv som malplaceret og overbebyrdet administrator. Molbech overtager og tilbagelægger denne del af Engels karakteristik: i Staffeldts rejsedagbog og endnu tidligere i den unge løjtnants polemiske udfald finder han bekræftelse på, at Staffeldt led af en overdreven selvfølelse og en proportionsløs forventning om, hvad tilværelsen burde bringe ham (fx. p. 69, 82, 90, 125). Molbech overtager i al væsentlighed Engels indsigtfulde psykologiske portræt baseret på tre års omgang i og uden for amtsadministrationen i Schleswig. Han lægger det til grund for den del af biografien, som omhandler – med Engels ord – »die Nachtseite seiner späteren Lebensjahre«. Molbechs afsnit pp. 186-96 og 199-215 består næsten udelukkende af citat og parafrase. Mere afslørende er det, at Engel langtfra altid krediteres for informationer i stort og småt. Mest interessant er det, at Molbech gør Engels nuancerede forsvarstale til et anklageskrift.

Det ville føre for vidt at gennemkommentere Engels optegnelser, som her er gengivet diplomatarisk (dog uden overstregede ord og passager) fra originalen i NKS 827 b 4°, fasc. IV. Den samling anekdoter, som En-

gel gengiver efter at have afsluttet sine optegnelser i høj stil med Byrons begravelsesdigt, er overstreget af Engel selv, men genindsat her. Engel synes i stilistisk henseende at have overtaget Staffeldts idealer; hans sirlige cancellitysk forekommer dog et par steder mærkeligt sammenlignet med moderne tysk – hvad der eventuelt kan skyldes simple fejlskrivninger. Den tyske originaltekst er undertiden skrevet i så hastigt henkastede bogstaver, at bøjningsendelser har måttet rekonstrueres efter grammatikkens regler. Tak til dr. phil. Flemming Lundgreen-Nielsen for tilsyn med transskriptionen. Udgivertilsatte bogstaver markeres med kursiv i klammer; spørgsmålstegn i klammer efter et ord angiver en usikker tydning; tal i klammer henviser til originalmanuskriptets paginerings.

Yderligere skal det nævnes, at af de to lærere fra Staffeldts tid i Göttingen 1791-93, som Engel omtaler på side 4, var det ikke Spittler, men Schlosser (eller rettere: August Ludwig *Schlözer*), Staffeldt havde privat omgang med og som i 1795 skrev ham en glimrende anbefaling (gengivet *Samlinger*, p. 38). – Den Brutus, Staffeldt sammenlignede sig med ifølge Engel side 14 var en måske legendarisk frihedshelt, som grundlagde Rom, afsatte den despotiske kong Tarquinius og henrettede sine sønner for at have deltaget i en sammensværgelse til fordel for den landsforviste konge. – Når Engel side 40 angiver Staffeldts dødsdag som 16. december 1826, skyldes det formodentlig en erindringsforskydning, idet han i egenskab af boets eksekutor d. 16. december skrev til Staffeldts bror i København, at lægen »alle Hoffnung zu seiner Wiederherstellung aufgegeben hat«. Først d. 26. december kunne han skrive, at Staffeldt klokken to »in ein anderes Leben übergegangen ist« (NkS 827 b 4°, fasc. IV).

Caspar Arnold Gotthold Johan Engel blev født i Oldenburg i Holsten 1799, uddannede sig ligesom sin far til jurist. Efter studieår i Kiel og Leipzig bestod han eksamen med 1. karakter i 1822. Han stiftede bekendtskab med Staffeldt, da han i efteråret 1823 påbegyndte en karriere i forvaltningen ved Gottorfer Amthause i Schleswig. 1825 blev han forfremmet til en stilling ved overretten i Schleswig. I 1831 blev han gift og fik i alt seks børn. I forbindelse med indretningen af den Slesvig-Holstenske regering blev han udnævnt til rådmand med speciale i kirke- og skolevæsen, en beskæftigelse, som ledte til to grundigt dokumenterede bøger: *Uebersichtliche Darstellung des Schulwesens der Herzogthümer Schleswig-Holstein*, Schleswig 1840 og *Die kirchlichen Bewegungen in Deutschland und die protestantische Conferenz zu Berlin. Eine Stimme aus Schleswig-Holstein*. Mit Vorwort v. Dr. Heiberg, Schleswig 1846.

Efter omlægninger i administrationen blev han i 1846 bevilget pension (*Wartegeld*), han gik derefter ind i politik og døde i 1863 i Altona. *Biographisches Lexicon für Schleswig-Holstein und Lübeck* bd. 9, red. D. Lohmeier, Neumünster 1991, indeholder en komplet biografi med henvisninger.

Struktur og retorik i den klassiske novelle

Af Thomas Bredsdorff

Dramaet og novellen er genrer der appellerer til teoretikere. Siden Aristoteles definerede dramaet og Goethe novellen er der vistnok skrevet mere om de to genrer end om nogen af de øvrige i den europæiske litteratur. For dramaets vedkommende er det lettest at forstå, på grund af den *brug* en dramatekst normalt er beregnet til. Det forekommer intuitivt rimeligt at en tekst, der skal kunne siges af et begrænset antal skuespillere og opfattes gennem øret og øjet af et stillesiddende publikum, må være underlagt visse vilkår. Teorien om den dramatiske genre går blandt andet ud på at sætte ord på de vilkår.

Det er sværere at forstå intuitivt hvorfor netop novellen af alle øvrige litterære genrer har vist sig som magnet for genre-teoretikere. Tag blot et så udvendigt kendetegn som længde. Den normale brugssituation for et drama sætter både over- og undergrænser. To minutter er for lidt, tyve timer for meget, og to timer tæt på gennemsnittet. For et stykke prosa gælder ikke sådanne begrænsninger. Alt kan forekomme. Tager det to minutter, er det nok en anekdote, og tager det tyve timer, en roman. Men prosafortælling er de alle tre. Minimums-definitionen af en novelle er jo at den er længere end den korte og kortere end den lange af de tilgrænsende prosafiktions-former. Men inddrager man al prosafiktion af mellemlængde er der næppe andet end længden at definere den med, og altså intet andet end en cirkelslutning at drage.

Det gør novelleteoretikere da heller ikke. De udelader, underforstået eller med rene ord, hele den engelsk-sprogede litteratur, hvis meget betydelige noveller ikke har fået en særlig genrebetegnelse, men blot kendes som 'korte fortællinger': *short stories*. Novelleteori drejer sig om en tradition i primært de romanske og germanske sprog. Den begynder i Italien i den sene middelalder og tidlige renæssance, udvikler sig siden meget lidt indtil 1800-tallet, hvor den får sine tydeligste konturer, hvorefter den i 1900-tallet bliver til en blandt mange mulige modeller for den korte prosafortælling. Det er denne novellens konturfaste epoke og de sprog den udfoldede sig i, der står i centrum for novelleteoretikerne, hvad man kan se af systematiske fremstillinger af dem som Jørgen Dines Johansens eller Josef Kunz'.¹

Med denne – betydelige – indsnævring er der til gengæld heller ikke

tvivl om at der er 'et eller andet' der binder et betydeligt antal tekster traditionelt kaldet noveller sammen, og at betegnelsen 'novelle' derfor har et ikke-trivielt indhold der er betydelig mere konturfast end blot det negative at det er en genre der ikke er det samme som en række nabogenrer.

På dansk grund er der vundet væsentlige resultater i det teoretiske arbejde med genren, først og fremmest med Søren Baggesens banebrydende arbejde, prisopgaven om novellen som Blicher udformede den, til hvilken senere danske novelleteoretikere står i gæld.²

Jørgen Dines Johansen gav med *sin* prisopgave et overblik af de sjældne over nyere navnlig tysksproget novelleteori. Om sin afhandlings resultat skrev han at det »for så vidt kan betegnes som negativt, da de teorier, der har søgt at give en klar afgrænsning af novellen i forhold til andre genrer har måttet afvises.«³ Det gælder dog kun når man vil have det hele med, altså 'noveller' i både den ene og den anden litteraturhistoriske periode. Nøjer man sig med mindre, f.eks. den danske novelle i nogle årtier på begge sider af midten af 1800-tallet og de med den formbeslægtede franske og tyske noveller, ser det ikke helt så mørkt ud.

Derimod så det mørkt ud for Baggesen. Dines Johansen dissekerede hans begrebsbestemmelser i 'Den blicherske Novelle' og fik dem »reduceret til, at novellen skal have en enhed af en eller anden slags, medens begrebet får lov til at rumme de forskellige strukturer.«⁴ Nykritikeren Baggesen havde altså ifølge strukturalisten Johansen ikke tilstrækkeligt blik for struktur. Han gik efter indholdet og gik dermed galt:

Baggesens novellebegreb er i sin grund bygget på den »tematiske« bestemmelse af novellen som handlende om det irrationelle, og fra denne indholdsbestemmelse søges fremdeduceret udtryksmæssige konsekvenser, men uden at det lykkes at sandsynliggøre sammenhængen.⁵

Trods denne kritik blev man nu ved med at læse ikke så lidt mere end bare »en enhed af en eller anden slags« ud af Baggesens begrebsbestemmelser. Det var således dem Aage Henriksen kunne lægge til grund, da han med en slagfærdig formulering foretog en modifikation af et centralt punkt, det irrationelle, i Baggesens definition.⁶

Tre forskellige positioner var dermed markeret, som kan spores – i hvert fald en eller to af dem – i det meste af det der siden er skrevet på dansk og norsk om novellen som genre.⁷ Hvad der kan ses nu, på årenes afstand, er at de ikke var så forskellige som de dengang tog sig ud. Bag-

gesen var nykritiker, Johansen strukturalist og Henriksen Henriksen. Men alle tre opererede med en strukturalistisk definition af novellen.

Selv om dette næppe er hvad de alle ville sige om sig selv, er det alligevel en konstatering af begrænset interesse og ikke grunden til denne artikel. Det er jo en almindelig perspektivlov at afstande, der på nært hold ser store ud, bliver mindre jo længere borte fra man ser dem.

Mere interessant er det om deres enighed skygger for noget der er væsentligere end det de er enige om. Baggesen og Henriksen er fælles om at sætte en bestemt type novelle i centrum, lad os foreløbig vagt og intuitivt kalde den midt-1800-tallets danske novelle. De er, skal jeg argumentere for i det følgende, enige om at dens særkende er af strukturel art, mens deres uenighed vedrører noget forholdsvis udvendigt. Jeg skal videre argumentere for at den genre-beskrivelse de er enige om, er utroligt dækkende – blot er det ikke novellegenren den dækker. Og jeg skal til sidst give et udkast til hvad det er for træk ved novellegenren, den blicherske og dens mange nære slægtninge, deres enighed har skygget for.

Alt i denne verden kan som bekendt siges med et Goethe-citat, således også denne artikels kerne. Goethe adskiller sig fra alle de novelle-teoretikere der fulgte efter ham ved at kunne udtrykke sig kort. Den 29. januar 1827 talte han med Eckermann om hvad hans novelle skulle hedde. 'Véd De hvad,' sagde han, 'vi kalder den 'Novellen' – og her fulgte så hans berømte ord – »denn was ist eine Novelle anders als eine sich ereignete unerhörte Begebenheit.«⁸ Mange novelle-teoretikere, dog ikke Baggesen, citerer dette kryptiske kernecord, og modellerer dernæst deres begreber om novellen over de to tredjedele af citatet der peger mod en struktur for novellen, men ignorerer den tredjedel af det der peger mod en retorik for novellen.

Også jeg vil da tage udgangspunkt for mit eget bidrag i Goethes ord, men i den oversete tredjedel af dem. Dog først efter at have inspiceret Baggesens og Henriksens ideer om novellen.

2

Det virkede som forbløffende vilkårlighed, men var vel pædagogik på et højt plan, at Baggesen præsenterede sine begreber om den blicherske novelle ved hjælp af noveller af Boccaccio, Kleist, Gotthelf, forfattere som han ikke engang ville påstå at Blicher havde læst og var påvirket af,

skønt det var på et tidspunkt, 1965, hvor begrebet 'påvirkning' stadig havde høj status.

Ordet 'begivenhed', der optrådte i Goethes definition, indgik ikke med en tilsvarende vægt i Baggesens. Til gengæld optrådte på de seksogtredivesiders 1. kapitel hvor han grundlagde sine definitioner, en hel horde af ord med beslægtet betydning, ord der betegner det punkt i den kontinuerligt forløbende tid hvor noget indtræffer. Her tales om (med sidetalene i parentes) kulminationspunkt (36), overraskelsesmoment (43), vending (43), pointe (20), højdepunkt (26), vendepunkt (28), begivenhed (28), knudepunkt (29), determinationspunkt (32), tolkningspunkt (32, 43).

Mange punkter. Hvilket mon er hvad for et, og hvor mange forskellige mon der er? Aage Henriksen skønnede – rigtigt, som det skulle vise sig – at det ikke var så afgørende hvor mange af disse punkt-ord der var hinandens stilistiske varianter og hvor mange der dækkede over hver sit begreb. Han hævdede⁹ at pointen ikke lå i punkterne, men i den kvalifikation Baggesen knyttede til visse af dem. Henriksen fandt et kort citat hvor hele fire af disse ord med samme eller forskellig reference forekom – begivenhed, vendepunkt, tolkningspunkt, determinationspunkt – men hæftede sig i stedet ved det adjektiv Baggesen bruger om et eller flere af dem, nemlig de »irrationelle« elementer i tilværelsen.

En uheldig betegnelse, mente Henriksen, for »der foreligger hverken noget rationelt eller noget irrationelt her. Hvad der foreligger er planer og formål, der krydses af uforudsete hændelser.«

Heri havde Henriksen ret, skønt det røkkede mindre ved Baggesens novelleforestilling end Henriksen syntes at mene. Der er mere tale om en lidt løs formulering fra Baggesens side end om en egentlig ideologisk eller litteraturkritisk uoverensstemmelse.

Der optræder på et tidspunkt i den slags noveller en eller flere begivenheder der er af en anden art end de hidtidige, det er hvad de to kritikere er enige om at observere. Det er uheldigt at kalde disse begivenheder 'irrationelle', blandt andet fordi det ord trækker religiøse og metafysiske forestillinger med sig. Og den slags er der slet ikke tale om i de historier der skal indkredses.

Vi møder en verden hvor mennesker bruger deres fornuft for at beregne hvilke handlinger der vil føre til de mål de ønsker at nå, og så handler derefter. Men på et bestemt punkt – det er det kære barn med de mange navne – slår beregningerne ikke til. Handlingerne får et andet resultat end det tilsigtede, eller det forønskede mål bliver nået, men med midler

ingen af deltagerne kunne have beregnet sig til. Det er i den og kun den forstand der er tale om noget »irrationelt«. Det er derfor det ord ikke er særligt rammende.

Jeg bruger ikke Henriksens ord, men gengiver hans tanke med mine egne, sådan som jeg har forstået ham og er enig med ham. Hvad mere er, jeg vil tro at også Baggesen grundlæggende må være enig i det Henrik-sen her hævder.

Dette trivialiserer på ingen måde Henriksens bidrag. Jeg er ikke i tvivl om at Henriksen klarere end Baggesen har set, hvad det var Baggesen havde opdaget. Vi står over for et af de ikke særlig mange tilfælde hvor humanistisk erkendelse ligner ægte videnskabelig erkendelse deri at den enes indsigt bygger på og viderefører den andens, uanset skole og observans.

For Henriksens klarere forståelse af essensen i det 'punkt' hvor begivenheden optræder fører ham til en drastisk forenklet gengivelse af Baggesens mange punkter. Der bliver kun to tilbage, placeret sådan i forhold til hinanden:

begivenheden bryder som det fremmede ind i en ordnet verden og danner derved 1. skæringspunkt. Den skaber forvirring som en stok i en myretue, og forvirringen søges overvundet ved oprettelsen af en ny, bedre konsolideret orden. Denne kan opstå ved, at det fremmede drives ud igen, og så opstår der et 2. skæringspunkt. Den kan også bestå i en fuldstændig assimilation. Endelig kan begivenheden triumfere og fremkalde totalt sammenbrud for den oprindelige orden.¹⁰

– »som en stok i en myretue,« den sammenligning er blevet klassisk, et af Aage Henriksens varige bidrag til litteraturvidenskaben og -pædagogikken. For sådan er den jo, den novelle Baggesen beskrev. Han havde blot endnu ikke sproget til at beskrive den så enkelt og anskueligt. Det er den blicherske novelle og alle de mange der ligner den. Myretuen er den verden hvor hosekræmmeren og Morten Vinge og pastoren i Vejlbys lever. Indtil der sker noget, så uberegneligt og – ofte – ødelæggende som stokken i myretuen må være, set fra myrernes synspunkt.

Svagheden ved Henriksens uforlignelige metafor er at stokken jo ikke havner i myretuen af sig selv. Den er styret af vandreren i skoven, der standser op og af et indfald, af nysgerrighed eller af sadisme fremkalder det fatale sammenstød. *Han* kan overskue begge verdner, myrerne kan

kun se deres egen. Hvis man tænker vandreren bag stokken med ind i billedet, rummer det lige så meget af guddommelig styring som det 'irrationalle', og derfor lige så megen mulighed for misvisning. De er ikke menneske mod myre, disse noveller, snarere myrer mod myrer. Alle deltagere er underlagt de samme vilkår.

Men med det forbehold – og det kan man jo blot tage – er stokken i myretuen en fremragende metafor for den novelledefinition, der er både Baggesens og Henriksens. Den bringer overblik over den endeløse række af 'punkter' i Baggesens tekst og viser nøjagtig hvor mange de kan reduceres til, nemlig to. Det lange Henriksen-citat foran viser tillige i hvilken forstand og i hvilken grad deres definition er strukturel: Den taler om et forløb, der ved hjælp af to punkter deles i tre led, og den giver en endelig kalkule over de mulige indhold af tredje led.

Her er to verdner. De mødes og der bliver ballade. Balladen kan afsluttes ved at den oprindelige verden, i hvilken indbruddet fandt sted, viser sig stærk nok til at afvise den fremmede; den oprindelige verden kan opsluge den fremmede; eller den kan gå til grunde. Myrerne kan sige, gå væk, stok!, de kan æde stokken, eller de kan blive til en stok, det er de tre muligheder Henriksen med logikken bag sig demonstrerer.

– Det vil sige du tror ikke på demokratiet, afbrød en student mig, engang jeg i undervisningen var kommet hertil i min indforståede fremstilling af Baggesen/Henriksen-modellen. Jeg blev lettere irriteret, som myrer der får en stok i hovedet. Hvad skulle hun dog afbryde min smukke fremstilling for netop dér. Demokrati, hvad har det med novelleteori at gøre?

Med en vis forsinkelse gik det op for mig at hun havde en pointe, endda en god. For det er jo ikke sådan som jeg i min entusiasme havde accepteret, at de tre mulige udgange på konfrontationen udtømmer det logiske rum. Foruden udstødelse, assimilation og underkastelse er der jo en fjerde logisk mulighed, nemlig at de to sammenstødende verdner sætter sig ned og forhandler sig frem til et kompromis. Beskæmmet måtte jeg tilstå at det faktisk er den mulighed vi bygger vores samfundsliv på.

Men så er dertil at sige at noveller af den slags der er på tale i disse definitioner, handler ikke om demokrati. Demokrati er blandt andet færdselsregler for sammenstød. Novellerne handler om sammenstød der ingen færdselsregler gives for.¹¹

De spørgsmål man med B/H-modellen i hånden må stille, er: hvem støder sammen, hvad er det for størrelser stokken og myretuen står for, i hvilken forstand er de forskellige? Det er vel på tide med nogle eksempler, for at sikre sig at man ikke blot bliver forført af den slagkraftige me-

tafor 'som en stok i en myretue'. Når man anvender modellen på eksempler, bliver det nemlig klart hvor rammende og øjenåbnende den er.

Men også hvorfor det ikke er noveller den definerer.

3

Tag nu en historie som den om Erasmus Montanus. Den »lukkede, kendte formålsverden« er Bjerget, hvor alle kender deres plads og alle mener det samme om alting, herunder om solens bevægelse og jordens form.

»1. skæringspunkt« indtræffer da Erasmus ankommer til Bjerget. Det er »begivenheden«, og den opgave at beskrive »begivenhedens indtrængen i og bevægelse gennem miljøet« er den samme som at beskrive Erasmus' konfrontation med Per Degn, Jesper Ridefoged, forældrene, Jacob. Emblemet for de to verdner bliver efterhånden det ene spørgsmål om jordens form. Er den rund, som Erasmus hævder, eller er den flad, som de véd på Bjerget.

Af de tre mulige udgange på konflikten bruger denne fortælling uddrivelsen. Den første verden udtænker med løjtnantens hjælp en intrige der henter sine spilleregler, nemlig syllogismens, fra den anden, indtrængende verden. Med en logik som offerets egen beviser de at Erasmus er hvervet og *ergo* skal ud af vagten, til krigen. Ved hjælp af den intrige bliver Erasmus tvunget til at vælge. Vil han blive, må han opgive sin mening. Vil han holde på sin mening, må han lade sig uddrive. Ud skal i hvert fald den fremmede, indtrængende verden, i form af den kætterske mening. Dens repræsentant, Erasmus, har kun en eneste chance for at blive. Den består i at skille sig af med meningen og opgive at repræsentere den indtrængende verden.

De to andre muligheder lurker selvfølgelig lige under overfladen, det er blandt andet derfor historien om Erasmus Montanus er god. Tilhørerne ved jo at den mening der sejrer på scenen, for længst er gået til grunde i virkeligheden, deri består noget af ironien der omgærdet fortællingens slutning. Og fordi det kun er en mening, ikke en person, der uddrives, består også den mulighed at uddrivelsen var på skrømt.

Men alt dette rækker ikke ved den kendsgerning at B/H-modellen er et glimrende redskab til beskrivelse af denne fortælling, og at Erasmus Montanus er et skole-eksempel på den af modellens tre varianter der ender med uddrivelse.

Den variant der ender med »totalt sammenbrud for den oprindelige orden« er ikke svær at finde. Den råder ikke blot i mange af Blichers bedste historier, 'Præsten i Vejlbys', 'Hosekræmmeren', men også i de store tragedier, 'Kong Ødipus', 'Hamlet'. Det er klart den mest udbredte variant i den litteratur der har nået klassiker-status. Sværere er det at finde eksempler hvor modellens tredje variant, assimilationen, dominerer. Men de findes da, f.eks. i historien 'Pølsemanden', der i sin fulde udstrækning lyder sådan:

Ejnar er pølsemand
Ejnar har en pølsevogn
Ejnar kan lave en hotdog på 15 sekunder
Ejnar har krøller og store bæreposer
under øjnene.
Ejnar giver aldrig kredit
Ejnar tjener godt
Ejnar klager aldrig
Ejnars pølsevogn blev brudt op
men Ejnars forsikring betalte.

Næsten hele denne fortælling går med at etablere »den ordnede, kendte formålsverden«. Så kommer begivenheden der »bryder ind« i den ordnede verden, denne gang helt bogstaveligt: ved et indbrud. Det kunne der være kommet en kriminalhistorie ud af, hvis man havde jagtet forbryderen. Eller en socialhistorie, hvis man havde vist forståelse for hans sult.

Ingen af delene sker. Indbruddet er uden indbrudstyv. Det kommer blot som en lille uorden. Og den er der taget højde for på forhånd med en forsikring. Assurancen sørger for at den lille uorden bliver assimileret i den store orden. Det er svært at finde den variant i litteratur med klassikerstatus. Så det er nok ikke noget tilfælde at jeg har måttet hente eksemplet i anonym-litteraturen.¹²

Der er faktisk kun ét problem: at disse eksempler på novelle-modellens fortræffelighed ikke er noveller. Der er ingen tvivl om at man kan finde noveller den passer på, mange endda. Men der er noget pudsigt ved en model der skal *definere* novelle-genren og så viser sig at passe perfekt på et drama og et digt (og et evangelium). Det kan, med Dines Johansens sprogbrug, ikke være novellens *differentiae specifica* sådan en model indfanger. Det modellen siger noget om, må være nogle egenskaber ved

det mere fundamentale fænomen 'en fortælling', der så siden kan ytre sig i et digt, et drama, en roman og for den sags skyld også i en novelle.

Den af Baggesen opstillede og af Henriksen videreudviklede novelle-model er et fremragende redskab at forstå fortællinger med. Den udpeger en struktur bygget op af tre led, to begivenheder, to normsæt og tre mulige udgange. Det er en struktur der forekommer i episke, lyriske og dramatiske fortællinger, herunder også i noveller.

Men en novelle, hvad er det? Hvad er det særlige ved denne konturfaste genre der havde et så kraftigt liv i 1800-tallet at enhver trænet læser kan genkende den og ingen alligevel sige hvori den adskiller sig fra alle andre fortællinger?

Lad os igen vende tilbage til Goethe.

4

En novelle, sagde Goethe, er en indtruffet »uhørt begivenhed«. Den bestemmelse af genren kan spores i B/H-modellen, der jo tildeler 'begivenheden' en rolle i både 1. og 2. skæringspunkt, og fordrer at begivenheden skal være noget uden for tevand, altså 'uhørt'.

Men Goethes definition rummer ikke kun to led, den rummer også et tredje, som dog har påkaldt sig mindre opmærksomhed. Goethe siger ikke kun at der skal være tale om en uhørt begivenhed, der skal også være tale om en uhørt begivenhed der *er indtruffet*: »eine sich ereignete unerhörte Begebenheit.« Det led er teoretikerne gået let hen over, for hvad skal man dog stille op med det? Vægten kan teoretisk ligge på verbalformen mere end på verbets semantiske indhold, altså på at begivenheden *er* indtruffet, tidligere, forud for fortællingen om den. Det peger i så fald hen på det forhold at der gerne er to tider i disse fortællinger, fortællingens og det senere tidspunkt på hvilken den fortælles. Enklere udtrykt: at novellerne af den type gerne rummer en fortæller som del af fiktionen.

Men det udtømmer ikke betydningen af participiumsformen, *sich ereignete*. Hvad kan meningen være med at betone at det drejer sig om begivenheder der 'er indtruffet'? Talen er jo om en fiktionsform, så hvordan kan det indgå i definitionen af den at den ikke er fiktion?

Her er tidspunktet til at undersøge kendsgerningerne – som er at forbløffende mange korte fortællinger i tiden påberåber sig kendsgerningerne som en del af deres retoriske virkemidler. For at implantere novellen

på læserens virkelighed er det nødvendigt at etablere fortællesituationen. Fortællingerne begynder i nedskrivningens nu – som svarer til læsningens – og kaster derfra blikket tilbage til fortællingens tid, et eller andet netop nu bringer et eller andet fra før i tiden »i levende Erindring« (Goldschmidt i 'Mendel Hertz'), »Der er vel Faa, som nu huske ...« (samme forfatter i 'Avrohmche Nattergal'), men nu skal jeg så berette hvordan det I ikke husker, var! Andre midler der hjælper til at gøre det troværdigt at her fortælles ikke blot om begivenheder, men om indtrufne begivenheder, er brevformen, som Goldschmidt brugte i 'Breve fra Choleratiden', eller dagbogsformen, som Blicher brugte i 'Præsten i Vejlbye' og 'En Landsbydegns Dagbog'. Kierkegaards udviklede forord til en roman som 'Stadier paa Livets Vej' om hvordan manuskriptet er kommet udgiveren i hænde, er led i den samme form, der blev så dominerende i den fremskredne romantiks tid: den dokumentariske illusion, fiktionen om fakta eller, med et nutidigt ord, faktion.

Man bemærker at de foregående eksempler rummer både romaner og noveller. Novelle-definitioner har ofte stirret sig blinde på skellet mellem de to genrer, men der kan næppe siges noget mere interessant om forskellen, hvis det også skal være sandt, end at den ene genre som regel er kortere end den anden. I enhver periodes fortællekunst udvikles nogle træk, hvoraf så en del optræder i den lange fortælling og nogle færre af dem, i forskellige blandinger, i den kortere. Autentismen, dokumentarismen eller faktionen, altså fiktionen om at fortællingen handler om fakta, er et dominerende træk i 1800-tallet, i både de lange og de korte fortællinger, i både romaner og noveller.

Man har tidligere omtalt dette træk som realisme i forskellige former, enten 'poetisk realisme' (Vilhelm Andersen) eller »realismen forstået som en fusion af menneske og miljø« (Søren Baggesen¹³). Denne bestemmelse vender jeg tilbage til i næste afsnit. Når den stilbestræbelse har krævet et specielt navn, er det fordi den realisme og de realister der bryder igennem i århundredets slutning med deres tilknytning til den naturalistiske ideologi, Herman Bang og hans ligesindede, er af en anden beskaffenhed.

Det er tænkeligt at den Blicher-Goldschmidtske fiktion om fakta har virket til en grad man har svært ved at sætte sig ind i nu. Vi møder en betretning som 'Præsten i Vejlbye' i bøger på hvis omslag der står 'noveller'. Dens første læsere mødte den i et tidsskrift af blandet indhold og har derfor haft lettere ved at tro på de indskudte forsikringer om at den består af dokumenter om »sandfærdige« begivenheder. At Goldschmidts doku-

mentariske volter i optakten til 'Maser' har virket, findes der et indirekte bevis for, fremdraget af Mogens Brøndsted, hvem jeg støtter mig til i det følgende.

Der er en grund til at bede en redaktør om at efterlyse oplysninger om Simon Levi, forstår man på en samtidig anmeldelse. Grunden er enkel: Simon Levi lever i virkeligheden. Eller har i hvert fald levet. Tværs igennem novellens fremstilling ser Flyvepostens anmelder i 1867 nemlig »en for mange Kjøbenhavnere næsten gjenkjendelig Størrelse, en lille skrutrygget Mand, som nu er død, men som var saa elsket af Alle, der kjendte ham, at man vil være Forfatteren taknemmelig, fordi han har mindet om et af disse sjældne Mennesker, der kun altfor let glemmes, netop fordi deres Liv er saa fordringsløst«.

Ja, men så har dokumentarismen måske verdens enkleste forklaring: at vi står over for dokumenter? Brøndsted er gennem en initieret meddeler, der har traditionen lige ud af miljøet omkring Goldschmidt, kommet frem til at forbilledet for fortællingens Simon Levi må have været en Berisch Isak Levi (1800-1873). Men, som Brøndsted bemærker, den samtidige anmelder, der er lige så sikker på hvem Simon Levi 'er' som traditionen fra Goldschmidts omegn, er sikker på han er en anden, eftersom han omtaler modellen som afdød i 1867, mens den anden levede.¹⁴

Altså, jo tættere man kommer på Goldschmidt, des sikrere er læsere på at hans novellefigur er en ganske bestemt person fra virkeligheden. Eller en helt anden og lige så bestemt person, fra virkeligheden!

Autentismen har virket, kan man gennem eksemplet ane, men bliver i vore dage ikke altid forstået. »Her findes Herredsfoged Erik Sørensens Dagbog pludselig afbrudt,« skriver Blicher med en anden sats end brødskriften, som en art udgiverens note, midt i 'Præsten i Vejlbys', mellem de to grupper optegnelser, benævnt A. og B. Udgivernoten fortsætter:

Skulde ellers nogen Læser ville drage disse Actstykkers Ægthed i Tvivl, da tør han dog ikke tilligemed Indklædningen forkaste det Væsentlige af Historien, som – desværre! er alt for sand.

Mit tekstgrundlag for gengivelsen af denne Blichers besværgelse om det autentiske er Esther Kielbergs fine Blicher-udgave for Det danske Sprog- og Litteraturselskab fra 1991¹⁵. Dog tror jeg hun undtagelsesvis i noten til dette sted har taget sig friheder, som ikke tilkommer en udgiver. Ordet »Indklædningen« betyder på moderne dansk slet og ret 'iklædningen'. Ordet er en død metafor for de ord hvori et indhold er udtrykt, slet og ret.

Det er hvad en note bør oplyse. Det er ikke en oplysende note, men en fortolkning at oversætte ordet til »*digterisk* fremstilling«, som hun gør.¹⁶ Hvad teksten siger er alene at tror man ikke på udtrykket så må man i det mindste tro på indholdet. Indskuddet i novellen fortsætter med forslag til hvordan begivenhederne må kunne tidsfæstes, hvilket er endnu et led i fiktionen om fakta. Men digtning taler teksten slet ikke om her, hverken direkte eller overført.

Der er tegn nok på at det var denne fiktion om det faktiske Goethe havde i tankerne med sin brug af ordet 'indtruffet'. Andetsteds end i Eckermann-samtalen har han trukket på ordet 'novelle's etymologi og betonet dets betydning af 'nyhed'. Hvad er det der giver en begivenhed dens tillokkelse, spørger han, og svarer: »Nicht ihre Wichtigkeit, nicht der Einfluss, den sie hat, sondern die Neuheit.«¹⁷ Og senere samme sted: »Aber eine einzelne Handlung oder Begebenheit ist interessant, nicht weil sie erklärbar oder wahrscheinlich, sonder weil sie wahr ist« – *fordi den er sand*.¹⁸ Novellen er ikke kun en uhørt begivenhed. Den er også (en foregivelse af) sandhed.

Denne autentisme undslipper B/H-modellen, der kun interesserer sig for struktur, ikke for retorik. Næste spørgsmål er hvad den dokumentariske retorik skal udrette.

Den har nok skullet mere end blot give læseren suget, al dokumentarismes elementære sug: og så er det oven i købet sandt! Autentismen har også tjent et formål der har med disse fortællingers billede af livet at gøre. Det billede viser på sine mest intense steder en revne i virkeligheden. For at den kan komme til at fremstå tydeligt, er det vigtigt at den omkringliggende virkelighed er meget tydelig, meget 'virkelig'. Det er godt, men ikke nok, hvis fremstillingen af den hverdagslige virkelighed er overbevisende. Det er endnu bedre hvis fremstillingen er bevisende. For så danner den et bedre grundlag for at vise det som disse noveller kredser om: at *man kan aldrig vide*. Det man tror man véd, om hinanden eller om sig selv, viser sig på afgørende punkter ikke at slå til.

Dette gælder novellegenren som helhed, som den vokser frem i de midterste halvhundrede år af 1800-tallet, fra Blichers gennembrud med 'En Landsbydegns Dagbog' i 1824 til Herman Bangs med 'Stille Eksistenser' i 1886. Igen og igen fortæller noveller i denne periode den enkle, men forud for den tid ikke helt så selvfølgelig sandhed at menneskers indre er principielt utilgængeligt.

Her er forklaringen på at fortælleren i disse noveller er en del af fortællingen: det er med til at sikre illusionen om autenticitet. Var der en

fortæller ovenover, der overskuede alt, som vandringsmanden, der nysgerrigt stikker sin stok i myretuen, var der jo en der kunne vide. Novellen 'Præsten i Vejlbys' er det den er, og siger hvad den siger, fordi der ikke er andre end de deltagende til at 'indklæde' begivenhederne deres egne ord. Den yderste grad af subjektivitet råder: vi hører kun levende subjekters ord. Netop deri består den retoriske objektivitet: sådan er betingelserne for viden. Og deraf ser læseren at man kan aldrig vide, når alt kommer til alt.

5

Den varigste virkning af Søren Baggesens banebrydende Blicher-bog blev dens bidrag til forståelsen af fortæller-rollen i novellerne. Før ham var 'Hosekræmmeren' en historie om hosekræmmeren; efter ham blev den en historie om den hosekræmmerenke der fortæller, eller eventuelt om den jeg-fortæller der fortæller om dem begge. Før 'Den blicherske Novelle' handlede 'Sildig Opvaagnen' om en utro hustru (eventuelt om Blichers egen); bagefter kom den til at handle om den præstemand der fortæller hendes historie og undervejs afslører at han ikke begriber den. 'Afsløre' er et nøgleord. I baggrunden spøjte begrebet om den upålidelige fortæller, som det var blevet udviklet fra Henry James' praksis til Wayne Booths teori i 'The Rhetoric of Fiction', der netop var udkommet (1961).

Ikke alle de konklusioner Baggesen drog af sin opdagelse var lige klare. Han havde en diset forestilling om at skellet mellem romaner og noveller måtte bestå i at noveller interesserer sig for begivenheder snarere end for menneskets handlinger, hvilket er en forkert formulering af en rigtig fornemmelse. Naturligvis interesserer noveller sig levende, ja, altafgørende, for menneskers handlinger. Men de interesserer sig navnlig for de handlinger mennesker udfører som reaktion på begivenheder de ikke har forudset, eller for følgerne af de handlinger hvis rækkevidde de ikke har forudset. Der kommer en stok i myretuen. Men selvfølgelig er det ikke stokken i sig selv eller dens landing – altså begivenheden – der interesserer novellen, derimod hvordan myrerne reagerer på misøren. Baggesens uklarhed på det punkt kunne føre ham helt ud i at det skulle kendetegne romanen at den interesserede sig for et fænomen ved navn »mennesket *selv*« (min kursiv), modsat noveller, der åbenbart af natur

skulle være mere filosofisk anlagte, blæse mennesker et stykke og i stedet beskæftige sig med »menneskets vilkår«.¹⁹

Ordrigdommen og den besværgende kredsen om et eller andet, som man kan se af prøverne i noten herunder, er et symptom på at han på det tidspunkt ikke er kommet til vejs ende med begrebet begivenhed, som han gerne vil have til at være nøglen til novellerne. Det skaber nemlig struktur.

Fortæller-begrebet, som skaber retorik – eller som Baggesen siger med et ord, der vist udgik fra Johan Fjord Jensen og i hvert fald dominerede Århus-kritikken i første halvdel af 1960'erne, 'stilholdning' – førte til anderledes knappe og klare konklusioner. F.eks. denne: »alle de blicherske noveller arbejder med en individualiseret fortæller inden for fiktionen« (s. 273). Det kan man kalde et glasklart resultat. Undervejs mod den konklusion havde han inddelt novellerne i »dokumentfiktionen« og »den retrospektive jeg-fortælling«. Den første kategori blev derefter opslugt af den anden.

Men man kunne jo også omvendt have subsumeret den sidste kategori under den første, for brugen af den dokumentariske fiktion er ikke mindre iøjnefaldende og dominerende end brugen af jeg-fortælleren. Begge trækker i samme retning, mod den »dennesidige forankring« af fortællingerne, som Baggesen kaldte det, mod 'realismen', hvadenten man nu opfatter den som noget periodespecifikt og kalder den 'poetisk', eller man som Baggesen snarere vil nedbryde skellet omkring det moderne genembrud og betone den realistiske kontinuitet. Det nye hos Baggesen på dette felt var, også efter hans egen opfattelse, at han ikke længere med ordet 'realisme' mente at Blicher gengav tingene »som de så ud«, nej, »det væsentlige er hans fuldkomne fusion af menneske og miljø. Mennesket er bestemt af miljøet og miljøet af mennesket; de to kan ikke skilles hos Blicher« (s. 290).

Det er dunkelt hvad dette vil sige. Det understreges at det *ikke* kun betyder at der er megen ægte lokalkolorit og at menneskenes sprog, vaner og adfærd er mærket af lokaliteten. Men hvad da mere? Formentlig skyldes dunkelheden at Baggesen i overensstemmelse med datiden ikke spekulerede videre over hvad 'realisme' kunne være – andet end sandhed, helt enkelt, det at skildre tingene »som de så ud«.

Men realismen er jo også en retorik, nogle sproglige koder, der opererer inden for tekstens rammer og ikke forudsætter at læseren først undersøger om tingene faktisk 'så ud' som teksten hævdede. I et opsigtsvækkende lille skrift om sandhed i fiktion har Michael Riffaterre udpeget nogle af de koder der udløser læser-responsen 'sandhed'.²⁰

Der er, hævder Riffaterre, ingen anden grund til at give en fremstilling af virkeligheden ('*representation of reality*') end at oplade den med den værdi den har for den eller de personer der optræder i den. Den sandsynlige historie fremstår ene og alene som bærer af værdier ('*a vehicle for valorization*'), påskud som den jo er, skin af en slags. Sandheden er performativ; semiosis dominerer over mimesis.²¹

Riffaterres pointe er den enkle og indlysende at man finder frem til hvad der er 'sandt' i en tekst, det *apodeiktiske* i den, ikke ved at sammenholde det med en virkelighed, som man for det meste alligevel ikke kender eller har mulighed for at opsøge, men ved at sammenholde det med andre elementer i samme tekst.

Riffaterre opregner nogle af de retoriske figurer der signalerer sandhed. En af dem er 'delmængde'. Han finder nogle eksempler i 1800-talsromaner: »En af disse nådesløse fejder der udkæmpes i små provinsbyer«, eller »som alle pebermøer var hun...« Læser man sådanne sætninger, er man afskåret fra at foretage empiriske studier. Man afventer jo ikke sin nærmere undersøgelse af et repræsentativt udsnit af ugifte kvinder eller den umulige undersøgelse af dagliglivet i ikke længere eksisterende franske provinsbyer for at placere den slags udsagn. Man registrerer uden videre hvad der siges om denne pebermø eller denne fejde som sandt, *fordi* udsagnene om dem er præsenteret som delmængde af en større mængde om hvilken en dom impliceres.

Et andet middel til etablering af sandhed i en fiktionstekst er gentagelse. Stemmer de enkelte forekomster overens, er det 'sandt', gør de det ikke, er noget 'usandt' og ved hjælp af andre kombinationer *inden for teksten* må læseren afgøre hvad der er sandt.

For at stille dette fiktionelle sandhedsbegreb i den skarpest mulige kontrast til positivismens eller empirismens, som gængs realisme-definition jo hviler på, henter Riffaterre et citat fra en forfatter der nok ikke før har prøvet at blive citeret når realisme skal defineres, nemlig Lewis Carroll: *What I tell you three times is true*.²²

Et tredje middel er tildækning: »Overalt hvor der er tegn på at teksten skjuler noget, må antagelsen være at det skjulte er sandt.«²³ Sandhed i fiktion er »intet andet end lingvistisk perception«.²⁴ Det er en bestemmelse af realismens retorik hvori referentialitet erstattes af korrespondens: ikke henvisning fra tekst til verden, men relation mellem det ene stykke tekst og det andet.

Her er nøglen til hvordan den mærkelige tryllekunst udføres der hedder 'den upålidelige fortæller', en kode der jo indebærer at læseren er i

stand til at drage et skel i teksten mellem det der er sandt og det der ikke er det, uden at have andre kilder end en stemme der præsenterer det alt sammen som sandt. Med 'Ak! hvor forandret!' som eksempel kan jeg antyde hvad denne synsmåde kan føre til.

For Baggesen er den novelle en manifestation af et af Blichers fire »grundmotiver«, endda så eksemplarisk at dette motiv simpelthen er opkaldt efter novellen, for den novelle er »det fuldgyldige udtryk for Blichers tidsopfattelse« (s. 206). I den komiske optakt får vi skoleeksemplet på den 'upålidelige fortæller'. Han forsikrer læseren om at Maren er forelsket i ham, men gør det med beviser, der beviser det modsatte: Når han indtager sin yndlingsstilling, smiler hun og hvisker med veninderne; når de kaster med hø, skåner hun ham ved at kaste høet på hans ven; når han byder hende til dans, skåner hun ham for at hans svedlugt skal blive pinlig ved at sige nej tak og danse med hans ven i stedet for. Det er sammenstillingen af de tre tekststykker der fortæller os hvad vi skal stole på som sandheden, nemlig den modsatte af den Peer Spillemand forsikrer læseren om.

De tre mødes tyve år efter, vennen og Maren nu gift, Peer Spillemand den samme, uforandret, mens hun er – og så kommer titlen – »ak! ogsaa hun hvor forandret«. Hun smiler i retning mod Peer Spillemand som dengang, men ikke forelsket som i gamle dage, nej, »tvungent«. Tiden foranderlig er og forandrer os alle tillige, som Peer Spillemand konkluderer med sin danske oversættelse af kejser Lothars latinske mundheld.

Søren Baggesens konkluderer herom:

Peer Spillemand er heller ikke den gamle, også han er underkastet tidens forandrende indflydelse. Det er det han må erkende, da han genfinder den forandrede Ruricolus; mødet med ham tvinger ham til at se sin egen forandring, men det vil han ikke, derfor reagerer han så uretfærdigt surt. Det er ikke blot bedrøvelsen over de to ungdomsvenners forfald, der »paa mit varme Blod havde en cremortartarisk Virkning«; det er også den ubevidste forfærdelse over sit eget. Til første dels komiske selvbedrag svarer da dette psykologisk-realistiske i anden del.²⁵

Desværre giver Baggesen ingen indicier for den »ubevidste forfærdelse« han mener at se i novellens slutning. Erstatte man imidlertid det empiriske realisme-begreb han operer med, med det Riffaterre har formuleret, med inspiration fra dekonstruktionen, så må man hæfte sig ved at titelbegrebet er lagt i munden på den utroværdige fortæller.

Hans tidligere venner er blevet ældre på de tyve år, det siger sig selv. Men når den upålidelige fortæller siger ak! hvor forandret! så styres læseren mod det der er ak! så uforandret. For den sidste af de tre forandringer Peer opremser, Marens forandrede væsen, betyder at hun ikke er forelsket i ham, hvilket hun aldrig var! Her er noget der er helt uforandret. De 21 pigebilleder der har opfyldt de mellemliggende 20 år, tyder unægtelig på at Peer ikke har forandret sig.

Det er altså næppe så simpelt at teksten sukker som titlen på den, ak! hvor forandret! Den siger på én gang ak! hvor forandret, og ak! hvor uforandret. Noget er forandret, andet ikke. Men én ting er helt sikkert uforanderligt: at mennesker ingenting ved om hinanden. Denne tekst taler ikke om ubevidst forfærdelse, snarere fremviser den, nu fra en komisk vinkel, disse novellers evige tema, at man kan aldrig vide.

Realisme er snævert forbundet med viden. Men forfølger man realismens retorik i disse noveller, får man et udsagn om videns umulighed. Bag de fire grundmotiver Baggesen fandt – fremmedhed, den oprørske kvinde, trekanten, ak! hvor forandret – ligger i disse noveller temæt umuligheden af at vide. Med alle de koder der tilhører fremstillingen af viden og erfaring, fremstiller de den erfaring at man kan aldrig vide.

Heller ikke det blev der en novelle-definition af. Hverken strukturen eller retorikken kan afskære disse tekster entydigt fra fortællinger af andre genrer. Men det retoriske synspunkt kan få noget frem der må henligge i skygge hvor det strukturelle synspunkt dominerer.

6

Sammenfatning. I strukturalismens glanstid fandt både strukturalister og anti-strukturalister at novellen lod sig definere ved sin struktur. Efter at den strukturalistiske drøm om etableringen af den udtømmelige fortællingens grammatik er bristet, eller i hvert fald udsat på ubestemt tid, bliver det muligt at få øje på andre sider af den genre – novellen i 1800-tallet – som synes så fast og dog har unddraget sig fastlæggelse.

Blandt dem er denne novelle-genres retoriske træk, fortælleren som del af fortællingen og den dokumentariske fiktion, fiktionen om det faktiske, *das sich ereignete*. Begge dele er former-med-indhold, eksempler på hvad man med Søren Ulrik Thomsens ord kan kalde det formelles tematik. De former der er specielt egnede til at frembære viden, fremfører

i sidste ende som deres dybeste viden den rystende og gribende enkle at man kan aldrig vide. Med nyheder om hvad der er sket, fortæller de at ingen i sidste ende kan vide hvad der sker. Kun sin egen bevidsthed kan man se indefra, og knap nok den. De andres kan man i al evighed kun se udefra. Og de to syn kan aldrig kontrolleres mod hinanden, før det er for sent.

'Pointen' (og dens mange synonymmer og fordoblinger) er ikke hovedpointen ved novellen. Måden den bliver fortalt på, er lige så vigtig en del af det der fortælles. I fortællemåden mødes indhold og udtryk. Og fortællemåden består af både fortæller-inddragelsen, som Baggesen analyserede så fint, og den dokumentariske illusion, som blev på det nærmest ignoreret som betydningsbærer.

Aage Henriksen erstattede berettiget det 'irrationelle' hos Søren Baggesen med de »ulovlige, regelstridige, skandaløse«, men dog »velmotiverede« og altså ikke irrationelle handlinger. Tilsammen formulerede de to forskere en model for fortælling, B/H-modellen, der kom til at omfatte en hel del mere end noveller, fordi den først og fremmest siger noget om *fortælling*, nemlig noget strukturelt.

Erstattede man den strukturelle bestemmelse med en retorisk, ville man ikke nødvendigvis have udelukket den del af fortællingerne der ikke er noveller, for også den retoriske definition omfatter mere end novellen, dog ikke nær så mange uvedkommende genrer som den strukturelle, ifølge hvilken de bedste eksempler på noveller kan være digte og dramaer! Men forener man det strukturelle og det retoriske synspunkt, kommer man den uopnåelige novelle-genre nærmere.

Goethes lapidariske novelle-definition viser sig ved nærmere eftersyn at rumme både det retoriske og det strukturelle synspunkt. Det 'indtrufne' var ikke en udvendig del af den.

Noter

1. Johansen, Jørgen Dines: *Novelleteori efter 1945*, Munksgaard, Kbh. 1970; Kunz, Josef: *Novelle*, Wege der Forschung Bd. LV, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1973.
2. Baggesen, Søren: *Den blicherske Novelle*, Gyldendal, Kbh. 1965.
3. Anf.v. s. 240.
4. Johansen, J.D., anf.v. s. 107.
5. Johansen, J.D., anf.v. s. 135.

6. Henriksen, Aage: 'Johannes-Evangeliet som novelle', i: *Gotisk tid*, Gyldendal, Kbh. 1971, s. 79-100.
7. Blandt eksemplerne er, foruden Baggesens og Johansens eget fælles arbejde, *Novelle og kontekst*, Gjellerup, Kbh. 1972; Aarseth, Asbjørn: 'Novellen som fiksjonsprosaens kortform', i hans *Episke strukturer*, Universitetsforlaget, Oslo 1976, s. 119-44; Arild, Lars & Haugan, Jørgen: 'Novellen i teori og praksis', i: *Edda* 4, Oslo 1986, s. 343-65; Arild, Lars: 'To verdner. En introduktion til novellegenren', i: *Palmehaven*, Amanda, Kbh. 1992, s. 117-32.
8. Eckermann, J.P. *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*. Artemis Gedenk-Ausgabe, bd. 24., udg. E. Beutler, Zürich 1948, s. 225. Citeret i Kunz, anf.v. s. 34.
9. Henriksen, Aage, anf.v. s. 80f.
10. Henriksen, Aage, anf.v. s. 81.
11. Lars Arild har i sin klare fremstilling af B/H-modellen i den i note 7 foran nævnte artikel udvidet med den 4. mulighed (»der oprettes en helt ny orden«, s.118), men ikke gjort meget ud af dokumentationen for at den skulle forekomme i nævneværdigt omfang.
12. Det er stud.mag. Mai Britt Andersen der har fundet eksemplet frem til et kursus i novelleteori. Hun oplyser at det er taget fra 'Ungdomsringsens Klubstævne', 1987.
13. Baggesen, S., anf.v. s. 293.
14. Citater og dokumentation hentet fra Brøndsted, Mogens: *Goldschmidts Fortællekunst*, Gyldendal, Kbh. 1967, s. 282 og 367f.
15. Anf.v. s. 145.
16. Anf.v. s. 347.
17. Goethe, J. W. v.: 'Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten', Hamburger Ausg., bd. 6, 5.opl., 1963, s. 141.
18. Anf.v. s. 161, begge citater optrykt i Kunz, Josef: *Novelle*, 1973, s. 29f.
19. »Analyserne har vist, at alle tre noveller (:de tre der ligger til grund for begrebsdannelsen, ThBr) beskæftiger sig med begivenheder, som kommer til mennesker udefra, snarere end med menneskelige handlinger« (s. 41); »Det centrale er, at novellen snarere beskæftiger sig med menneskets vilkår end med menneskene selv« (s. 43); »Hvor novellen beskæftiger sig med menneskets vilkår, der samles i en begivenhedsrække, som åbner sig mod en fuldstændig tilværelsestolkning, dér beskæftiger romanen sig med mennesket selv, med dets erfaring og dets formning gennem erfaring eller med dets indre psykiske konflikter og forløb. Den enhedsskabende faktor i novellen er begivenheden, i romanen er den mennesket« (s. 45) – i Baggesen, Søren, anf.v.
20. Riffaterre, Michael: *Fictional Truth*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1990.
21. Anf.v. s. 19 og 17.
22. Anf.v. s. 21; citeret fra Lewis Carroll: 'The Hunting of the Snark,' i *Complete Works*, New York: The Modern Library, 1950, s. 757.
23. Anf.v. s. 85.
24. Anf.v. s. 13.
25. Baggesen, Søren, anf.v. s. 209.

Mindre bidrag

Bemærkninger vedrørende Jens Hougard: Ludvig Holberg. The Playwright and his Age up to 1730. Translated by Jean and Tom Lundskær-Nielsen

Jens Hougards bog er ifølge 'preface', skrevet 'in the hope that it will help to generate greater interest in the work of Ludvig Holberg outside Denmark. In view of this, it seemed most appropriate to present the plays in a broad Danish and European context'. Formålet er prisværdigt, men visst desværre udsigtsløst, dels fordi Holberg aldrig er blevet et led i den almindelige europæiske tradition, og næppe kan indsættes i den med tilbagevirkende kraft, dels fordi potentielle læsere udenfor Danmark ikke kan få tillid til forfatterens kompetence i de tilfælde hvor de selv har forudsætninger, fx. fransk- og latinkundskaber, for at bedømme dens pålidelighed.

Den bredere danske og europæiske sammenhæng fastslås allerede i 1. kapitel begyndelsesord: 'Absolutism was introduced into the Dual Monarchy of Denmark and Norway in 1660 ...'. I resten af bogen ses Holbergs levned og værk bestandig i lyset af enevælden og dens samfundsmæssige og kulturelle følger for rigerne og deres borgere. Det er et udgangspunkt og en synsmåde jeg ikke vil anfægte. Jeg vil blot anføre, at det er en form for Holbergforståelse og -fortolkning der har en tendens til at skjule at Holberg var *digter* (det er derfor hans komedier er gode). Jens Hougards fortolkning af komediernes ideologiske baggrund og betydning ser jeg altså bort fra, og holder mig til et udvalg af skønhedspletter.

De fleste af de danske der finder omtale i teksten, dukker pludselig op uden at blive præsenteret eller blot anbragt i tid. Det gælder fx. Borch (s. 17), Niels Steensen (s. 20), Rømer (også s. 20), Christian Reitzer (s. 22). Fagkolleger kender vel nok Ole Borch, Ole Rømer og Nicolaus Stenonis, men den sympatiske Reitzer? for ikke at tale om Poul Pedersen (s. 37), som næppe heller siger ret mange danske noget. På s. 36 nævnes Frederik Rostgaard i forbindelse med 'Peder Paars'-affæren som 'a noble landowner', men på s. 52 står der, da han optræder ved Grønnegadeteatrets oprettelse, at 'he himself came from nowhere'. Begge dele er sådan set rigtige, men vil en læser der ikke i forvejen er orienteret, udendvidere gennemskue sammenhængen?

I mange tilfælde er citater unøjagtige eller misforståede, detailoplysninger er ukorrekte. På s. 14ff omtales Københavns Universitet og dets karakter af præsteskole lige fra Reformationen og indtil Holbergs tid (cp. 262 og det sted i *Dannemarks og Norges Beskrivelse* som Hougard citerer s. 19). Som et udtryk for Christian III og hans medarbejders universitetspolitik citeres den første rektor ved det genoprettede Universitet, Christiørn Morsings *Ordinatio Lectorum* (Undervisningsanordning) af oktober 1537. Normalt gengives citater både i engelsk oversættelse og på originalsproget, men i dette tilfælde er den

danske råoversættelse smuttet ind istedenfor Morsings Latin. De to oversættelser lyder:

It was his intention, above all, to put holy religion back on its feet, via the preaching of the pure Gospel ... [without which] the re-establishment and maintenance of the true worship of God are not possible, and to bring peace to the entire state, which had been beset by numerous storms.

Ham lå intet mere på sinde end ved det rene evangeliums prædiken at bringe den hellige religion på fode (...) /uden hvilket/ den sande Gudsdyrkelse ikke kan genoprettes og holdes vedlige, og at bringe hele staten, der var omtumlet af forskellige storme, til ro.

Den latinske originaltekst kan findes i William Norvin, *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder*, (Kbh. 1940), 4¹. Hele afsnittet betyder:

Det var stadig hans [Christian IIIs] første ønske *at* genindføre den sande religion, og *at* lade Evangelium præke rent i alle kirker i Danmark og Norge, atter *at* rejse skoler for drenge, og *at* oprykke med rode de vildfarelser, som på grund af ukyndighed i sprog og den Hellige Skrift havde indsneget sig i den kristne religion, *at* fremme boglig lærdom, uden hvilken den sande religion ikke vil kunne genoprettes og bevares ved magten, og *at* give hele fædrelandet rolige forhold efter de forskellige storme der har oprørt det.

Det var ikke genindførelsen af den hellige religion der skulde genoprette sand Gudsdyrkelse, hvad der også turde være en tautologi; korrelatet for relativet (uden hvilken, *sine quibus*) er *studia literarum*, som jeg har oversat 'boglig lærdom', men som i virkeligheden her også betyder et fuldt, lærd universitet (*studium [generale]* = universitet²), der er den nødvendige forudsætning for Reformationen, bl.a. ved at afskaffe 'ukyndighed' (*ignorantia*). Det genoprettede Universitets fjorten lærestole opregnes: der skal være 3 teologer, 1 jurist, 2 medicinere, og *in artibus*, dvs. det filosofiske fakultet (også ofte betegnet som artesfakultetet), ialt 8, nemlig 1 matematiker, 1 fysiker, 1 retoriker, 1 dialektiker, 1 grammatiker, 1 sang- og musiklærer og endelig 1 lærer i græsk og 1 i hebræisk. Som basis for Reformationen ønskede Christian III ikke kun et præsteseminarium, men et virkeligt universitet; præsterne skulde have en humanistisk og naturvidenskabelig dannelse. Det fremgår bl.a. af *at gramaticus* [sic] skal læse over digterne Vergil, Terents, Horats og Ovid samt Ciceros breve og filosofiske skrifter (Norvin s. 6); og i den endelige fundats af 1539 foreskrives det, at der i græsk og latin skal undervises i hhv. Hesiods 'Værker og dage', og Ovids 'Fasti'; i begge tilfælde fordi de to digte underretter om stjernernes op- og nedgange, dvs. de åbner for elementær forståelse af kalenderen (Norvin ss. 30 og 31). Det er rigtigt, at Københavns Universitet i et par århundreder i første række var et universitet til uddannelse af lutherske præster, men med en videre horisont end det fremgår af Hougaards uheldige

forkortelse. Der foregik som bekendt også naturvidenskabelig forskning af international rækkevidde ved Københavns Universitet i det 17. årh.

Et par steder, s. 30 og s. 40f, omtales alexandrineren som en modsætning til 'iambic metre', men alexandrinere er også iambiske. Det første sted kaldes Tøger Reenbergs versemål 'the Bordingian metrum'. Det søges vist forgæves i de fleste håndbøger i metrik.

Efter en gennemgang af handlingen i 'Peder Paars' skrives (s. 37):

The inspiration for the poem was Boileau's *Le Lutrin* (The Music Desk). In *Art Poétique* he charted a task: 'But who will be the fortunate poet who, in a new Aeneid, tremously leads the Alceide (the hero of the *Aeneid*) to the banks of the Rhine?' As far as Denmark was concerned, the fortunate poet was Ludvig Holberg.

Det er en elegant lærd sløjfe, men Boileau er desværre galt oversat og forstået. De pågældende to vers står i *L'Art poétique* (fuldført 1672, udg. 1674) IV 203-204 og lyder:

Mais quel heureux auteur, dans une autre *Énéide*,
Aux bords du Rhin tremblant conduira cet Alceide?

Altså

Men hvilken heldig digter skal, i en anden *Æneide*,
glejnde vor Alceide til den skælvende Rhins bredder?

Det står i digtets afsluttende afsnit, den obligate storladne hyldest til Kongen: det er Louis XIV der kaldes 'cet Alceide', der intet har at gøre med *Æneas*. Alkeus (eller Alkaios) var søn af Perseus og Andromeda og fader til Amphitryon. Nu veed alle jo, at Herakles var en søn af Zeus og Amphitryons hustru Alkmene, men eftersom *pater est quem nuptiae demonstrant* (faderen er den hvem vielsesattesten udviser) kan Herakles betegnes som en ætling af Alkeus. Boileau profeterer, at den nye Hercules, Louis le Grand, skal skildres i et nyt heltedigt, en ny *Æneide*, som den der angriber og besejrer det skælvende Holland (Rhinen metonymisk for landet) i den hollandske krig, 1672-1679. Det forventede epos om Louis kaldes en ny *Æneide*, fordi det digtes til Solkongens ære, som Vergils *Æneide* var digtet til Augustus' (endnu én af de jævnførelser af de to store herskere som Houggaard omtaler s. 29).

S. 40: '»An Apology for Tigellio the Singer«. (Apologie for Sangeren Tigellio)'. Den fra Horats kendte sanger hed Tigellius; Holberg sætter ham i ablativ styret af 'for' ~ lat. *pro*¹.

S. 42: 'the English epigrammist [sic] Owen'. John Owen (c. 1563-1622) var Waliser.

S. 51 kan opvise én af de sjovere misforståelser. Vi hører at René Montaignu var blevet 'dismissed from his post as language teacher at the »Landadelakademi« (the academy of the landed gentry)'. Montaignu havde haft en bibeskæftigelse ved Landkadetakademiet, hærens officerselevskole.

S. 53 oversættes de danske titler på nogle komedier af Molière og Regnard til engelsk. De vilde have været mere genkendelige for fremmede under deres franske titler. '... by Regnard: *Dobleren* (The Doubler) ...' På fransk hedder den 'Le joueur', det må vel hedde 'The Gambler' på engelsk; 'a doubler' findes ikke i mine engelskordbøger; det står dog i *Oxford English Dictionary*, men ikke i betydningen 'en spillefugl'. Den franske titel, og dermed betydningen af 'dobler', fremgår af titelbladet til den trykte udgave, gengivet i *Skuespiltekster fra Komediets hus i Lille Grønnegade III*, (Kbh. 1921), s. 3. Man kan også finde 'doble' i Nudansk ordbog.

S. 53-54 gengives et længere, ofte citeret stykke af Holbergs I. Levnedsbrev om årsagen til at han blev opfordret til at skrive komedier (i Kragelunds udg. I, s. 230). Der oversættes:

However, while this work [»Dannemarks og Norges Beskrivelse«] was in progress, some people conceived the idea of following the example of other nations and writing plays in our own mother tongue ...

Men det skriver Holberg ikke, og om så var, hvorfor skulde de pågældende bede ham om at skrive, når de selv vilde gøre det? *ludos scenicos danico idiomate heic instituere* bet. 'hør at indrette comoedier i det danske sprog', at oprette et dansk teater. Det er som et citat af Montaigus andragende til Frederik IV af 1. juli 1722: 'établi ici vne Comédie en langue Danoise' (cit. af Eiler Nystrøm, *Den danske Komedies Oprindelse* (Kbh. 1918) s. 77 n. 1). – Citatet på latin er ramt af et besynderligt uheld; alle de steder hvor bogstavforbindelsen **qu** burde have stået er den bortfaldet, så at der er opstået en række fantomord: *am*, *subseentium*, *ibus* og *antæ*. I citatets næstsiste linje står ordet *fatis*, læs *satis*, tilstrækkelig. Jeg gætter på, at forlægget har anvendt det nu ikke længere brugelige 'lange s', der ser/så ud som et **f** uden tværstregen.

S. 80: Gert Westphaler fortæller ikke om 'the German princes he has met'. På s. 81 siges at han i femaktskomediens sidste scene til 'a milliner's block'; da han er barber og frisør, ikke modehandler, må 'Hueblokken', som der står, hør hedde 'a barber's block', en parykblok.

På s. 81n omtales 'Jacob von Tyboe' på en måde som i få ord er afslørende: 'As in the play on which this was modelled, Plautus' *Miles gloriosus*, the soldier is a coward and is pitted against a learned scholar who has no more sense than a donkey'. Hos Plautus forekommer ikke skyggen af en lærd pødant – det er også svært at se hvor han skulde komme fra i Rom omkr. 200 f.Kr. Man må tro, at Jens Hougaard har fæstet lid til den ofte gentagne misforståelse, at 'Jac. v. Tyboe', er en bearbejdelse af Plautus' komedie, og frimodigt har interpoleret mag. Stygotius i denne. Misforståelsen stammer fra en forkert læsning af I. Levnedsbrev, hvor Holberg skriver (I, 240 i Kragelunds udg., min ovs.):

Ejheller den elvte [komedie], som hedder 'Den stortalende soldat', mishagede spectatores, skønt komedien af karakter er antik og digtet med forbillede i den plautinske soldat.

Holberg har overtaget ikke komediens *handling*, men dens *hovedperson*. Blot et handlingsreferat af 'Mil.gl.'⁴ kunde have vist forfatteren, at der bortset fra

soldaten Pyrgopolinices (~ Jac. v. Tyboe) og (tildels) hans snyltegæst Artotrogus (~ Jesper Oldfux), ikke er nogen som helst lighed mellem de to komediers persongalleri eller deres handling, intrigerne eller dénouementet. Jesper er iøvrigt en helt anden person end Artotrogus, idet han er komediens *me-neur de jeu*, medens Artotrogus kun optræder i den første scene i 'Mil.gl.' Hvis forfatteren vil sige, at det ved han godt, og at sammenligningen med 'Mil.gl.' kun gælder Jacob selv og ikke Stygotius, burde det have fremgået af teksten.

På s. 116 citeres slutningen af I. Levnedsbrev, men oversættelsen er ikke fuldstændig. Den lyder:

But I will leave the writing of satirical verses to other men, of tenderer years, for the flame that once burnt within me and was a source of inspiration has now died down (i Kragelunds udg. I, s. 362).

Hvis man tager det hele med betyder det:

Men morsomme digte og de gammelkendte komedier vil jeg overlade til andre, for hvem min alder byder mig at vige pladsen og sænke mine fæscer [omtr. = sænke fanen], eftersom min fordums blomstrende frodighed er afsvedet [med skjulte citater af Ciceros 'Brutus', §§ 22 og 16].

Hvor flammerne kommer fra veed jeg ikke. I den latinske tekst har det lange s igen spillet et puds, idet *solitos*, 'tilvante', er blevet til *folitos*, og det har ikke noget at betyde.

S. 121 inddrages Heiberg med en længere række velvalgte citater af *Om Vau-devillen som dramatisk Digttart* (Samlede prosaiske Skrifter VI, [Kbh. 1861], s. 78ff). Det fremgår heller ikke her, hvor der er udeladt noget, hvad der slører Heibergs klarhed, men jeg afstår fra at gennemgå denne passage. Man sammenligne selv.

Den engelske oversættelse er – hvis jeg tør dømme – god; især er en række metriske gengivelser fra 'Peder Paars' og 'Skientedigtene' fortrinlige, og visstnok så rammenende som det overhovedet er muligt. For en ordens skyld gør jeg opmærksom på nogle steder, hvor den ikke rammer. S. 34 citeres og oversættes fra 'Peder Paars' Peer Ruus' 'gravskrift' over hans principal, som han fortjener den, hvis han ikke tager imod det favorable tilbud om fagedatteren Nilles hånd (III 2.173-178). Vers 174, 'Som lod sig hænge for en ... Tøs i Aars' bliver til: 'Who let himself be strung up for a – wench in Aars'. De to stavelser der mangler i den danske alexandriner er ikke 'oversat', hvorved læseren bliver snydt for antydningen af et utvivlsomt mindre pænt tostavelss adjektiv, fx. lumpen, til den dydige Dorothea (og tankestregen er uden mening).

S. 86 vedr. 'Kandestøberen': 'den gemeene Almue' i Sanderus' replik i III 1 bliver til 'low peasant folk', men landboere har ikke noget at gøre i den komedie, selvom man idag ved almue nok mest tænker på bønderfolk.

S. 88 nævnes Falster (hvis navn også formodes at være a household word), og hans 'Dend daarlige udenlandske Reise' gengives som *The Unfortunate Grand Tour*: 'Dårlig' betyder hér 'tåbelig', af dåre.

Og noget lignende ses s. 96. Hollænderen Andreas Joachimsen Wolf fik d. 12. december 1662 af Frederik III privilegium på at indrette et teater i København, hvoraf det angivelig fremgik, at 'he was instructed to put on plays that »are not low and have not been seen by any common actor«'. Den samme sætning er citeret af Nystrøm, anf.skr. s. 19, i den danske form, hvor den lyder: 'som ikke gement er eller af nogen ordinær Komedianter er bleven set'. (Hele dokumentet er optrykt i Ths. Overskous *Den danske Skueplads* I, [Kbh. 1854], s. 103f). 'Gement' betyder hér, som hos Holberg og også senere, 'almindelig' (gemein), og ikke tarvelig eller det som værre er, og i 'set af' må 'af' betyde 'fra – side', altså *spillet* af; meningen er ikke at ordinære skuespillere ikke måtte have *set* stykkerne, hvad der er meningsløst. Frederik III og Sophie Amalie vilde have fint teater på deres eget niveau, Wolfs teater skulle være Hofteater (Nystrøm sm.st.).

Dette privilegium sammenlignes, samme side, med det der i 1706, d. 4. december, udstedtes til Andreas Gamborg, hvor det hedder, at han 'was required to include »characters whose actions can be enjoyed by ordinary low-born men«'. Igen bliver man nødt til at slå efter hos Nystrøm (anf.skr. s. 55) eller Overskou (anf. bind s. 124). Der står, at 'han skal være tilfornbunden engang om Ugen, de Fattige alene til Fordeel at lade spille, og ellers at forskrive saadanne Personer, som med deres Spil gemeen Mand kan fornøje'. De omtalte 'personer' er m.a.o. ikke 'characters', men skuespillere, som han må indkalde fra udlandet – vel Tyskland – og med 'gemeen mand' forstås ikke plebs, men almindelige Københavnerne: 'low-born' er der intet belæg for. Gamborg – der aldrig udnyttede sit privilegium – vilde drive et offentligt teater, hoffets behov klarede Montaigu og hans hofkomedianter allerede. At der skal spilles til fordel for de fattige betyder, at indtægten af én ugenlig forestilling skal tilfalde fattigdirektionen. Tilsvarende bestemmelser i privilegiet for Montaigu tyngede senere Grønnegadescenen (se Nystrøm, anf.skr. s. 90, med videre henv.).

Man vil måske sige, at hvad jeg har anholdt er lidet væsenligt, og denne artikel pur pedanteri. Men det er ikke rigtigt; hvordan kan helheden blive uangribelig, når dens fundament er brøstfældigt? Når man uden at søge med lys og lygte ved gennemlæsningen så mange gange må standse op, og konstatere at anførte citater er fulde af fejl som forfatteren ikke selv har opdaget, får man ikke det bedste indtryk af hans fortrolighed med temaet. Selvom det i disse vanartede tider vel holdes for en ærlig sag ikke at kunne latin, må det kunne ventes, at man kan forstå teksterne, gengive og oversætte dem korrekt, når man nu alligevel bruger latinske tekststykker; og det er man naturligvis nødt til, når man beskæftiger sig med en latinsk forfatter, *in casu* (i dette tilfælde) Holberg. Latin kan læres, og i givet fald er der hjælp til finde i et universitets forskningsmiljø. Den håndværksmæssige side skal være i orden. Der burde have været luget grundigt af kyndige vejledere og forlag, inden den gik i trykken.

Der er ærgerligt nok, når der skrives en bog der skulde give fremmede et indtryk af én af giganterne i vor litteratur og hele åndshistorie, at man næsten må håbe at den ikke bliver bemærket udenlands. Det kunde give et kedeligt indtryk af vor humanistiske forsknings niveau. Alle kan begå svipsere – jeg har selv ovenfor måttet bide i det sure æble og vedgå én – men i denne Holbergbog er der ikke langt nok imellem dem.

Noter

1. Det er et gennemgående irritationsmoment i bogen at der så at sige aldrig gives henvisninger til citaternes proveniens eller til sekundærlitteraturen; man må selv gå på jagt når ens nysgerrighed eller undren bliver vakt. Selvom udenlandske læsere i de fleste tilfælde er afskåret fra at benytte et sådant noteapparat, er der vel ingen grund til at dække sine spor?
2. I overskriften til sin 'Ordinatio' skriver Morsing sig *studii vniuersalis haffniensis Rector*.
3. En lignende fejl s. 55: 'receive the Stipendio Walchendorphiano'; det skal selvfølgelig være 'the Stipendio W.-num'. Det er oversat fra 'nyde Stipendio Walchendorphiano' i Eiler Nystrøm, *Den danske Komedies Oprindelse* (Kbh. 1918) s. 77 n. 1, hvor 'nyde' styrer ablativ som sin ækvivalent *frui*.
4. Fx. i min artikel om 'Den ellefte Junii' i *Edda* 87, s. 49f. Der er en fejl i referatet; historien kan ikke ende med bryllup hjemme i Athen, som der står, når heltinden Philocomasium er en hetære. Fejlen skyldes en mistydning af v. 100. Jeg beklager. Ellers er referatet visst korrekt.

Mogens Leisner-Jensen

Nationalhistorische Stoffe am Königlichen Theater in Kopenhagen 1748-1889

Sch = Schauspiel
Tr = Trauerspiel/Tragödie
O = Oper (mit Aktzahl)
M = Musik

Statistische Übersicht

I Erfolgreiche Bühnenwerke:

- 268 J.L. Heiberg, *Elverhøi*, Sch5, 1828-89 (M: Kuhlau)
- 77 O.J. Samsøe, *Dyveke*, Tr5, 1796-1856
- 57 A.G. Oehlenschläger, *Dronning Margareta*, Tr5, 1833-89 (M: Berggreen)
- 56 C. Hauch, *Tycho Brahes Ungdom*, Sch3, 1852-63
- 55 J.L. Heiberg, *Syvsoverdag*, Sch3, 1840-89 (M: JPE Hartmann)
- 45 A.G. Oehlenschläger, *Dina*, Tr5, 1842-86
- 37 C.L. Sander, *Niels Ebbesen af Nørreteris*, Tr5, 1797-1834
- A.G. Oehlenschläger, *Tordenskjold*, Tr5, 1833-67 (M: Berggreen)
- 32 A.G. Oehlenschläger, *Palnatoke*, Tr5, 1809-67
- 26 W. Holst, *Slaget i Køge Bugt*, Sch1, 1834-43
- 24 [J. Baggesen, *Erik Ejegod*, O3, 1798-1827 (M: Kunzen)]
- 22 [Ch. Richardt, *Drot og Marsk*, O4, 1878-85 (M: Heise)]

II Beschränkt erfolgreiche Bühnenwerke:

- 16 N. Søtoft, *Christian den fjerdes Dom*, Sch5, 1822-50
- 14 H.C. Andersen, *Kongen drømmer*, Sch1, 1844-57 (M: H Rung)
- C. Hauch, *Kongens Yndling*, Sch4, 1857-8
- 13 C.J. Boye, *Erik den syvende, Konge af Danmark*, Tr5, 1827-47
- E. Christiansen, *En Audiens paa Slottet 1747*, Forspil (til Holbergs 200-årsfest), 1884-5
- 11 I. Nielsen, *Prinsessen af Taranto*, Sch5, 1855
- 10 J.L. Heiberg, *Tycho Brahes Spaadom*, Sch3, 5x1819 ((M: Schall), 5x1866 (M: H Rung))
- 9 [Th. Overskou, *Stormen paa København*, O5, 1845-6 (M: H Rung)]
- A.G. Oehlenschläger, *Amlæth*, Tr5, 1846-8
- F. Paludan-Müller, *Tiderne skifte*, Sch3, 1874-5
- [P.F. Lange-Müller, *Tove*, O3, 1878-80]
- 8 C.J. Boye, *Juta, Dronning af Danmark*, Tr5, 1823-5

- 7 K.L. Rahbek, *Kong Frederik den anden i Ditmarsken*, Sch3, 1811-6
C. Hauch, *Marck Stig*, 1850
[H. Hertz, *Tordenskjold i Dynekilen*, O3, 1844-5 (M: Saloman)]
- 6 Anon., *Kong Volmer og Havfruen*, Sch5, 1846 (M: Løvenskjold)

III Folgenlose Bühnenwerke:

- 5 B.C. Boye, *Gorm den Gamle*, Sch3, 1785-7 (M: JF Hartmann)
C.L. Sander, *Knud, Danmarks Hertug*, Tr5, 1809
C.J. Boye, *Svend Grathe*, Tr5, 1824-5
A.G. Oehlenschläger, *Erik Glipping*, Tr5, 1844
[T. Overskou, *Elverpigen*, O3, 1867-8 (M: E Hartmann)]
- 4 C. Hauch, *Svend Grathe* el. *Kongemødet i Roskilde*, Tr5, 1842
- 3 K.L. Rahbek, *Skottekrigen* el. *Bondebrylluppet i Guldbrandsdalen*, Sch3
(M: Kunzen)
A.G. Oehlenschläger, *Knud den store*, Tr5, 1839 (M: JPE Hartmann)
H. Hertz, *Valdemar Atterdag, Konge af Danmark*, Sch5, 1839
C. Bredahl, *Knud Svendsøn*, Tr5, 1849-50
- 2 K.L. Rahbek, *Trondhjems Befrielse*, Sch4, 1809
K.L. Rahbek, *Peder Skram, Danmarks Vovehals*, Sch5, 1812
K.L. Rahbek, *Tordenskjold i Marstrand*, Sch3, 1813 (M: Zinck)
H. Drachmann, *Festspil i Anledning af Stavnsbaandets Løsning*, Sch3,
1888 (M: Fr Rung)

Chronologische Ordnung nach behandeltem Zeitraum

- Bis zum Ende der Wikingerzeit: I *Palnatoke*
II *Amleth*
III *Gorm den Gamle; Knud den store*
- 1050-1300: I *Erik Ejegod; Erik og Abel; Drot og Marsk*
II *Juta, Dronning af Danmark; Kong Volmer og Havfruen; Erik den syvende; Marsk Stig*
III *Knud Svendsøn; Knud, Danmarks Hertug; Svend Grathe* (Boye, Hauch); *Elverpigen; Erik Glipping*
- 14.-15. Jh.: I *Niels Ebbesen; Syvsoverdag; Dronning Margareta*
II *Tove*
III *Valdemar Atterdag*
16. Jh.: I *Dyveke; Tycho Brahes Ungdom*
II *Kongen drømmer; Kong Frederik II i Ditmarsken*
III *Peder Skram*
17. Jh.: I *Elverhøi; Dina; Slaget i Køge Bugt*
II *Tycho Brahes Spaadom; Christian IVs Dom; Kongens Yndling; Stormen paa København; Prinsessen af Taranto*
III *Skottekrigen; Trondhjems Befrielse*

18. Jh.: I *Tordenskjold*

II *Tiderne skifte; En Audiens paa Slottet 1747*

III *Tordenskjold i Marstrand; Stavnsbaandets Løsning*

Nordische Stoffe 1748-1889

I Erfolgreiche Bühnenwerke:

- 85 A.G. Oehlenschläger, *Axel og Valborg*, Tr5, 1810-71
- 76 A.G. Oehlenschläger, *Hakon Jarl*, Tr5, 1808-76
- 62 Fr. Hedberg (üs. H.P. Holst), *Brylluppet paa Ulfsbjerg*, Sch4, 1866-77
- 46 A.G. Oehlenschläger, *Hagbarth og Signe*, Tr5, 1816-62
- 41 A.G. Oehlenschläger, *Væringerne i Miklagaard*, Tr5, 1827-78
H.P. Holst, *Nornerne*, Forspil (til balletten *Thrymskviden*), 1868-74 (M: JPE Hartmann)
- 36 C. Hauch, *Æven tabt og vunden*, SK3, 1851-4
- 30 [J. Ewald, *Balders Død*, O3, 1778-1832 (M: JE Hartmann)]
- 29 H. Ibsen, *Hærmændene paa Helgeland*, Sch4, 1875-7

II Beschränkt erfolgreiche Bühnenwerke:

- 19 H. Ibsen, *Kongs-Emnerne*, Sch5, 1871-2
- 18 A. G. Oehlenschläger, *Kjartan og Gudrun*, Tr5, 1848-81
- 15 A.G. Oehlenschläger, *Yrsa*, Tr1, 1882-5 (M: JPE Hartmann)
- 14 A.G. Oehlenschläger, *Stærkodder*, Tr5, 1812-53 (M: Kunzen)
- 10 A.G. Oehlenschläger, *Olaf den hellige*, Tr5, 1838-9 (M: JPE Hartmann)
- 6 C.J. Boye, *Kong Sigurd*, Tr5, 1826-30

III Folgenlose Bühnenwerke:

- 5 C.J. Boye, *Brødrene i Lejre*, 1821-2
M.V. Brun, *Gustav den tredje*, Sch5, 1849

Kommentar

Das Königliche Theater in Kopenhagen war bis gegen Ende des 19. Jahrhunderts nicht nur die führende *Bühne* in Dänemark, sondern die wichtigste kulturelle Einrichtung überhaupt. Erst mit dem Bruch der kulturellen Vorherrschaft der städtischen Oberschicht und der Ausbreitung des theaterfeindlichen Grundtvigianismus und der Volkshochschulen sowie der wachsenden Anzahl provinzieller

und kommerzieller Bühnen verliert es an Bedeutung, obwohl es in der dänischen Kultur noch heute eine zentralere Rolle spielt als vergleichbare Institutionen in anderen Ländern. Es dürfte deshalb von Interesse sein, was für Stücke national-historischen Inhalts dort in der Blütezeit des Historismus und des Nationalismus gespielt wurden, und welche Breitenwirkung sie erlangten. Meine Übersicht stützt sich auf das große statistische Werk von Arthur Aumont und Edgar Collin, *Det danske Nationalteater 1748-1889* (Kopenhagen 1896-9).

Die Abgrenzung des Begriffs 'historisches Drama' kann nicht ganz ohne Willkür sein. Meine Faustregel war, die Stücke mitzunehmen, in der historisch verbürgte Persönlichkeiten eine gewisse Rolle spielten, unbeschadet, ob die geschilderten Ereignisse der dem damaligen Publikum oder uns heute bekannten historischen Wirklichkeit entsprachen oder nicht. Heibergs *Elverhøj*, das Stück, das die Häufigkeitsliste anführt, nicht nur im behandelten Zeitraum sondern auch in den letzten hundert Jahren – unterdessen ist es auf Det Kongelige fast 1000 mal aufgeführt worden – hat eine frei erfundene Fabel, aber kein anderes Werk hat wohl die populäre Vorstellung von Christian IV so stark geprägt wie dieses Stück. Andererseits habe ich Stücke nicht berücksichtigt, die bloß in einem fiktiven Mittelalter oder einer fiktiven Renaissance spielten, ohne an historische Persönlichkeiten oder Ereignisse anzuknüpfen. Es ist möglich, daß mir das eine oder andere Stück entgangen ist, wo der Titel keinen Hinweis auf einen historischen Stoff enthielt. Bewusst nicht aufgenommen habe ich Stoffe, die zur Zeit der Uraufführung nicht weiter zurücklagen, als daß sich ein Großteil des Publikums noch an die Ereignisse erinnern konnten, z.B. Rosenkildes *Vennernes Fest* von 1826, das von der Schlacht auf der Reede 1801, oder vielmehr von Erinnerungen daran, handelt.

Eine andere Frage war, ob Opern mit historischen Stoffen mitzunehmen waren oder nicht, denn bei einer so stark von ästhetischen Konventionen bestimmten, d.h. zum vornherein 'unrealistischen', Form wird das Publikum den historischen Charakter der Fabel ohnehin weniger ernst nehmen. Ich habe sie in meine Liste aufgenommen, habe aber die ausdrücklich als 'opera' oder 'syngestykke' deklarierten Werke in eckige Klammern gesetzt. Natürlich gibt es gerade in Dänemark viele Übergangsformen zwischen Oper und reinem Schauspiel; *Elverhøj* wäre ohne die volksliedinspirierten Liedeinlagen und Kuhlaus Orchestermusik nie zu einem so beispiellosen Erfolg geworden.

Den Stücken mit Sujets aus der dänischen Geschichte habe ich eine Übersicht über nordische Stoffe angefügt, denn in jener Zeit der nordischen Romantik und des Skandinavismus waren dänische Geschichte, nordische Geschichte und nordische Mythologie nicht streng geschiedene Dinge, und hier habe ich denn auch den Begriff 'historisch' sehr weit gehandhabt. Weder Hagbarðr noch Starkaðr dürfen wohl als 'historische Gestalten' gelten, von Baldur in Ewalds Singspiel und Holsts Nornen ganz zu schweigen. Hier finden wir auch die einzigen nicht-dänischen Verfasser, Ibsen, mit zwei seiner Dramen aus der norwegischen Geschichte in den 1870er Jahren und, im Jahr nach der schwedischen Premiere bereits in dänischer Übersetzung, Hedbergs *Brölloppet på Ulfåsa*, das im Umkreis von Birger Jarl angesiedelt ist. Dieses Stück hatte auch in Deutschland Erfolg und war lange in Reclams Universal-Bibliothek erhältlich. Carsten Hauchs Stück *Æren tabt og vunden*, dessen Titel den Inhalt nicht errahnen lässt, handelt von Gu-

stav Adolph im Dreißigjährigen Krieg, aber nicht von seiner Rolle in der militärischen Geschichte jenes Krieges, sondern eine gleichsam private Anekdote, wie er einem schottischen Offizier im Heer, gegen den er sich verfehlt hatte, Gerechtigkeit widerfahren lässt. Es ist offensichtlich, daß im nordischen Fach die gleichen Verfasser führend sind wie im dänischen: Oehlenschläger in erster Linie, weiter Hauch und Boye.

Um die Wirkung dieser Bühnenwerke sichtbar werden zu lassen, habe ich sie nach der Häufigkeit der Aufführungen angeordnet und in drei Kategorien eingeteilt, 'erfolgreiche', 'beschränkt erfolgreiche' und 'folgenlose'. Die letzte Kategorie ist lediglich der Vollständigkeit halber da, denn wenn ein Stück weniger als sechsmal gespielt wurde, kann seine Wirkung kaum sehr groß gewesen sein. Die Zahl von 20 Aufführungen als Grenze zwischen 'beschränkt erfolgreich' und 'erfolgreich' ist natürlich auch einigermaßen willkürlich. Dabei habe ich unberücksichtigt gelassen, ob die Aufführungen sich über einen längeren Zeitraum erstreckten, wie z.B. bei den meisten Oehlenschläger-Stücken, oder auf eine einzige Saison konzentriert waren, wie z.B. die 14 Aufführungen von Hauchs *Kongens Yndling*, das in der Zeit Christians IV spielt, die 11 Aufführungen von Ida Nielsens *Prinsessen af Taranto* aus der Zeit Christians V gegen Ende des gleichen Jahrhunderts, oder die neun Aufführungen von Paludan-Müllers *Tiderne skifte* aus der Zeit Friedrichs V im 18. Jahrhundert. Unberücksichtigt blieb auch der Zeitpunkt der Erstaufführung. Ein in der zweiten Jahrhunderthälfte geschaffenes Werk hatte natürlich nicht die gleiche Chance, so oft aufgeführt zu werden, wie ein immer wieder auf den Spielplan gesetztes älteres Werk. Die Zahl der Aufführungen kann auch von anderen äußeren Faktoren abhängen. Daß Drachmanns *Festpil i Anledning af Stavnsbaandets Løsning* mehr als zwei Aufführungen haben sollte, war angesichts seines Gelegenheitscharakters nicht zu erwarten, und Einar Christiansens Holberg-Festspiel *En Audiens paa Slottet 1747* war nur für eine Theatersaison aktuell. Wenn sich anderseits in der nordischen Abteilung 41 Aufführungen von Holsts kleinem Einakter *Nornerne* finden, so verdankt sich dieser Erfolg einzig der Popularität von Bournonvilles Ballett *Thrymskviden*. Doch können auch Gelegenheitsstücke zu Evergreens werden. Das schlagendste Beispiel ist *Elverhøj*; es wurde für eine Hochzeit in der königlichen Familie geschrieben, wo eine Anspielung auf den konkreten Anlaß verbeten war, ein Stoff, der einen populären König in Kontakt mit dem Volk zeigte, dagegen wünschbar.

Bei der chronologischen Übersicht zeigen sich ausgesprochene Schwerpunkte im Hochmittelalter und im 17. Jahrhundert, während Wikingerzeit, Reformation und 18. Jahrhundert viel weniger häufig behandelt werden. Und »17. Jahrhundert« ist fast gleichbedeutend mit Christian IV; nicht weniger als fünf Stücke handeln von ihm oder von seiner Zeit. Dabei übernahm schon *Elverhøj*, das, wie gesagt, für das Bild des Königs entscheidende Stück, einiges von seinem sechs Jahre älteren Vorgänger *Christian den fjerdes Dom* in bezug auf Intrige, Charakterzeichnung, Schlußchor mit der »Kong Christian«-Melodie (bei Søjtoft mit den Worten »Kong Christian stod i Fredens Hal / med Sværd i Haand«), vor allem aber in der Erscheinung des Königs selbst mit Federhut und Pluderhosen; Vilhelm Andersen nennt diese Ausstattung »det uopslideligste nationale Rekvisit, alle danske Helteskuespilleres sidste Tilflugt«¹.

Das historische Drama erfüllt im 19. Jahrhundert, mit größerem kulturellem Anspruch natürlich, weitgehend die gleiche Funktion wie die Balladen und Bänkellieder, nämlich das Bedürfnis nach spannenden oder rührenden Geschichten, die sich durch ihre Anknüpfung an historisch verbürgte Gestalten als »wahr« legitimieren, zu befriedigen. Heute haben sie am ehesten Parallelen in mehr oder weniger spekulativen Reportagen über das englische Königshaus oder die Abenteuer von Filmstars, Pop-Sängern und Sportskanonen, nachdem bei der jetzigen Leserschaft nicht mehr viel historische Erinnerung vorausgesetzt werden kann. Es sind vielfach die gleichen Stoffe, die auch in den Balladen populär waren und schon im Titel darauf verweisen: *Elverhøj* (DgF46), *Niels Ebbesen* (DgF156), *Tove* (DgF121 Valdemar og Tove), *Frederik den anden i Ditmarsken* (DgF175), *Marsk Stig* (DgF145), *Kong Volmer og Havfruen* (DgF45 Havfruens Spaadom), bei den nordischen Stoffen *Axel og Valborg* (DgF475 Aslag Tordsøn og skøn Valborg) und *Hagbarth og Signe* (DgF20). Auch in den Dramen selber werden gern alte Balladen gesungen, nicht nur in *Elverhøj*, wo sie schon im Titel steht. *Erik og Abel* fängt damit an, daß ein Harfenspieler das Lied von Thyra Danebod, *Danmark dejlig Vang og Vænge* singt, das damals auch als Volksballade galt, denn es stand ja in Peder Syvs Sammlung von 1695 und darnach in Abrahamson, Nyerup und Rahbeks *Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen*. In *Axel og Valborg* wird die Ballade von Aage og Else (DgF90 *Fæstemanden i Graven*) vorgetragen.

Wie in den Balladen werden oft Kriminalfälle aus der Geschichte der Großen aufgenommen. Das fängt an auf der Götterebene mit *Baldurs Død*; in der norwegischen Geschichte kommt Hakon Jarl im 10. Jahrhundert zu einem gewaltsamen Ende. In der eigentlich dänischen Geschichte haben wir Harald Blauzahns Tod, wenn auch historisch nicht unter den Umständen, die Oehlenschläger in *Palnatoke* schildert. 1086 wird in der Albanikirche in Roskilde der später heiliggesprochene Knud II, der Titelheld von Bredahls *Knud Svendsøn*, umgebracht. Ins Jahr 1131 fällt die Ermordung Knud Lavards, des Helden von Sanders *Knud, Danmarks Hertug*. Svend Grathe, Sujet der Dramen von Boye und Hauch, bringt seinen Bruder Knud um und wird 1157 auf der Flucht von einem Bauern erschlagen. Erik Plovpenningss Ermordung, wohl auf Veranlassung seines Bruders Abel, geschieht im Jahre 1250. Besonders beliebt ist das mysteriöse Ende von Erik Klipping in Funderup Lade 1286, das Exil seines Marschalls Stig Andersen und die zweifelhafte Rolle seines Kämmerlings Rane Jonsen, in *Drot og Marsk*, *Erik den syvende*, *Marsk Stig* und *Erik Glipping*; nach der Volksüberlieferung hatte Erik die Frau von Stig Andersen zum Beischlaf gezwungen. 1340 wird Graf Gerhard von Rendsburg von Niels Ebbesen erschlagen; bei Sander, einem selbst ursprünglich deutschsprachigen Dänen, ist das noch ein Tyrannenmord in der Sturm und Drang-Tradition, erst in den 1840er Jahren wird dann ein dänisch-deutscher Gegensatz in das Ereignis hineingelesen. Im 18. Jahrhundert, im Jahre 1720, fällt der Seeheld Peder Tordenskjold in einem Duell in Deutschland.

Dagegen sind romantische Stoffe, der zweite große Themenkreis der Volksballade, weniger häufig im historischen Drama, auch wenn sie meist wenigstens in einer Nebenhandlung auftreten. Samsøes *Dyveke*, das von der Geliebten Christians II handelt, ist ein solcher, noch tiefend von der Tugendseligkeit des 18. Jahrhunderts: Dyveke will auf den König verzichten, um die Stellung ihrer Mut-

ter nicht zu gefährden, die Königin ist bereit, die Liebe des Königs mit ihr zu teilen, Torben Oxe, der Dyveke selbstlos liebt, geht froh in den Tod, als er von ihr ein Wort der Anerkennung für seine Treue bekommen hat. Dagegen hat die in den Balladen berühmteste königliche Mätresse, Valdemar Atterdags Tove, die von der Königin Helvig regelrecht verheizt wird, wenig Dramatiker gelockt, während sie bekanntlich in der Lyrik, bis hin zu den Gurreliedern Jacobsens, nicht so leicht zur Ruhe kam. *Kongens Yndling* handelt von der morganatischen Ehe Christians IV mit Christine Munk. In *Erik Ejegod* gewinnt der König seine Braut, die Prinzessin Jutta, zurück – freiwillig ausgeliefert vom großherzigen Räuber, der sich selbst in sie verliebt hat. In *Tycho Brahes Spaadom* steht ein (freilich unhistorisches) junges Paar im Zentrum; das historische Moment besteht dort darin, daß Christian IV es bereut, den Astronomen ins Exil getrieben zu haben.

Demgegenüber gibt es nur eine Minderzahl von Dramen, in welchen ein in der Geschichte bedeutungsvolles Ereignis im Mittelpunkt steht – freilich hat ein Königs- oder Grafenmord ja auch geschichtliche Konsequenzen. Die Belagerung von Kopenhagen durch Karl X Gustaf 1659 war sicher ein bedeutsames Ereignis; wäre der Sturm geglückt, so hätte das wohl das Ende des selbständigen Dänemark bedeutet. Thomas Overskou schrieb indessen sein Stück in den 1840er Jahren, als der politische Skandinavismus auf dem Höhepunkt stand; es wird bei ihm also kein winterlicher Kampf auf Tod und Leben, sondern eine Auseinandersetzung zwischen zwei ebenso edel- wie heldenmütigen Gegnern; die Premiere wurde sogar um eine Saison verschoben, weil das Stück zu wenig nationaldänisch, zu skandinavistisch, war. Die Seeschlacht in Køge Bugt 1677 darf auch als wichtiges geschichtliches Ereignis gelten, aber nachdem mir der Text des Stückes nicht zugänglich war (der Verfasser des Stückes ist der Schauspieler Wilhelm Holst, nicht der Schriftsteller Hans Peter Holst), kann ich mich nicht dazu äußern. Die hauptsächliche Intrige in Oehlenschlägers *Dronning Margareta* ist zwar fiktiver und privater Natur – ein junger Norweger soll ihr als ihr Sohn Olaf unterschoben werden; die Idee war Oehlenschläger offenbar von Schillers Dramafragmenten *Demetrius* und *Warbeck* gekommen – aber das Stück endet wenigstens politisch mit der Anerkennung Margaretas als Königin durch Abgeordnete der drei Reiche.

Wenn man daran denkt, wie populär im 19. Jahrhundert die Geschichte Dänemarks in Liedern, Gedichten, Romanzenzyklen und Romanen ist (etwa Grundtvigs Gedenk- und Mahngedichte, Ingemanns Romane aus der Waldemarzeit, sein Epos *Waldemar den store og hans Mænd*, die Verschronik *Dronning Margrethe* und der Romanzenzyklus *Holger Danske*), und wie eifrig populäre Geschichtsdarstellungen wie Frederik Barfods *Fortællinger af Fædrelandets Historie* (1853) oder Adam Fabricius' *Illustreret Danmarkshistorie for Folket* (1854f.) gelesen wurden, kommt einem die dramatische Ausbeute eigentlich eher bescheiden vor. Das Königliche Theater war sicher kein Vorreiter der Nationalromantik, eher schon ein Nachzügler. Das ist wohl auch begreiflich, wenn man weiß, wie stark solche Institutionen durch das Gesetz, nach dem sie angetreten, bestimmt sind. Hier war es Holbergs Tradition des Lustspiels, zu dem dann das Singspiel und die Comédie larmoyante traten und, bis heute außerordentlich wichtig, das Ballett. Nun war ja Bournonville, der beherrschende Ballettmeister

des 19. Jahrhunderts, trotz seines französischen Namens durchaus ein dänischer Patriot, und er hat denn auch einige Ballette mit dänischen oder nordischen Themen geschaffen: *Valdemar* 1835, *Erik Menveds Barndom* 1843, *Valkyrien* 1861, *Thrymskviden* 1868, *Cort Adeler i Venedig* 1870. Aber das ist nur ein geringer Teil seines Schaffens, und für das Ballett gilt wohl noch in vermehrtem Maß, was ich schon für die Oper bemerkt habe: Daß die historische Wirklichkeit hinter einer Form von hoher Künstlichkeit zu verschwinden droht. Das Publikum des Kgl. Theaters verlangte nun einmal in erster Linie nach Schönheit, Harmonie, bürgerlicher Idylle, Romantik, Humor und Musik – kein Wunder, daß Heibergs Vaudevilles so großen Erfolg hatten. Wie sehr ein Stoff der Musik bedurfte, um Anklang zu finden, zeigt sich z.B. daran, daß Goethes *Faust* und Schillers *Wilhelm Tell* bis 1889 nie aufgeführt wurden, Gounods *Faust* dagegen 106 mal im Lauf von 25 Jahren und Rossinis *Wilhelm Tell* 99 mal. Oehlenschlägers Tragödie *Yrsa* erschien 1814, aber erst 1882 kam sie auf die Bühne, nachdem Hartmann Musik dazu geschrieben hatte.

Es wäre vielleicht ebenso aufschlußreich, eine Liste der nie aufgeführten nationalhistorischen und nordischen Drama aufzustellen; ein paar Titel habe ich mir notiert: von Nicolai Sjøtoft *Daniel Rantzau* 1823 über den grössten dänischen Heerführer des 16. Jahrhunderts und, erst 1847 posthum von seinem Schwiegersohn Monrad veröffentlicht, eine Tragödie *Knud den Hellige*, der König, über den sich unter den folgenlosen Bühnewerken eine dreimal aufgeführte Tragödie von Bredahl findet. T.C. Bruun veröffentlichte 1816 ein Trauerspiel *Erik Glipping* und Ingemann 1821 ein Drama über die Christianisierung Islands unter dem Titel *Kampen for Valhal*. Trotz Oehlenschlägers Vorbild, der ab 1820 fast Jahr für Jahr eine neue Tragödie herausbrachte, überwiegend mit dänischen oder nordischen Stoffen, blieb der Beifall für solche Theaterstücke endenwollend. Noch heute bewacht Oehlenschläger, zusammen mit Holberg, den Eingang zum königlichen Theater an Kongens Nytorv, aber vom Spielplan ist er, im Unterschied zu Holberg, fast ganz verschwunden². Vielleicht liegt diese Wirkungslosigkeit zum Teil daran, daß er, in der Nachfolge Schillers und Goethes, einen historischen Stoff nur in der Form eines Trauerspiels in fünf Akten konzipieren konnte, und das Tragische lag nun einmal dem dänischen Publikum nicht sonderlich, wie auch Grundtvig und, auf andere Art, Kierkegaard erfuhren. Tragik setzt ein »Enten – eller« voraus, während die meisten dänischen Theaterbesucher nun einmal dem optimistischen Dualismus des »Både – og« den Vorzug gaben.

Einen kurzen Blick noch auf historische Dramen mit nicht-nordischen Stoffen, denn natürlich gab es auch solche. Rossinis *Wilhelm Tell* war bei weitem das erfolgreichste Werk dieser Art. Bei Shakespeare führen historische Dramen von zweifelhafter Geschichtlichkeit (*Hamlet* 55, *Macbeth* 33, *Kong Lear* 23); das einzige Königsdrama, das gespielt wurde, war *Kong Henrik den fjerde* mit 17 Aufführungen. Bei Schiller kommt einzig *Maria Stuart* mit 21 Aufführungen ganz knapp in die Kategorie der Erfolgreichen; *Die Jungfrau von Orleans* wurde 10 mal gespielt, *Don Carlos* fünfmal, *Wallensteins Lager* zweimal. Goethes *Egmont* wurde viermal gegeben. Bei dänischen Bearbeitungen ausländischer Stoffe kommt einzig Ernst von der Reckes *Bertran de Born* mit 30 Aufführungen in die erfolgreiche Kategorie, gefolgt von Athalia Schwartz'ens *Ruth* (nach dem Alten Testament, falls das als Geschichte gelten darf; 18 Aufführungen) und Rudolf

Schmidts am Anfang des 12. Jahrhundert in Sizilien angesiedeltem *Den forvandlede Konge* mit 14 Aufführungen. Von Richard Wagner kamen vier Opern auf die Bühne: *Lohengrin* (47), *Tannhäuser* (28), *Der fliegende Holländer* (15) und *Die Meistersinger von Nürnberg*, das wohl als das einzige geschichtliche Stück gelten darf (11).

Im 19. Jahrhundert blühten nicht nur die historische Literatur, sondern auch die Historienmalerei und das Denkmal, und ein Blick in Publikationen wie Palle Laurings *Billeder af Danmarks historie* von 1972 und Mette Bligaards Katalog *Fædrelandshistoriske billeder* von 1978 genügt, um zu sehen, daß von C. A. Lorenzen am Anfang des Jahrhunderts bis zu Kristian Zahrtmann am Schluss eine kontinuierliche Produktion von Bildern nationalhistorischen Inhalts vorsichgeht; es ist also nicht erst der Brauer Carl Jacobsen, der mit seinem Projekt eines nationalhistorischen Museums auf Frederiksborg die Sache ins Rollen bringt. Soweit es sich um bewegliche Bilder handelt, stehen sie freilich heute meistens in den Kellern, und der Museumsbesucher kann den Eindruck bekommen, es seien im Dänemark des 19. Jahrhunderts fast nur Landschaften, Marinen, Genrebilder und Porträts gemalt worden. Mich interessierte es, ob in der Kunst die gleichen historischen Schwerpunkte wahrzunehmen seien wie beim Drama. Gewiss dürfte auch hier Christian IV die am oftsten abgebildete Persönlichkeit sein – besonders der Augenblick während der Seeschlacht auf der Colberger Heide, wo er auf seinem Flaggschiff »Trefoldigheden« ins Auge getroffen wird, sich aber gleich aufrichtet und seine Leute zum Weiterkämpfen auffordert. Aber ich habe den Eindruck, daß sich die Kunst stofflich viel breiter abstützte und kaum einen Zeitraum oder ein wichtiges Ereignis unbeackert ließ. So gibt es ganze Serien über Christian II im 16. Jahrhundert oder die Holberg-Zeit und den Hof Christians VII im 18., also Perioden, die im Theater eine sehr geringe Rolle spielen. Wiederum bestätigt sich, daß der patriotisch inspirierte Historismus auf anderen Gebieten breiteren und nachhaltigeren Ausdruck fand als auf dem Theater.

Noter

1. *Illustreret dansk Litteraturhistorie* III, 1924, 262.
2. Daß in der Spielzeit 1993/4 seine Tragödie *Kjartan og Gudrun* gespielt wird, darf geradezu als sensationell gelten. Im eigentlich historischen Fach war Grønnegadeteatret vorangegangen, das mit seinen jährlichen Aufführungen in Ridhuset seit den späten 1980er Jahren u.a. Erik Glipping, Valdemar Atterdag und Struensee zu neuem Leben erweckte.

Hans Kuhn

Anmeldelser

Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I herausgegeben von Kurt Braunmüller und Willy Diercks. Universitätsverlag C. Winter. Heidelberg 1993. 312 s.

Hansetiden har været skildret i dystre farver i den traditionelle danske historieskrivning. Det var den tid »da tyskerne reves om Danmark«, og i klassiske danmarkshistorier, fx Erslevs, blev den behandlet under overskrifter som »Fremmedvælden«, »Tyskernes Tyranni« og »Danmarks Opløsning«. Værre kunne det ikke blive. Det var på den baggrund lidt svært at forstå hvordan det dog kunne gå til at dronning Margrethe fik samlet Norden så kort tid efter de holstenske grever havde siddet på det meste af landet. Og det var ikke mindre svært at forstå at sproget i løbet af denne forfaldsperiode ikke forfaldt men faktisk blev et mere smidigt og udtryksfuldt redskab. Hvad var det der foregik med de skandinaviske sprog i deres intense kontakt med nedertysk, og hvordan foregik det egentlig? Det er det den foreliggende bog vil fortælle om.

Med den påbegyndes publikationen af et projekt hvis fulde titel lyder: »Das Mittelniederdeutsche und seine Rolle beim typologischen und lexikalischen Umbau der altskandinavischen Sprachen«. Rapporten fortæller ikke meget om de ydre betingelser for projektet, såsom hvor lang tid der har været til rådighed og hvor mange medarbejdere der er knyttet til det. Bortset fra titlen oplyses det kun at det er finansieret af det tyske forskningsråd (Die Deutsche Forschungsgemeinschaft) og at der efter afslutningen ved udgangen af 1994 vil komme endnu et bind resultater. Det har til huse i Hamburg, og man kan slutte sig til at det har en varighed af 4-5 år. Braunmüller og Diercks er hovedforfatterne i dette bind og formentlig også hovedmændene bag projektet, der omfatter yderligere fire forskere – at dømme efter antallet af forfattere i bogen.

Det er en klart disponeret rapport. I indledningskapitlet giver redaktørerne en oversigt over projektet, redegør for de opstillede hypoteser, benyttede kilder og metoder, beretter om hvilke lingvistiske niveauer man vil undersøge og fremlægger de første resultater. De følgende tre artikler handler om ekstralingvistiske forudsætninger for den nedertyske indflydelse i form af en kort fremstilling af den historiske baggrund, en udførlig skildring af receptionsbetingelserne for (trykte) fortællinger på modersmålet, som udgør projektets tekstkorpus, og en omfangsrig redegørelse for sammenhængen mellem sprogkontaktforskning og undersøgelsen af oversættelseslitteratur. Dernæst følger en drøftelse af lingvistiske og kommunikationsmæssige forudsætninger for at middelnedertyske sprogstrukturer kunne overtages af de skandinaviske sprog, og sluttelig bringer rapporten tre artikler med foreløbige resultater af den lingvistiske analyse inden for morfologi og syntaks og med en redegørelse for det anvendte lemmatiseringsprogram. Desuden er bogen forsynet med forkortelsesliste, kildefortegnelse, litteraturliste og udførligt sag-, sted- og personregister.

Projektoversigt

Diercks og Braunmüller åbner bindet med en fælles artikel »Entwicklung des niederdeutsch-skandinavischen Sprachkontakts« med undertitlen: Untersuchungen zur Transferenz anhand von volkssprachlichen Texten des 15., 16. und 17. Jahrhunderts – eine Projektübersicht«. Heri gives god og grundig besked om projektets grundlæggende hypoteser, kilder og metoder med angivelse af hvilke lingvistiske områder man tager under behandling. Som undertitlen siger vil man undersøge transferens, dvs. overførsel fra nedertysk til skandinaviske sprog, og undersøgelsen er baseret på modersmålstekster fra 15. til 17. århundrede.

Det er karakteristisk for projektet at ekstralingvistiske forhold tilskrives stor betydning for sprogudviklingen. Det er der ikke noget epokegørende nyt i, den stærke indflydelse fra middelnedertysk har altid været et vigtigt punkt i senmiddelalderens nordiske sproghistorie specielt hvad angår ordforråd og orddannelse. Nedertysk og Skandinavien er heller ikke noget nyt forskningsområde, og det har haft et opsving i 80'erne. Publikationen henviser da også til den serie symposier der på Hyldgaard Jensens initiativ blev afholdt i 80'erne og afsatte de fire bind *Niederdeutsch in Skandinavien* (1987-92), til Sture Urelands bind om Sprachkontakt in der Hanse fra 1987, og til Lena Mobergs disputats om »Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker«. Den ekstralingvistiske synsvinkel anlægges imidlertid mere konsekvent end det oftest er tilfældet og tager form af både ekstralingvistiske og lingvistiske hypoteser, som her kort skal gennemgås.

Kontakten mellem tysk og de skandinaviske sprog er ikke begrænset til hansetiden, den har været der lige så længe som der har været talt tysk i Nordtyskland. Den kristne mission fra det 10. århundrede er et tidligt eksempel. Senere kom nordtysk indvandret adel med besiddelser ud over det ganske land til at spille en betydelig rolle. I den egentlige hanseperiode i 1300-tallet var det handelskontakten der var vigtigst, og Lübeck var den mest indflydelsesrige nedertyske by. Handelen var struktureret på en måde der førte (neder)tysktalende personer fra meget forskellige sociale lag til Skandinavien, og kontakten kunne antage forskellige former i forskellige områder, fra købmændenes til tider kortvarige ophold til håndværkere der slog sig ned og havde intensiv sproglig kontakt med den stedlige befolkning. De fleste af købmændene kunne læse og skrive, og Diercks og Braunmüller antager at de ganske hurtigt erkendte hvori de væsentligste forskelle mellem de nært beslægtede sprog bestod, og lærte sig visse korrespondensregler. Den dygtige købmand må formodes også at være dygtig til at kommunikere.

I hansetiden var nedertysk et prestigesprog, dels på grund af den sociale prestige som flertallet af de tysktalende i Skandinavien havde, dels fordi det besad den kulturelle og økonomiske merværdi som lå i at der både var en udviklet litteratur- og bogproduktion og en veludviklet faglig terminologi inden for en lang række fag. Der importeredes store mængder af nedertyske bøger i 14- og 1500-tallet, især sagprosa, og der var en stærk indflydelse fra Lübecks retslige system.

Sammenfattende kan det fastslås at det erhvervsmæssigt overlegne Syd har betinget og muliggjort eksport af nedertyske ord og strukturer i sammenhæng med mission, dannelse, forvaltning og bogtryk, at Lübeck fungerede som retssprogligt

forbillede og at nedertysk i sammenhæng med den forsinkede skriftlighed i de østnordiske sprog har understøttet den skriftlighed der var ved at opstå.

Lingvistisk antages at der har været konvergens mellem de involverede sprog; de var beslægtede, og begge grupper befandt sig på et sammenligneligt typologisk niveau, fleksionssystemerne var således i begge områder under hastig forenkling. Det gør det vanskeligt at afgøre om de enkelte ændringer skyldes sproginterne tendenser, fx i dansk, eller de er fremkaldt af kontakten med nedertysk. Importen af leksikalske og morfologiske elementer førte orddannelsesmønstre og syntaktiske strukturer med fra middelnedertysk og begunstigede dermed den syntaktiske ombygning af de nordiske sprog. Låneordene skabte strukturelle indfaldszoner.

Bag det hele ligger den strukturelle lighed og de mange overlapninger mellem delsystemer i de forskellige sprog. Disse ting antages også at have haft konsekvenser for kommunikationsmulighederne.

Projektet lægger stor vægt på hvordan kontakten mellem nedertysk og skandinavisk helt konkret har foregået og hvordan man har kommunikeret. Påvirkningen antages især at være sket via talesproget, og man regner med at de skandinaviske- resp. nedertysktalende på grund af den store lighed mellem sprogene ikke har haft behov for egentlig fremmedsprogsindlæring for at kunne kommunikere, men at forståelsen er lykkedes på baggrund af at talesprogene indgik i et dialektkontinuum der indbefattede svensk, dansk og nedertysk. Ganske som den nutidige situation i de nordiske lande, hvor kommunikationen normalt foregår ved at hver taler sit eget sprog, men er i stand til at forstå det andet i hvert fald til en vis grad. Det anses for sandsynligt at det kun var i den egentlige hanseperiode der var en så vidtgående udveksling, mens både sproginterne og -eksterne forhold på et senere tidspunkt ikke længere tillod dette.

En sådan kommunikation kan let føre til normusikkerhed i den talendes eget sprog, ikke mindst til tider og i sprog med ringe udviklet skriftlighed, og det kunne være en af grundene til at konsekvenserne har været så omfattende for de skandinaviske sprogs vedkommende mens påvirkningen på nedertysk i det lange løb har været ubetydelig.

Kilder og metoder

Det er en pointe at alle analyser baserer sig på hele tekster ikke på enkeltord eller uddragne ordlister. Nu foreligger der jo hverken optegnelser af eller beretninger om hvordan kommunikationen foregik i de skandinaviske købstæder i hine dage så teksterne må være af en anden karakter. I første fase af projektet har man holdt sig til oversættelsestekster. Det tekstkorpus man har valgt at lægge til grund består af nogle af de såkaldte folkebøger på nedertysk, dansk og svensk. Disse tekster er henvendt til et meget bredt publikum, og der er forbundet økonomiske interesser med udgivelsen, man må derfor regne med at de holder sig til vedtagne sproglige normer på begge sprog.

Før at kunne udnytte teksterne fuldtud inden for en overskuelig tidsramme har man taget computerteknologien til hjælp: teksterne er indlæst med en scanner, der er udarbejdet konkordansen mv. og der er foretaget en automatisk analyse og klassifikation af morfemer. I projektets første fase er der først og fremmest arbejdet med syntaktiske og morfologiske analyser, herunder præfigering. Der nævnes

andre felter det vil kunne betale sig at undersøge nærmere, fx udviklingen af bestemt artikel og fraseologisk indflydelse, og til slut nævnes visse foreløbige resultater.

Semikommunikation?

Drøftelser af kommunikationsformerne er centrale for projektet. Blandt de opstillede lingvistiske hypoteser er »dass Hansen und Skandinavier vor dem Hintergrund der strukturellen Ähnlichkeit und des ökonomischen Zwecks Regeln der wechselseitigen Verständigung entwickelt haben, die auf *diglossische*, *semikommunikative* oder *mischsprachliche* Situationen zu beziehen sind« (s. 13, forf.s fremhævelse). Af disse tre er det den såkaldte semikommunikation der har hovedrollen, ja kommunikationstesen kan sammenfattes til »die These ... dass im Mittelalter eine Verständigung zwischen Niederdeutschsprechern und Skandinaviern durch Semikommunikation erfolgte.« (s. 133).

En egentlig definition af begrebet finder vi ikke, men dog en slags forklaring: »also die gleichzeitige Verwendung zweier oder mehrerer Sprachen im Dialog« (s. 18), og det bruges synonymt med udtrykket 'Einsprachenkommunikation' om den særlige form for sproglig kommunikation som er almindelig i Norden den dag i dag: at fx svenskere og danskere kommunikerer ved at tale hvert sit sprog uden brug af et fælles sprog. En sådan kommunikationsform antages altså i senmiddelalderen at have inkluderet nedertysktalende.

Brugen af termen semikommunikation uden egentlig introduktion eller definition kunne tyde på at den er blevet gængs blandt en bestemt gruppe forskere. Og det viser sig at den bruges af flere af de forskere der har deltaget i symposierne om Niederdeutsch in Skandinavien. Vibeke Winge skriver således »während die sozialen Unterschichten eher durch eine Mischsprache oder einfach (wie heute die Skandinavier unter sich) durch Semikommunikation untereinander kommunizierten« (Winge 1992:17).

Termen, eller rettere den måde den blev brugt på, har altid forundret mig. Ud fra en simpel semantisk analyse betyder semikommunikation halvkommunikation, dvs. delvis eller mangelfuld kommunikation, men sådan bruges betegnelsen ikke, den er tilsyneladende kvalitetsneutral. Jeg blev derfor nysgerrig efter at finde frem til dens 'oprindelige' betydning. Via forskning i nabosprogsforståelse i Norden kunne betegnelsen spores tilbage til Einar Haugen.

Ulla Börestam (Uhlmann) peger i en af sine artikler på at det er blevet almindeligt at tale om Norden som et sprogsamfund (Börestam 1991:1) og at den internordiske kommunikation karakteriseres af hvad man kan kalde passiv tosprogethed. Det har imidlertid vist sig at den form for kommunikation langt fra altid fungerer godt, og hun henviser til Einar Haugen 1966 hvor han har »karakteriserat kommunikationen inom den primäre språkgemenskaben [dvs mellem danskere, nordmænd og svenskere] med benämningen semikommunikation, halvkommunikation« (Börestam 1991:39). Ulla Börestam skelner således mellem formen ('passiv tosprogethed') og resultatet ('semikommunikation').

Haugen 1966 er en artikel med titlen: »Semikommunikation: The Language Gap in Scandinavia« og på side 2 i denne artikel skriver han »The region as a

whole offers many examples of what we may call semicomcommunication, the trickle of messages through a rather high level of 'code noise'« (Haugen 1966, citeret efter genoptrykket 1972:480). Semikommunikation betyder i dette citat følgen af den støj på linjen som det forårsager når de talende betjener sig af hvert sit nordiske sprog. Der er således sket en kraftig betydningsglidning fra Haugens brug af ordet til Braunmüllers og Diercks anvendelse af det. Jeg synes ikke det er nogen heldig betegnelse, men foretrækker Börestams term 'passiv tosprogethed' som mere gennemskuelig.

Noget helt andet er om det er realistisk at regne med semikommunikation som den almindelige kommunikationsform mellem nedertyskere og skandinaver? Det er vanskeligt at svare på, og vi kan ikke spørge middelalderdanskene eller -tyskerne, men somme tider kan man jo være heldig. Under arbejdet med denne anmeldelse var jeg faktisk så heldig at falde over et samtidigt udsagn. Det er i et diplom fra 1321-23. Kannik Nils Sigvastsson i Uppsala anmoder på ærkebispens vegne paven om at stille en skriftefader til rådighed for nordiske tilrejsende, som kan disse landes sprog, og han begrundet det på følgende måde: »Fremdeles da de tre rigers, nemlig Danmarks, Sveriges og Norges sprog i den grad er fremmed for og adskilt fra ethvert andet sprog, at det ikke engang kan forstås af tyskerne, selvom det drejer sig om almindelige vendinger« (Danmarks Riges breve 2. rk. 8:311)¹ Nils Sigvastsson kan have haft mange grunde til at fremsætte denne påstand, men den må have haft noget for sig på det tidspunkt den blev fremsat. Hvis alle og enhver vidste at nedertysk så at sige hørte til det skandinaviske kommunikationsfællesskab, gav det ingen mening at prøve at argumentere for at skandinaverne af sproglige grunde skulle have en speciel skriftefader.

Måske var det blevet anderledes i slutningen af 1300-tallet da den intense kontakt havde været et par generationer eller mere. Men hvordan havde man så kommunikeret indtil da? Var der mon ikke en betragtelig del der var tosprogede? De mange tilfælde af code switches i Stockholms Tänkbocker tages som indicium for »den relativ freien Gebrauch der Sprachen nebeneinander« (s. 18), men i den efterhånden omfattende forskning i tosprogede miljøer er der jo også ofte konstateret kodeskift som en del af den tosprogede samtalestil (»Codeswitching between Spanish and English was found to be such an integral part of the community linguistic repertoire that it could be said to function as a mode of interaction similar to monolingual language use« Poplack 1988:1176).

Ekstralingvistiske forudsætninger

Rapportens korteste artikel tegner (historikeren?) Michael Engelbrecht sig for. Den beskriver mellemeuropæisk-skandinaviske kontakter mellem 800 og 1600 under historisk synsvinkel. Det er hele baggrunden og betingelserne for den sproglige kontakt der skitseres – for mere kan der ikke blive tale om på 10 sider. Engelbrecht betoner kontinuiteten i de tysk-skandinaviske kontakter og deler perioden op i fire faser. Den første fase er monocentrisk med relativt begrænsede handels- og religiøse kontakter og tyngdepunkt i Hedeby. I perioden 1150-1250 stiger antallet af kontakter, med nye, større skibe og et stort antal kontaktssteder; kontakten er polycentrisk. Det er den også 1250-1500 hvor der knyt-

tes nye kontakter inden for andre fag: adel, embedsmænd, håndværkere og kunsthåndværkere vandrer ind i de nordiske lande. Fase 4 indtræder kort efter 1500 og er præget af indvandrende håndværkere og andre med en eller anden ekspertviden.

Engelbrechts redegørelse med fremhævelse af den mangesidige og polycentriske kontakt i visse perioder understøtter projektets tilgrundliggende antagelser. Faseinddelingen er pædagogisk, men nok lidt farlig, og man kan godt tvivle på om den meget kraftige fremhævelse af Hedeby kan holde for en nærmere betragtning. Arkæologien, ikke mindst marinarkæologien, har revideret flere af de gængse forestillinger om periodens handels- og samfundsforhold, bl.a. mht Hedebyes stilling og koggens betydning for handelen. Engelbrecht synes i højere grad at bygge sin fremstilling på skriftlige kilder, men indføjer hele to gange et kraftigt forbehold over for at tillægge de forhåndenværende skriftlige belæg en for stor validitet (s. 42f og s. 48). Man kan derfor undre sig over at han ikke i højere grad inddrager arkæologernes forskningsresultater (jf fx Crumlin-Pedersen 1994 med henvisning til mange af de senere års publikationer).

Efter Engelbrechts redegørelse for den historiske baggrund snævrer Gabriela Niepage feltet ind i sit bidrag der omhandler receptionsbetingelser i det senniddelalderlige Skandinavien for hvad hun betegner som folkesproget fortællestof, i den traditionelle terminologi folkebøger. Det er fire eksempler på sådant stof der udgør projektets tekstkorpus i mangel af direkte vidnesbyrd om talesprog. Argumentet for at vælge disse tekster er at de er eksempler på de tidligste tekster der henvender sig til et stort publikum, bogtrykkerne er afhængige af oplagstallet. De kan derfor tages som repræsentanter for en skriftlig norm der havde gyldighed for bredere befolkningsgrupper.

Artiklen falder i tre dele. Efter at have opstillet (i skemaform) en receptionsmodel diskuterer Niepage begrebet 'folkebog' og analyserer de politisk-økonomiske forudsætninger for læsning og dannelse i de danske byer, for til sidst at redegøre for de fire valgte tekster: Broder Ruses historie, Rævebogen, Griseldis og Historie om tuende Kiøbmænd. 'Folkebog' er jo en betegnelse fra romantikkens tid for meget forskellige genrer. Niepage skildrer udførligt demonteringen af begrebet i tysk forskning, men hævder at »In Dänemark unterblieb eine derartige Problematisierung; man arbeitete dort weiterhin mit dem Terminus 'Folkebog'« (s. 55), og anfører som bevis herpå et citat fra en udgave af tre fragmenter ved Erik Dal i 1954. Nu er der jo sket visse ting siden 1954, og fx i Dansk litteraturhistorie, som Niepage henviser til, bruges etiketten folkebøger en sjælden gang, men det er betegnelser som »de populære bogtrykkerhistorier« (2:280), »den skriftlige markedsproducerede folke- eller almuelitteratur« (4:513) og »markedsstyret populærlitteratur« (4:515) der hyppigst anvendes. Det er tænkeligt at den boghistorisk/litteratursociologiske udforskning af denne litteratur har været mindre i Danmark end i Tyskland, men den traditionelle terminologi kan bestemt ikke siges at have undgået problematisering.

Niepage fastslår at publikum er den velsituerede del af bybefolkningen. Det er en opgangstid for byerne, med et selvbevidst borgerskab. En begyndende borgerlig kultur gør sig gældende, og til borgernes kulturformer hører en stadig større læsekyndighed, men ikke en tilsvarende latinkundskab. Dermed var adgangen til

største delen af den datidige litteratur spærret, og initiativrige bogtrykkere/forlæggere øjnede et marked for oversat populærprosa.

Det springende punkt i projektets sammenhæng er om den (oftest oversatte) populærprosa kan bruges til at iagttage det sproglige nedslag af de nedertysk-skandinaviske forbindelser i hansetiden, dvs. en kontakt der lå mere end 100 år tilbage og som i høj grad var mundtlig ikke skriftlig. Det drøfter Ludger Zeevaert i sit bidrag om sprogkontaktforskning på basis af oversættelseslitteratur. Han indleder med at redegøre for en oversættelsesmodel der ser på oversættelse som kulturoverførsel og skelner mellem tre teksttyper efter om de har informativ, appellativ eller ekspressiv funktion. I »semikommunikativen Systemen« er der en tendens til at man snarere oversætter ekspressive tekster (altså fiktiv litteratur) end informative tekster. I selve analysen af teksterne lægger han megen vægt på studiet af rimordene; det fremgår at den egentlige skillelinje går mellem nedertysk og skandinavisk mens forskellene mellem dansk og svensk er ubetydelige.

Zeevaert melder klart ud om at projektet har valgt et korpus af oversatte tekster fordi sammenligningen dermed blev lettere, men argumenterer også for valget af populærlitteratur med at denne blev meget læst og at den samtidig kan tages som udtryk for den skriftlige norm der herskede i byernes overklasse, dvs den klasse som man antager har haft en kommunikation præget af 'ensprogsstrategi'. Hvad man kunne kalde interferensproblemet ved dette tekstvalg er han opmærksom på, men mener det kan imødegås med et tilstrækkeligt varieret tekstkorporus. Zeevaert skriver godt for sig, men ikke godt nok til at fjerne tvivlen i anmelderens sind. I enhver oversat tekst må man forvente at finde større lighed med sprogformen i den tekst der ligger til grund for oversættelsen end i ikke oversatte tekster om samme emne. Hvis der er to ord at vælge imellem er der størst sandsynlighed for at man vælger det der ligner.

Lingvistiske og kommunikationsmæssige forudsætninger

Efter denne gennemgang af de ekstralingvistiske forudsætninger følger genoptryk af en artikel af Braunmüller om lingvistiske forudsætninger for overførslen af nedertyske sprogstrukturer til skandinavisk. Braunmüller viser at der ikke på grund af lydbestanden kan have været nævneværdige vanskeligheder forbundet med at integrere nedertyske ord i de skandinaviske systemer. På orddannelsesområdet var den største forskel at skandinavisk foretrak postmodifikation, især ved verber, men efterhånden fandt en vægtforskydning sted til gunst for præfigerede verber. På begge områder er det imidlertid muligt at konstruere et diasystem der indbefatter begge subsystemer og dermed er en vigtig betingelse opfyldt for at nedertyskere og skandinaver kan følge en 'Einsprachenstrategie'.

Foreløbige resultater af den lingvistiske analyse

Et synligt udtryk for den nedertyske påvirkning er de mange nye dannelser med præ- og postmodificerende morfemer. Willy Diercks gør rede for disse morfologiske lån med hovedvægten på en undersøgelse af brugen af be- og for-. Det er en

kvantitativ undersøgelse hvor han sammenligner brugen af præfikser i de forskellige tekster i projektets korpus og desuden inddrager nogle få andre: Hanse-recesser, nedertyske forretningskilder fra Bergen og Christian IV's breve. Også forholdet mellem antallet af præfigerede leksemer og antallet af præfigerede ord bliver undersøgt, foruden brugen af en række nominal- og adjektivsuffikser.

Anvendelsen af indlånte og arvede præfikser er på mange måder parallel. Det fremgår at arvede præfikser som *for-* bliver anvendt forholdsvis mere i de skandinaviske tekster end i nedertysk – men det er under indflydelse af nedertysk at de er blevet aktive og produktive. Præfigeringerne har samtidig givet verberne ekstra anvendelsesområder.

Ligheder på orddannelsesområdet er afgørende for hypotesen om et »Einsprachenprinzip«. Den har man da også forsøgt at efterprøve ved at undersøge morfologisk overensstemmelse mellem sprogene. Per Wartens artikel »Automatische Lemmatisierung« skildrer dette arbejde med computersimuleret sprogkontakt med orddannelsesparseren MANAL. Det er lykkedes at få programmet til at analysere størstedelen af ordene i den nedertyske udgave af Griseldis i rødder og morfemer, og vel at mærke analysere dem korrekt. I den danske tekst kan samme program klare at analysere 23% korrekt. Det er ikke tilstrækkeligt til at man kan udtale sig sikkert om kommunikation mellem hansekøbmænd og skandinaver var mulig uden aktiv tosprogethed, men Warter er optimist: ved en udbygning af morfemleksikonnet og flere mindre tilpasninger mener han at udbyttet vil stige voldsomt.

Bindets sidste artikel, om »Syntaktische Divergenzen und Transferenzen« tegner Braunmüller sig for. Mens det massive indlån af nedertyske glosser er uomtvistet, er det et diskussionspunkt hvilken betydning kontakten med nedertysk har haft for den morfologiske forenkling og samtidige fremvækst af analytisk syntaks i de nordiske sprog. Braunmüller redegør for syntaktiske forskelle mellem nedertysk og dansk og påviser at der har fundet overføringer sted. Hans hovedpointe er imidlertid at der kun var få og små forskelle mellem nedertysk og dansk/svensk syntaks, i de fleste tilfælde fandtes den form der var hovedformen på det ene sprog som en tilladt variant på det andet, fx var genitiv ikke altid efterstillet i nedertysk, den kunne også i en hel del tilfælde være foranstillet, og dertil kom at genitiv ofte blev erstattet af et præpositionsled i talesprog.

Braunmüllers syntaktiske analyse er topologisk og bygger på Diderichsens sætningsskema. Den væsentligste forskel på skandinavisk og nedertysk er at ordstillingen er fastere i nordisk. Der er tendens til slutstilling af verbet i bisætninger i middelnedertysk, men det er ikke så absolut som i moderne tysk, og det er ikke konsekvent gennemført. Det samme gælder som nævnt efterstilling af genitiv.

Syntaksen kan således ikke have budt på mange forståelsesvanskeligheder. En af forskellene er den bestemte artikels placering og form i hvert fald i en del af det nordiske område. En detalilindvending til dette punkt: Det er nok lidt letsindigt af Braunmüller at sammenligne med moderne dialektkorts angivelser af hvordan den bestemte artikel udtales i forskellige dele af landet. Den *-et* form der optræder for neutrumsartiklen på disse kort, kan ikke være 'oprindelig', men er snarest at opfatte som en restitution efter skriften. Hvordan den bestemte artikel i neutrum har lydt i senmiddelalderen i de enkelte dialektområder kan vi nok ikke sige noget særlig kvalificeret om.

De undersøgte skandinaviske oversættelser byder ikke på mange eksempler på direkte transferenser, ikke engang de 4 gange slutstillet verbum i bisætning i den svenske oversættelse af Griseldis. Disse er så til gengæld eksempel på at visse nedertyske strukturer er til stede som en mulighed og kan dukke op uden at have direkte forlæg i den nedertyske tekst.

Sammenfattende vurdering

I ultrakort sammenfatning kan man sige at det nye i projektet er at sproghistorien betragtes under en mere sociolingvistisk synsvinkel og man bestræber sig på at kortlægge den nedertyske indflydelse på flere lingvistiske niveauer. Mens den ældre forskning ofte begrænsede sig til eller i hvert fald havde tyngdepunktet liggende på studier af låncord og orddannelse er både morfologien og især syntaksen nu med inde i billedet. Men den vurdering indfanger ikke hele forskellen.

Deltagerne i projektet placerer sig i traditionen fra Weinreichs 'Languages in Contact' og bygger videre på sprogkontaktforskningen og den sociolingvistiske forskning i det hele taget. Det er forholdet mellem sproget, sprogbrugerne og de sociale sammenhænge de indgår i der analyseres. Det nye ligger ikke så meget i at der fortælles nyt om hvad der skete med sprogudviklingen, men snarere i at vi får nye oplysninger om hvordan og hvorfor tingene skete.

Dansk og nedertysk i en ny sproghistorie

I Det danske sprogs historie falder der et mærkeligt tvæls på senmiddelalderens sproghistorie. På makroniveau skildrer Peter Skautrup perioden som en kamp for danskens overlevelse som nationalsprog. Første side af kapitlet om yngre middelaldansk prydes med en frise fra Rydårbogen med følgende tekst: Ok skula i withæ, at thydeskæ hawæ siælden allær aldrig wunnæt noghær prijs aller sæyer ower danskæ men withæn meth for ræthælsæ oc swæg. Kapitlet har overskriften »Sprogets liv og kamp«, og det der kæmpedes imod var latin og (især) nedertysk. Danmark, siges det, var godt på vej til at blive tosproget hvad angår diplomer og breve. I det hele må man ifølge Skautrup regne med udbredt tosprogethed i vide kredse, fra hoffet og adelen til borgerstanden, og et stort antal kulturelt og økonomisk overlegne tyske indvandrere resulterede i en nedertysk påvirkning »så omfattende, at næppe noget tidsrum før eller senere kan vise magen til vækst ved tilegnelse af fremmedsprogligt stof« (Skautrup 1947:35).

Trods den nationale tone og fremhævelsen af det svage Danmark er det langt fra nogen elendighedsskildring hos Skautrup: »i mange af de oversatte værker ligger dog også et stort dansksprogligt nyskabelsesarbejde. Af sammensætninger skabtes her et stort stof, og gennem selve virksomheden blev sprogmassen mere levende – som ler der æltes« (Skautrup 1947:81). Skautrup nævner den nedertyske indflydelse især på områderne orddannelse, leksikon og syntaks og konkluderer: »At tiden bragte sproget som redskab for tanken meget store forbedringer, er der ikke tvivl om. Trægheden og stilstanden var overvundet i videre kredse

end forhen. Sproget – målet, som det kaldtes – var blevet levende, bøjeligt og smidigt i en ganske anden grad end før.» (Skautrup 1947:117).

Der er en vis modsætning mellem denne beskrivelse af udviklingen på mikroplan og den skæbnesvangre tone der anlægges i skildringen af dansken på makroplan og som genlyder af Erslev og A.D. Jørgensen. Hvis man læser skildringen i de nyeste danmarkshistorier såsom Gyldendals og Politikens danmarkshistorie eller Dansk socialhistorie falder der et andet lys over perioden. De holstenske grevers og hansekøbmændenes tilstedeværelse i Danmark opfattes ikke som ren begrædelighed (der var voldsom vækst i Øresundsområdet og Ålborg i senmiddelalderen). Alene af den grund kan sproghistorien trænge til at blive skrevet om. Vi anlægger ikke så ureflekteret nationale synspunkter på tiden før 1800, der er skabt omfattende ny viden om handel i senmiddelalderen og ny viden om byerne, deres sociologi og deres betydning. Alt dette fører til at fortyskning bliver et mere tvetydigt begreb, i visse tilfælde synonymt med modernisering eller europæisering. I stedet for udelukkende at opfattes som en trussel mod den danske nation må nedertysk (også) opfattes som en katalysator for den sprogudvikling der hænger sammen med disse ændringer af det danske samfund.

Dette kommer klart frem når sproghistorien som i den foreliggende rapport betragtes som en funktion af sprogbrugernes historie og ikke som et fænomen der kan studeres uden reference til den sociale kontekst det er indlejret i (med en genivelse af Thomason & Kaufman 1988:4).

Med Braunmüller og Diercks projekt har vi fået en række delundersøgelser der tager det historiske udgangspunkt alvorligt og ikke nøjes med en almindelig henvisning til den sociale baggrund, men specificerer relationen og gør rede for sprogkontaktens form, for hvem der var i kontakt og hvilken samfundsmæssig sammenhæng kommunikationen mellem nedertyskere og skandinaver var indlejret i. Man kan være uenig i nogle af antagelserne, men ikke i bestræbelsen på at konkretisere hypoteserne og operationalisere teorierne og bruge teknologien til at få svar på nye spørgsmål til de gamle tekster og eventuelt nye svar på de gamle spørgsmål.

Det er spændende at få kastet denne rapport ind i diskussionen om hvilke krav man må stille til en ny dansk sproghistorie.

Litteraturliste:

- Brask, Peter (m.fl.): *Dansk litteraturhistorie* bd. 2, København: Gyldendal 1984.
 Börestam [Uhlmann], Ulla: *Nordiska möten, etapp 2. Videodokumenterad inter-nordisk kommunikation – materialbeskrivning. FUMS Rapport* Nr. 160, Uppsala 1991.
 Crumlin-Pedersen, Ole: *Marinarkæologisk Forskningscenter i Roskilde – en aktuell orientering. Fortid og Nutid* 1994, 1:24-52.
Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges breve 2. række VIII, København: DSL 1953.

- Haugen, Einar: Semicommunication. The Language Gap in Scandinavia. 1966. Genoptrykt i: E.S. Firchow et.al.: *Studies by Einar Haugen*. The Hague: Mouton 1972: 479-496.
- Jensen, Johan Fjord (m.fl.): *Dansk litteraturhistorie* bd. 4, København: Gyldendal 1983.
- Poplack, Shana/Sankoff, David: Code-Switching. In Ammon/ Dittmar/ Mattheier (eds.): *Sociolinguistics*, Berlin-New York: de Gruyter 1988: 1174-80.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie*. I-IV. København: Gyldendal 1944-70.
- Thomason, Sarah Grey & Terrence Kaufman: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley: University of California Press 1988.
- Winge, Vibeke: *Dänische Deutsche – deutsche Dänen*. Heidelberg: Carl Winter 1992.

Note

1. Det var Allan Karkers artikel »Det nordiske sprogfællesskab – historisk set« (Sprog i Norden 1978:5-16) der ledte mig på sporet. Den latinske tekst lyder således: Item cum idyoma illorum regnorum Datic scilicet Swetic et Norwegie adeo sit ob omni alio ydeomate extraneum et distinctum quod nec ab Alamannis possit intelligi etiam in communibus (Diplomatarium Danicum 2. række VIII 1953 s. 355). Karker oversætter lidt anderledes end Danmarks Riges Breve »eftersom sproget i de tre riger, Danmark, Sverige og Norge, er så afvigende fra alle andre sprog at ikke engang tyskerne kan forstå så meget som elementerne deraf« (Karker 1978:11).

Inge Lise Pedersen

Ordbog over det Danske Sprog. Supplement. Første bind: A (Aa)- Bh. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Gyldendal, 1992. LXI sider + 1291 spalter. 550 kr.

Med det 27. bind blev tekstdelen af Ordbog over det Danske Sprog (ODS) afsluttet i 1954. En opdateret liste over værkets forkortelser m.m. udgjorde det lille 28. bind, der udkom i 1956. Siden da er ODS blevet genudgivet i tre nedfotograferede, men i øvrigt uændrede optryk. Et fjerde optryk (som altså er ordbogens 5. oplag) er under udgivelse i ikke-nedfotograferet skikkelse og ventes færdiggjort i 1996.

Det nye *Supplement* til ODS – med redaktionens standardforkortelse betegnet som ODS-S -- er i samme format som det fjerde optryk af ODS, dvs. 23 x 15½ cm. Teksten er indtastet i edb-systemet Compulexis, og hver spalte består af 58 linjer, der rummer ca. 40 enheder, således at en spalte er næsten så stor som en almindelig bogside. Spalten har løs højrekant, men det betyder ikke at orddeling ved linjeskift er undgået, og en enkelt orddelingsfejl er da også observeret i sp. 338 (Afteng-lansen). Til stor gavn er den linjetæller der er anbragt til venstre for begge spalter på siden.

Formålet med Supplementet er ikke – som man umiddelbart kunne tro – at føre ODS ajour frem til 1990'erne. Den opgave vil Det Danske Sprog- og Litteraturselskab løse med et nyt videnskabeligt ordbogsværk, der er planlagt til at fremkomme i 6 bind i 1998-99 under titlen *Den Danske Ordbog*. Supplementet skal derimod afrunde den eksisterende ODS, som med en produktionstid på næsten fyrre år blev et noget ujævnt værk. ODS er en historisk ordbog, der bygger på tekstkilder fra ca. 1700 og fremefter, og den blev desuden, efterhånden som redaktionen skred frem, til en løbende samtidsordbog: Under bogstavet A kunne redaktionen hente sine yngste sprogbrugseksempler i kilder fra omkring 1915, under L i kilder fra omkring 1930, og endelig under Ø i kilder fra omkring 1950. Men i sagens natur kunne fx tekster fra tredverne ikke citeres før ordbogen var nået frem til bogstaverne L-R, og ord på A-K kunne ikke afhjæmles med eksempler fra de sidste 25 år af produktionstiden. Til denne indbyggede forældelse kom en redaktionel leksikografisk skævdeling. Bogstavet S fylder ca. 5 ODS-bind, og da ca. 14 % af det danske ordforråd begynder med S, svarer udførligheden til et samlet omfang på omkring 35 bind i stedet for de faktiske 27. Og bogstavet T fylder tre gange så meget som A, skønt disse to bogstaver i andre danske ordbøger er nogenlunde jævnbrydige.

Den afrunding af ODS som Supplementet tager sigte på består da i at behandlingen af ord fra hele alfabetet bringes op på så vidt muligt samme niveau. Kvantitativt ytrer dette sig foreløbig i at bogstav A er øget med ca. 75 %, der optager 847 spalter i Supplementets første bind. Derefter vil udvidelserne beskrive en jævnt faldende kurve, således at det færdige Supplement har kunnet projekteres til 5 bind, hvoraf det sidste skal udkomme år 2003. Til den tid vil ODS sammen med ODS-S omsider være den afbalancerede historiske standardordbog over det danske sprog gennem 250 år, ca. 1700-1955. Det sidste årstal er terminus ante quem for ordforrådet, men ikke nødvendigvis for de citerede eksempler; under *Balancegang*, der er afhjemlet 1948, er således en tilfældig mangel i materialet udfyldt med et citat fra 1980. Når opslagsordet *Balancegang* er skrevet med stort begyndelsesbogstav, er det fordi Supplementet er ortografisk bundet til ODS, som i sine opslagsformer hele vejen igennem fulgte Saabys Retskrivningsordbog i 7. udgave fra 1918. Det indebærer også at det nuværende bogstav å skrives som aa, der har sin alfabetiske plads mellem a og ab; eksempelvis står verbet *baatte* foran interjektionen *haba*. Men den redaktionelle tekst følger den nugældende retskrivning.

At en supplerings af ODS var nødvendig stod klart for de kyndige allerede ved værkets afslutning, og indsamlingen af materiale til Supplementet begyndte så tidligt som 1956. Men bl.a. fordi der aldrig har kunnet sættes tilstrækkelige personressurser ind, skulle det vare tredve år før en fyldestgørende citatsamling var tilvejebragt på grundlag af hidtil ubenyttede eller utilstrækkeligt udnyttede kilder fra hele ODS' periode. Ligesom ODS redigeres Supplementet på grundlag af citater og henvisninger der er noteret på sedler. Mens det skønnes at materialet til ODS var en samling på ca. 2½ mio. sedler, har Supplementet siden 1985 rådet over hen imod 1½ mio. sedler, dvs. forholdsmæssigt næsten tre gange så mange. På dette grundlag kunne de daværende to redaktører, Anne Duckilde og Bente Holmberg, i 1987 publicere et *Prøvehæfte*, der bl.a. indeholdt en redaktion af afsnittet *Auto-Automobilvej*, som jo nu også indgår i første bind af Supplementet.

Her ses det at Supplementet har gjort vigtige fremskridt i forhold til Prøvehæftet: Nytilkomne ord er fx *Autoerotik*, *Automation*, *Automobilforhandler*; og nye belysende citater er føjet til under bl.a. *Autograf* og *Automat*. Prøvehæftet indvarslede også et antal nye forkortede kildebetegnelser; de løber i første bind af Supplementet op til omkring 400, og dertil kommer foreløbig ca. 1500 uforkortede. I vidt omfang er kildeteksterne imidlertid de samme som i ODS, så hovedparten af forkortelserne finder stadig deres forklaring i det førnævnte lille 28. bind.

Som allerede antydet indeholder Supplementet dels nye artikler om ord der ikke findes i ODS, dels tilføjelser til allerede eksisterende artikler i ODS. Den udførlige og velskrevne indledning til første bind (som denne præsentation øser af) oplyser at bindet rummer 10.356 artikler. Mens edb-systemet tæller opslagsordene i Supplementet, er antallet af artikler i ODS ukendt (s. XXV); det anslås almindeligvis med et rundt tal til 150.000 (Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* IV, 1968, s. 270; gentaget af fx Henning Spang-Hanssen i *Nyt fra Sprognævnet* nr. 6, 1971, s. 4, og af K. Ringgaard i *Nyt fra Sprognævnet* 1988/1, s. 5). Det vistnok nyeste skøn siger imidlertid »mindst 250.000 opslagsord« (Erik Hansen i *Mål & Måle*, 17. årg. nr. 2, 1994, s. 5). En forsøgsvis optælling af samtlige ord i 13. bind af ODS, ikke blot dem der behandles særskilt, men også sådanne som kun registreres summarisk i samleartikler som fx *Maane*-, under løsenet »af de mange ssgr. kan (foruden de ndf. medtagne) nævnes«, giver som facit 8.948 forskellige ord; og vover man at slutte derudfra til alle 27 bind, bliver resultatet 241.596 ord. Det er naturligvis usikkert. Men Skautrup har i hvert fald ret når han efter sit skøn over antallet af ord i særlige artikler tilføjer: »og oversigter ved de enkelte ord øger tallet betydeligt«.

Med Supplementet forholder det sig på tilsvarende måde. Til opslagsord der behandles i selvstændige artikler (og optælles nøjagtigt af edb-systemet) skal lægges hvad redaktionen betegner som »underordnede sammensætninger« (s. XLIV). Af dem er der 960 i første bind, men idet ca. 500 af de selvstændige opslagsord er rene henvisninger (som fx *à point* se *Point*), bliver slutresultatet at første bind af Supplementet behandler ca. 10.800 forskellige ord, hvoraf lidt over halvdelen ifølge redaktionen er nye i forhold til ODS. Men hvad de underordnede sammensætninger angår, er det værd at bemærke at de til forskel fra praksis i ODS normalt er belagt med citat og/eller kildehenvisning. Det gælder således 32 sammensætninger under *Asfalt*-, fra *Asfaltarbejder* til *Asfaltjære*. Sådanne »mere tilfældige dannelser«, der bl.a. viser produktiviteten i sproget (s. XLIV), holdes adskilt fra leksikaliserede sammensætninger (»såkaldte enhedssammensætninger«, s. XXVII) som *Asfaltbal*, *Asfaltboble* og *Asfaltcowboy*, der er behandlet i særskilte artikler. Ligesom i ODS registreres sammensætninger på alfabetisk plads efter deres første led; men om det efterledsregister der blev stillet i udsigt allerede i første bind af ODS (s. XLIII, fodnote 1), og som i form af ca. 56.000 sedler udnyttes af redaktionen, oplyser Supplementet (s. XXIV) at det allerede i 1975 blev udskilt som et selvstændigt projekt, der beklageligvis ikke har opnået bevilling.

Foruden de tilføjelser som i egentlig forstand supplerer ODS indgår der også rettelser i Supplementet. Hvor ODS ledsager verbet *aftvære* »i egl. bet.« med det foranstillede korstegn der betyder 'nu ubrugeligt, dødt', skriver Supplementet »korstegn udgår« og citerer et par kilder fra 1950'erne. Ved nogle nye citater fra

1927-42 under *Avindsmand* indsætter Supplementet brugsbestemmelsen »i 20. årh. arkais. ell. højtid.« og retter derved stiltiende karakteristikken »foræld.«, der ligesom korsstegnet og »gldgs.« er afskaffet i ODS-S. Rent undtagelsesvis kan en hel artikel i ODS kondemneres og erstattes af en ny og bedre funderet som i tilfældet *Afspænding*.

Når det gælder brugsbestemmelser, har Supplementet gjort op med flere, således »vulg.« og »l.br.«, der – i en mere tilbageholdende praksis – er afløst af henholdsvis »lavt talespr.« og »mindre br.«. Nye betegnelser er »litt.« om akademisk eller litterært præget skriftsprog og tidskarakteriseringer som »især ældre spr.«, der angiver at ordet omkring 1900 synes at være på vej ud af sproget, eller »sj. i 20. årh.« Mærkeligt, om end uden reel betydning, er det at flere af de eksempler der anføres i indledningen (s. XLI-XLIII) er karakteriseret på anden måde i selve ordbogen: Her er således *abstrus* ikke »litt.« (s. XLI), men forekommer »i videnskabeligt spr.«; *Aeroplan* kendetegnes ikke ved »aftagende brug i 20. årh.« (s. XLIII), men er »sj. efter 1945« – eksemplet synes at skulle byttes om med *Automobilist*. Når indledningen erklærer at »Ord af typen *alvorsstor*, dvs. ord som næppe lever uden for den pågældende litterære tekst, er ikke medtaget i ODS-S«, er dette nye princip uklanderligt, men det overrasker at kometordet *alvorsstor* faktisk genfindes i Supplementet, der tilføjer et ganske vist tre år ældre citat, men af samme H.C. Andersen. Og Supplementet har som ny artikel optaget Sophus Clausens vistnok lige så unikke *Aandemusik*.

Alle tilføjelser til ODS er i Supplementet markeret med et +, både foran nye oplagsord og foran supplerende tekst i en oprindelig ODS-artikel. Plustegnet kan derfor optræde på flere steder i samme artikel; i artiklen *aaben*, der er udvidet med 334 linjer, er der eksempelvis 67 plustegn, hvoraf mange knytter sig til henvisninger, fx oplyser én at udtrykket *for åbent tæppe* er behandlet under *Tæppe* i ODS. Tilføjelser til eksisterende ODS-artikler kan i øvrigt være hidtil ikke registrerede betydninger eller anvendelser, fx under *abstrakt* betydningen 'nonfiguratív', under *Ben* anvendelsen i udtrykket *ikke få et ben til jorden*. Ældre og yngre citater kan tilføjes. De yngre dokumenterer et givet ords eller en given betydnings efterliv i sprogbrugen, ikke blot hvor ODS havde afsagt dødsformodningssom som i det førnævnte tilfælde *afhærde* »i egl. bet.«, men også fx under *bedrage* i betydningen 'vildføre; skuffe', hvor de yngste citater i ODS er fra midten af 1800-årene; her tilføjer Supplementet tre eksempler fra 1933-47. Tilføjelse af et ældre belæg kan være kulturhistorisk tvingende nødvendig; ordet *Bagladegevær* citerer ODS fx kun efter en kilde fra år 1900, mens Supplementet bringer et citat fra 1858. I andre tilfælde er et ældre citat af snævrere ordhistorisk interesse, som når sammensætningen *Alvorsmand*, der i ODS først er afhjemlet fra 1880'erne, viser sig at være anvendt af Grundtvig allerede i 1818; eller når *bemærkelsesværdig* på tilsvarende måde tilbagedateres fra 1913 til 1791-94. »Man møder ofte den helt urealistiske opfattelse at ODS kender ordenes første forekomst i dansk,« hedder det i indledningen til Supplementet (s. XXIX). Ligesom ODS medtager Supplementet sit første belæg på ordene, men man skal stadig ikke lade sig forlede til at tro at det nødvendigvis er første forekomst, selv ikke inden for ordbogens egen historiske periode. Når Supplementet fx citerer *Ablativ* med neutralt genus efter en kilde som Meyers Fremmedordbog fra 1837, er det på forhånd sandsynligt at sprogbrugen er i det mindste noget ældre; og faktisk er

formen *Ablativet* siden observeret i 1797 hos M. Hagerup: Anmerkninger over Danismer, med Hensyn paa det franske Sprog (s. 56). Det er heller ikke at forvente at det skulle være lykkedes for Supplementet at følge ethvert ord op til den øvre tidsgrænse 1955. Under *Bemærkelse* 'betydning' i ODS er det yngste citat fra 1918, dengang altså frisk fra fad; redaktionelt var ordet dog betegnet som »nu sj., foræld.«, hvilket i og for sig ikke indbyder til modsigelse, og Supplementet har da heller ikke fundet noget at tilføje; men et eksempel fra 1944 havde eventuelt kunne anføres: Skautrup, SprH. I. 308.

For alle sådanne tilføjelser til ODS-artikler gælder det – bortset fra de få tilfælde hvor ODS-artiklen erstattes af en ny – at Supplementet må adressere dem til den plads i den gamle artikel hvor de redaktionelt hører hjemme, thi »ODS-artiklens hierarki er bindende for ODS-S-artiklen og kan normalt ikke omstødes« (s. XLV). Noget friere står redaktionen når den skønner at en ny citatgruppe viser en ny hovedbetydning som fx under *Bagskud* 'det at være bagud med noget'. Og ord som ikke findes i ODS kan Supplementet behandle helt uafhængigt i nye artikler – hvoraf første bind som sagt rummer hen ved 5.500.

Redaktionen af Supplementet erkender, hvad uden tvivl alle brugere af ordbogen vil samstemme i, at »Det er en ulykkelig mangel ved ODS at hvert citat ikke har et synligt årstal« (s. XLV). Et Blicher-citat med en kildeangivelse som fx *Blich.(1920).III.74* lader læseren i stikken, da det ikke er videre sandsynligt at den pågældende udgave af Blichers Samlede Skrifter er ved hånden. I Supplementet er tekstens år derimod oplyst i de tilfælde hvor det ikke fremgår af forkortelseslisterne, fx *PolPhysMag.1.1.(1793).251* – dog med et ikke uvæsentligt forbehold: »hvis det skønnes værdifuldt i artiklens sammenhæng« (s. XLVI). Og man finder da desværre endnu i Supplementet kildeangivelser som *Kierk.P.X.2.349* og *Heib.Br.IV.312* (begge i sp. 640); den sidst citerede brevudgave er ny i forhold til ODS.

De mange nye artikler i Supplementet er redigeret efter mønster af ODS. Af letforståelige grunde har man dog afstået fra at bringe udtaleoplysninger, der i givet fald stadig skulle have fulgt standarden i Otto Jespersen: Modersmålets fonetik (1906). Etymologierne i ODS har man ikke lagt vægt på at revidere, men når det gælder de mange nyoptagne fremmedord, er de etymologiske oplysninger gerne udførligere end det (i hvert fald i begyndelsen) var skik i ODS. Forklaringerne af de nye ords betydning er vistnok i de allerfleste tilfælde dækkende og letforståelige. Som eksempler kan citeres *aarhundredlang* 'som strækker sig over et ell. flere århundreder'; *Animisme* '(filos., relig.-hist.) betegnelse for den opfattelse at alt i naturen er besjælet'; *a posteriori* '(filos.) afhængig af, grundet på iagttagelse, erfaring; empirisk (mods. *a priori*)'; *bastardere* '(især fagl.) krydse racer ell. arter; få afkom med et individ af en anden race ell. art; udvikle bastarder'. Det er vigtigt at huske at beskrivelserne alene tager sigte på den historiske periode som ordbogen omfatter. Under *Arm* er tilføjet udtrykket *lægge arm* (om styrkeprøve, sp. 726), men ikke *give den hele armen* og *som en brækket arm*, som Pia Riber Petersen: Nye ord i dansk 1955-75 (1984) først citerer fra 1966-72. Måske savner man visse konnotationer i forklaringen af *Banarepublik*: '(avisspr.) nedsæt., om lille stat, især i Mellemamerika, med en (ustabil, uudviklet) økonomi der er stærkt afhængig af bananeksport'. Men tilsvarende semantiske bestemmelser læses endnu i fx Ny ord i dansk 1968-69, udgivet af Dansk

Sprognævn 1972 (med citater fra 1966-70), og i Nudansk Ordbog, 15. udgave, 1992. Så de medbetydninger der fremgår af et indlæg i Weekendavisen 9/9 1994 (s. 9) er nok en del yngre end 1955: »En bananrepublik, som jeg kender et par stykker af indefra, har nemlig det karakteristiske ved sig, at overgreb mod borgerne vurderes af personer, der i enhver henseende er inhabile til at gøre det.«

Idet Supplementet som før sagt regelmæssigt medtager sit første belæg på det enkelte ord, kan man som læser ikke sjældent blive overrasket over dets høje anciennitet i sproget. Med tidligste registrerede årstal kan fx nævnes *Aborigines* 1820, *Afløsningsopgave* 1917, *Akupunktur* 1840, *all right* 1855, *antikonceptionel* 1925, *Astronaut* 1885 (om ballonfører), *beflyve* 1925, *Berøringsflade* 1805, *Bevidstgørelse* 1932. Omvendt har man i nogle tilfælde svært ved at tro at ordet ikke er betydelig ældre. Det gælder fx *Andengradsligning* 1936 og *Badebukser* 1948, det sidste bl.a. fordi synonymerne *Svømmebenklæder* og *Svømmebukser* kendes så tidligt som 1822-24 (ODS) og *badebrog* allerede 1561 (Kalkar).

Af trykfejl, som jo af menneskelige grunde er umulige at undgå, er kun et fåtal observeret, foruden den allerede nævnte orddelingsfejl *Afteng-lansen* (sp. 338) fx navnet *Barüel* (s. XV, skal være *Baruël*), *kors* (i citat sp. 520, skal være *Kors*), græsk *morphn* (i etymologi sp. 640, skal være *morphe*; er det græske eta fejl-læst?); i sp. 1253-70 er brødskriftens store bogstav O (i hvert fald i anmelderkesemplaret) gennemgående forvansket så det kan forveksles med et C. Men i den store sammenhæng er det bagateller.

Efter alt at dømme er der også langt mellem kritisable – eller i det mindste diskutabile – dispositioner i redigeringen. Blot to eksempler skal nævnes. Artiklen *Afsked* i ODS har i Supplementet fået flere tilføjelser. En af dem er indført under den i forvejen eksisterende bet. 1.3) 'afskedshilsen; farvel' med et citat af Rostgaards håndskrevne ordbog fra før 1745, der nærmest er et dansk-latinsk vokabular; citatet lyder: »Jeg toog dend afskeed med ham da hand var her, at jeg skulde etc. Sic inter nos convenimus etc.« Men det er åbenbart fejlanbragt; den latinske oversættelse betyder 'vi blev enige om følgende osv.', så det er givet at citatet burde have været henført til bet. 3.2) i ODS: 'aftale; overenskomst', jf. også bet. 2) hos Kalkar med bl.a. citatet »effter dend affscheed, derom taget er« (1652). Under det nye ord *Ambivalens* i Supplementet er en etymologisk oplysning tvivlsom. Ordets andetled angives at høre til »senlat. -*valens*«, skønt det er klart at det som substantiv må paralleliseres med den især førklassiske substantivering *valentia*; og som adjektiv er *valens* ikke »senlat.«, men kurant gennem hele den klassiske periode. Det havde været bedre at fordele de etymologiske oplysninger på substantivet *Ambivalens* og adjektivet *ambivalent*.

Lad nu det sidstnævnte tilfælde være lidet væsentligt for helheden og kommentaren grænsende til pindchuggeri. Er der spurgt efter fejl, må der også spørges efter mangler. Især kan det være fristende at spørge om Supplementet nu har gjort rent bord og leveret en fuldstændig leksikografisk fremstilling af det danske sprogs ordforråd i tiden ca. 1700-1955. Svaret er nej, og det var på forhånd at vente, for selv med den omhyggeligste læsning og excerpering er det uundgåeligt at noget unddrager sig opmærksomheden, rent bortset fra at det ikke har været muligt at læse alt. De kursiverede ord og ordanvendelser i de følgende citater finder man hverken i ODS eller i Supplementet: »etslags *Afbetaling* paa denne min Taknemmelighedsgield«, P. Arnesen: *Ny Latinsk Ordbog* (1848), s. X; »en dia-

lekt i en eller anden *afegn*«, Skautrup.SprH.II.97; »Indvandernes Børn taler rent *Amerikansk*«, LJac.SprF.33; »30 Baal *anstiftet* af Kommuniste«, DagNyh.28/2 1933.1; »Unægtelig var [de to sprogforskere] med disse ytringer *bagved* deres tid«, HolgPed.S.18. Det samme gælder filologiske fagord som *betydningsfor-skydning*, *betydningsindskrænkning*, *betydningslån* og *betydningsudvidelse*, som fx Skautrup har brugt i sin sproghistorie (se sagregisteret); med lidt god vilje kan de vel opfattes som selvforklarende rækkesammensætninger, men Supplementet har dog fundet anledning til at optage de analoge ord *Betydningsovergang*, *Betydningsudvikling* og *Betydningsændring*. Endnu mindre kan man være vis på at Supplementet overalt har opfanget syntaktiske forbindelsesmuligheder som ODS har overset. Konstruktionen objekt (akkusativ) med infinitiv er således ikke registreret ved de i de følgende citater kursiverede verber: »een Person, som hand *ag-ter* beqvem at være«, DL.2-3-2; »Nogle Erindringer imod det bøgshke Lovfor-slag *bebuder* Rygtet at skulle kunne ventes«, R. Nyerup: Det Danske Sprogs Ret-skrivningstheorier (1805), s. 65; »en Dansk Ordbog, som han *begierer* at maatte udkomme paa det kongl. Videnskabers Societets autoritet«, J. Langebek i brev 24/2 1755, cit. i A. Lomholt: Den danske Ordbog (1960), s. 222; »saafremt De .. ville *bekiende* Gud og Deres Frelseres JEsu at være Deres Herre«, L. Harboe: En Hellig og Høitidelig Bekiendelse (1765), s. 19; »Denne Tale .. har paa en naturlig Maade paatrængt sig mig, ved at *betragte* Dig ryge Din Cigar i Velbehage-lighed«, Chievitz.NF.3; »Hvert Partic, førend Disputatzten begyndes, *bevidner* Sigtet deraf at være Sandheds upartiiske Efterforskelse«, Holb.Ep.I.127; »ingen maatte fortælle noget for sandt, som han ey til Nød kunde *beviise*, at være det«, Ew. (1914).IV.123.

Disse spredte kritiske anmærkninger til nogle enkeltheder i første bind af Supplementet bør på ingen måde opfattes som en anmelders bedrevidende ho-veren. På det nærliggende spørgsmål, om anmelderen dog ikke, mens tid var, kunne have delagtiggjort redaktionen i sine iagttagelser, er svaret at observa-tionerne er gjort under tilfældig senere læsning, bl.a. i ODS, som bringer det anførte Ewald-citat under *Nød* sp. 218: verbalkonstruktionen må være blevet overset under den tidligste excerpering, og allerede udnyttede tekster fra 1700-tallet er vistnok ikke blevet genlæst med henblik på Supplementet (jf. s. XVI). Der er altså al mulig grund til at enhver der støder på et ord eller en ord-brug som enten helt savnes eller er ufyldstgørende afhjemlet i ODS gør sig den ringe ulejlighed at notere citatet og levere det til redaktionen af Supple-mentet; det er ikke kun efterfølgeren *Den Danske Ordbog* der har brug for »spor(d)hunde«.

Hvem guderne vil ondt gør de til leksikograf, siger et gammelt ord (jf. ODS. XXVIII.108). En side af ondskaben er den anonymitet som følger af den i publi-kum udbredte tankeløshed; en ordbog formodes på en eller anden måde at blive til af sig selv. Arbejdet er derfor oftest utaknemmeligt. Så meget desto mere er der grund til at fremhæve at Supplementets første bind er redigeret af én person, nemlig *Anne Duekilde*. Hun har været knyttet til projektet lige fra begyndelsen i 1956, og det er givetvis hende der frem for nogen sidder inde med den erfaring som garanterer et gedigent resultat. Underbemandet som foretaget gennem næsten alle årene har været, har Anne Duekilde i redaktionsfasen stået næsten ene med den krævende opgave. Den nødvendige kritiske gennemlæsning af ma-

nuskriptet var dog sikret. Den blev varetaget af den danske ordbogsnesstor *Kaj Bom* (død 1992), der arbejdede vederlagsfrit, og af *Sv. Eegholm-Pedersen*, som – medbringende sin indsigt fra *Holberg-Ordbogen* – nu er fast medredaktør ved Supplementets kommende bind. Indtastningen i *Compulexis* samt citat- og kildekontrol udføres af *Lise Bak* og *Hanne Borup*.

Et gedigent resultat – det er, trods en og anden indvending mod detaljer, det blivende indtryk af helheden. Supplementet er fuldt på højde med det værk det supplerer, og med dets første bind er behandlingen af ordene under *A (Aa)-Bh* ikke blot i udførlighed, men også med hensyn til redaktionel kvalitet bragt på niveau med de seneste bind af ODS. I glædens bæger er der dog den dråbe malurt at vi kommer til at stå med et tvedelt værk. Den som fra nu af slår op i ODS må også slå op i Supplementet for at sikre sig fuld besked, og kun når det gælder nyttilkomne artikler, kan Supplementet læses uafhængigt af ODS. Den store engelske ordbog, som også en tid lang har måttet bruges med et særskilt supplement, forligger fra 1989 i 2. udgave »Combined with A Supplement to the Oxford English Dictionary .. and reset with corrections, revisions and additional vocabulary«. Så langt rækker resurserne nok ikke her til lands.

Allan Karker

Ole Tøgeby: PRAXT, Pragmatisk tekstteori 1-2, Aarhus Universitetsforlag 1993, i alt 857 sider, hvoraf 11 er et navne- og emneregister, de 28 indeholder et summary in English, de 14 en litteraturliste.

Ole Tøgeby, som i resten af denne anmeldelse vil blive omtalt ved sine forbogstaver OT, skrev de første bogstaver i dette mammutværk i 1983. I 1989 indleveredes bogen som disputats til det humanistiske fakultet i København. Det udvalg fakultetet havde nedsat kom til det resultat at bogen måtte ændres og det blev den så. Resultatet blev det foreliggende værk i to bind i alt 801 siders tekst som forsvarede for den filosofiske doktorgrad d. 28. maj 1993.

Der gøres i bogen ikke meget ud af det videnssociologiske. I denne sammenhæng kan det måske have betydning for læseren at vide flg.: I skrivende stund sidder professor i dansk sprog ved Aarhus Universitet, dr. phil. Ole Tøgeby i et bedømmelsesudvalg til en stilling som professor i dansk sprog i København. Jeg har søgt denne stilling. Jeg er endvidere af den simple, men i denne sammenhæng ikke videre tungtvejende, grund at jeg engang har læst et afsnit af bogen igennem, takket i forordet. Så meget om inhabilitet, *inability is another matter*.

Bogen består af i alt 7 afsnit. Det relativt (!) korte indledningsafsnit (ca. 80 sider), hvori modellen præsenteres og dens alternativer vejes, korresponderer med det temmelig meget kortere afslutningsafsnit, hvor holistiske og reduktionistiske tilgange til tekstanalyse modstilles og bogen opsummeres.

Mellem indgang og udgang ligger bygningens 5 kæmpestore afsnit, nogle af dem af størrelse og indsigt som en bog i sig selv, om hver af de fem hovedfunktioner som bogens teori, den pentagrammatiske tekstteori, er bygget op på: sprog-

brugsfunktionen, udsagnsfunktionen, meddelelsesfunktionen, kontaktfunktionen og udtryksfunktionen.

Teorien er pragmatisk, det siger den selv og hvad betyder det så? Ved selve forsvarshandlingen var det en væsentlig pointe i professor Jacob Mey's førsteopposition at han var i tvivl om hvad det pragmatiske ved teorien egentlig var (Mey 1994:41 og især 48f). Jacob Mey er en fremtrædende repræsentant for den internationale pragmatik, *chief editor* af det indtil for kort tid siden eneste internationale tidsskrift for sproglig pragmatik og forfatter til en international lærebog i disciplinen (Mey 1993). Netop denne internationale orientering har formentlig været en væsentlig del af baggrunden for at der overhovedet har kunnet opstå diskussion på dette punkt, for OT ligger som pragmatiker klart i forlængelse af en særlig dansk tradition som delvis har andre rødder end den internationale pragmatik. Den internationale pragmatik er et sammenløb af konversationsanalyse, sproglig ideologikritik, socialpsykologisk funderet interaktionsanalyse, etnometodologi og sproghandlingsteori. Det er et krydsfelt hvis definerende kendetegn er at man ser sproglig interaktion som et felt i sig selv, et særligt objekt.

Den danske pragmatik er i sin oprindelse helt uafhængig heraf. Forfaderen for de første danske pragmatikere: Harald Steensig, Mogens Løj, Peter Harms Larsen og Niels Erik Wille var Paul Diderichsen, og det var særlig hans arbejde med den danske prosahistorie som påvirkede pragmatikernes forestillinger om objektet. Den udformning pragmatikken fik i Danmark var imidlertid også stærkt præget af at disciplinen gled ind som programpunkt i studenteroprøret i danskfaget som et revolutionerende og revolutionært alternativ til nydansk grammatik på den ene side og sproghistorie og oldislandsk på den anden side (Søderberg 1981). Hvad oprøret ellers var, så var det i danskfaget et oprør for det moderne og *mod* det historiske. Den front blev snart nedbrudt inden for det litterære felt hvor studenteroprørerne blev spydspidser for en ny litteraturhistorie bl.a. omsat i *Samlerens antologi* og i den ny, såkaldt 'røde', danske litteraturhistorie fra Gyldendal. Men inden for sprogfaget har der indtil for ganske nylig ikke været nogen interesse for en ny sproghistorie.

Det pragmatikerne arvede fra prosahistorien var således ikke historiesynet men metoderne: den stilistiske næranalyse af sagprosattekster. Det er derfor en følge af OT's faghistoriske placering i danskfagets pragmatik at bogen som helhed ikke beskæftiger sig med talesprog. Dette kommer frem flere gange, tydeligst som påpeget af Lisbeth Falster Jakobsen (1994) ved at den maskine OT konstruerer som sin syntaksmodel, skal være i stand til at høre kontrasttryk for at kunne analysere input rigtigt. Det kan maskinen selvfølgelig ikke.

En anden væsentlig arv er at fokus, når intet andet er nævnt, er på analyse i modsætning til produktion. Der hvor de to processer afviger mest fra hinanden har OT's model de største problemer (se f.eks. s. 158 hvor problemet tematiseres i relation til semantikken og s. 282). Pragmatisk analyse hed disciplinen og bogen kunne lige gerne have heddet en teori for pragmatisk analyse af tekster. De fleste eksempler i bogen er da også sagprosattekster men langt fra alle.

Det er også den faghistoriske indpasning i en dansk tradition for tekstanalyse der slår igennem når samtaler ifølge argumentationen i kapitel I.B ikke er én tekst og derfor ikke skal analyseres som sådan i PRAXT. Argumentet er at samtaler føres af flere personer der har hver sin intention:

»Samtaler er selvfølgelig en helt legitim analysegenstand. Men en **samtale** består for en tekstteori af en række sammenknyttede tekster, og skønt der selvfølgelig også findes regler for denne sammenknytning, er det ikke tekstteoriens emne. I det omfang en replik i en samtale er afhængig af konteksten og omgivelserne, hører det til tekstteoriens opgave at analysere den enkelte repliks funktion i samtalen.«

PRAXT:36

OT bruger her to gange ordet 'selvfølgelig', hvad der altid bør få en anmelder til at skrue hættten af kuglepennen. Han bruger én gang en benægtet sætning. OT har som ingen anden i denne bog udmøntet den indsigt at benægtede sætninger kun træffes i naturlige tekster når modtager forventes at have den opfattelse der negetes. Læsere forventes således at mene at samtaler hører til blandt tekstteoriens emner, hvad de mildest talt også gør i den internationale pragmatik. Men det gør de altså ikke ifølge OT. I denne sammenhæng er det vigtigt at påpege at det fritager OT for at teoretisere interaktion direkte. Men det giver ham så det omvendte problem at interaktionen altid allerede er der i selve teksten, nemlig i det billede af modtager som afsender sender ud fra og det billede af sig selv som afsender ønsker at give modtager. I forhold til international pragmatik betyder det altså ikke at interaktion ikke behandles men at den splittes op i afsnit om de to mennesker i kommunikationen. Socialpsykologi er helt fraværende i bogen i modsætning til en stærk tradition i den hjemlige sprogforskning som er stærkt inspireret af f.eks. Erving Goffmanns teori om *face* (se f.eks. Andersen 1991).

For at komplettere faghistoriens indflydelse på bogens opfattelse af pragmatik mangler nu kun en lillebitte brik: OT skriver om dansk. Det fremgår ikke af bogens titel at det forholder sig sådan. Her angives den at handle om pragmatisk tekstteori og ifølge princippet om relevans (se nedenfor) kan man heraf slutte at den handler om almen pragmatisk tekstteori, men det er altså en teori for danske tekster. Det betyder ikke at bogen kun handler om danske tekster, men den fortæller ikke selv hvornår den gør det og hvornår objektet i virkeligheden er alle tekster på ethvert sprog. Summa summarum: Bogens særlige placering i forhold til international pragmatik består i at den beskæftiger sig med monologiske, overvejende sagprosaiske, danske tekster, som væsentligst ses fra modtagerens synspunkt: Hvordan forstår modtageren teksten, hvordan får høn fat i tekstens indhold?

Naturligvis findes der også fælles stof for den forskningsretning jeg har beskrevet ovenfor som OTs baggrund og så den internationale pragmatik: Sproghandlingsteorien og – omend i mindre grad i den internationale version end i den danske – Habermas's universalpragmatik. Dertil kommer så en hel del lingvistik som pragmatikerne på den internationale scene kun kender til hvis de faktisk er uddannet som lingvister, hvad de ikke nødvendigvis er. OT er vel indlæst i den centrale europæiske sprogvidenskab: Renate Bartsch, Geoffrey Leech og den tyske tradition for tekstlingvistik er vigtige kilder til inspiration. Og så spiller Sperber og Wilsons bog om relevans (Sperber og Wilson 1986) en vigtig rolle ikke bare i kapitlet herom.

Sprogbrugsfunktionen optager relativt den største plads i bogen i forhold til de andre funktioner. Der er tre kapitler: sætningsbygning, semantik og tema. Til-

sammen fylder de 226 sider, en helt pæn bog i sig selv. Der er nogen forskel på de tre underafsnits karakter; OT karakteriserer dem selv: Det første om sætningsbygning ses som reduktionistisk mens afsnittet om tema kaldes holistisk og afsnittet om semantik ligger så midt imellem disse to yderpunkter (s. 793f). Påfaldende er det i hvert fald at afsnittet om sætningsbygning er helt formaliseret, således at det kan anvendes af en datamaskine, mens afsnittet om tema faktisk har en tættere relation til afsnittet om motiv, som dog hører til under en anden funktion. Tematisk analyse og motivanalyse er komplementære analysetyper (se nedenfor).

I afsnittet om sætningsbygning redegøres udførligt og pædagogisk for en syntaksmaskine. Syntaksen opbygger en maksimal sætning som svarer til ytringen eller perioden. Inden for denne er der forskellige former for ledsætninger. Der skelnes således ikke – som hos Paul Diderichsen i hans *Elementær Dansk Grammatik* (1946) – mellem et hovedsætningsskema og et ledsætningsskema og heller ikke – som i Erik Hansen og Lars Heltofts Grammatik over det danske Sprog mellem et deklarativskema og et modalskema (se f.eks. Hansen og Heltoft 1994:68f). Der gives kun ét skema. De væsentligste nyheder er forberedt gennem mange år ikke mindst i diskussioner med og af Lars Heltofts halsstarrige arbejde med at få topologien i dansk til at makke ret (se fx Heltoft 1990 og 1992): Det drejer sig om at inkorporere ideen om *tema-rem*a eller *topic-comment* i ledfølgen og kritikken af Diderichsens indholdsfelt.

Derimod er det OT der, så klart så det har vakt modsigelse, har indført at n1-pladsen (dvs. subjektspadsen) altid skal være udfyldt. Det betyder at sætninger uden subjekt, først og fremmest imperative sætninger, har imperativen stående på n1-pladsen. Lisbeth Falster Jakobsen har – efter min mening med rette – kritiseret dette punkt skarpt (op.cit.114f) og ved disputatshandlingen gjorde Lars Heltoft opmærksom på at den generalisering som OT mener at have fundet frem til, bliver købt meget dyrt, bl.a. ved at der i imperativsætninger kommer konflikt mellem pladsens definition og materialets ordklassetilhørsforhold.

Det er og bliver et ideal for topologer at skabe pladser der har ikke blot affinitet til men simpelthen er forbeholdt bestemte ordklasser. Det er faktisk en forudsætning for at få OTs maskine til at køre at maskinen ved at et bestemt ord tilhører en bestemt ordklasse. OTs bog er overalt meget mentalistisk (se nedenfor) og både i PRAXT og i en senere artikel (Tøgeby 1994a) hæver OT stemmen for at sætte Paul Diderichsen på plads netop ved at foreholde PD at han ikke har skrevet en psykologisk realistisk grammatisk beskrivelse. Men er det psykologisk realistisk at sætte imperativer på n1-pladsen?

I det svar på oppositionerne ved selve disputatshandlingen som OT har skrevet til LÆS nr. 16, 11. årgang henviser OT selv til at han har videreudviklet modellen fra PRAXT sådan at den tager højde for noget af den kritik der er blevet fremsat. Kritikken er foruden det ovenfor nævnte bl.a. gået ud på at der findes afvigende ordstillinger f.eks. hovedsætningsordstilling i ledsætninger, som ikke kan beskrives, og at det er psykologisk urealistisk at visse sætninger hvor første ord kan være både subjekt og objekt først får en korrekt analyse (af maskinen) i anden omgang. I det hele taget er der problemer med inkorporeringen af informationsstrukturen i syntaksen: emnefeltet volder vanskeligheder. Se Tøgeby 1994a: 88f, hvor kritikken resumeres. Det har fået OT til at revidere systemet fra

PRAXT. Ingen skal sige at forskningen i Danmark ikke går frem med stormskridt: Vi har nu et nyt sætningsskema med det uskjønne navn: PRReKoG. Man må vel gå ud fra at forkogningen er sket i PRAXT.

I artiklen om PRReKoG har OT endegyldigt forladt ideen om at grammatikken er neutral i forholdet mellem produktion og reception:

»PRReKoG er et hjælpemiddel til at analysere (altså ikke generere) alle positive ordstillingskendsgjerninger man støder på« (Tøgeby 1994a:91).

Det ville være af stor betydning for os alle hvis vi snart fik afklaret forholdet mellem produktion og reception i sprogbeskrivelsen. Mit eget standpunkt er at man så snart man kræver psykologisk realisme og begynder at bygge på naturlige situationer og autentiske tekster må opbygge de to komponenter som temmelig forskellige udnyttelser af et minimalt fælles regelværk.

OT diskuterer et par steder i bogen forskellen på forklaring og beskrivelse. Det eksempel som tages frem både af OT selv og af Erik Hansen i hans opposition (og som følge deraf i OTs svar herpå i LÆS) er behandlingen af letledspladserne i sætningsskemaet. Udgangspunktet er at der er letledspladser i en hovedsætning, dog ikke hvis verbet er sammensat, men at der ikke er det i ledsætninger. Dette kobler OT så med en analyse af sætningsadverbialerne, idet han ser den generalisering at sætningsadverbialet rykker op i ledsætninger (hvad der i parentes bemærket er definitionen på ledsætningsordstilling). Hvis man så lægger til at sætningsadverbialet kan opfattes som en operator der har sit scope (det vil sige gyldighedsområde) efter sig, kommer man frem til at:

»Letledspladsernes funktion kan [...] forklares som den at drage objekter som ikke skal fokuseres ud af området for mulig fokusering.«

PRAXT:144

Forklaringen er elegant og overbevisende og det ville være spændende at se om man på lignende måde kunne benytte begrebet funktion til at få beskrevet logikken i forskellige sætningstyper. Jeg kan her ikke undlade at nævne at det er påfaldende så lidt der refereres til dansk sprogvidenskabelig forskning fra de seneste år inden for det funktionelt grammatiske paradigme. Jeg tænker foruden Peter Harders, Lars Heltofts og Lisbeth Falster Jakobsens arbejder på Ole Nedergaard Thomsens som slet ikke er nævnt. Især Nedergaard Thomsens arbejde med at opbygge en pragmatisk syntaks for dansk talesprog (Nedergaard Thomsen 1991) og hans arbejde med enhedstryk kunne have været relevant (Nedergaard Thomsen 1991a). At OT ikke har nævnt Jann Scheuers arbejder om det samme fænomen skyldes formentlig ganske simpelt at de ikke forelå trykt. Det afsløres jo i forordet at bogen i alt væsentligt lå færdig i juni 1989, hvor den blev indleveret som disputats. Den omskrivning der har fundet sted mellem maj 1990 og juli 1991 har ikke kunnet inddrage det nye paradigme i dansk sprogvidenskab. Jeg har hermed antydnet at bogen har været så længe undervejs at det ikke bare er forfatteren selv der har udviklet sig.

Sprogbrugsfunktionen har et krav knyttet til sig i modellen: Teksten skal være en korrekt og forståelig brug af tegnsystemet (s. 34). Ordet korrekt i denne sam-

menhæng har stærke konnotationer til skole og sprognævn. Det er vist nok ikke meningen og OT modificerer kravet i indledningen til afsnittet om sætningsbygning på følgende måde:

»reglerne for sammenkædningen af tegn til grammatisk acceptable sætninger er så faste at overtrædelse af dem gør teksten uacceptabel; reglerne for sammenføjningen af tegn til semantisk konsistente udsagn er mindre faste, og overtrædelse af disse regler skaber enten nye betydninger, eller gør teksten mindre forståelig. Endelig er der de pragmatiske regler, som snarere er principper for hvordan man skal bruge og tolke ytringens relevans i kommunikationssituationen.«

PRAXT:91

Vi bemærker her først at pragmatik åbenbart hos OT er en slags harmonikabegreb, som både kan bruges om en del af modellen og den hele, men vigtigere at vi nu har fået et helt nyt sæt begreber ind på scenen: acceptable og uacceptable sætninger og tekster. Spørgsmålet er så hvor lingvistisk ved fra om en sætning eller en tekst er det ene eller det andet. Jeg mistænker OT for at rekurrere til skrivebordslingvistens evige udsagn om at introspektion er nok når man skal supplere empirien med uacceptable sætninger. Vigtigst er det imidlertid at der kunne være variation her.

Det er tankevækkende at variation mht. sprogbrug kun optræder et sted i hele bogen nemlig der hvor OT samvittighedsfuldt gengiver resultatet af en undersøgelse han selv udførte for nogle år siden af mænds og kvinders tale (Tøgeby 1985). Her kommer det frem – men ellers kommer det ikke frem – at der er forskelle på sprogbrugere: Nogle er fra arbejderklassen andre fra middelklassen, nogle er af mandskøn andre er kvinder. Det er ikke tænkt ind i modellen at der sandsynligvis findes variation på alle de niveauer OT undersøger – også mht. så afgørende fænomener som hvad der er acceptabelt og hvad der ikke er.

Et gennemgående eksempel i bogen stammer fra en åbenlyst utrænnet sprogbrugers indlæg om politibilernes nye alarmsignal (det er ikke nyt mere, det er eksemplet heller ikke når man genser det for tredje gang i slutningen af bogen). Her ville en forklarende model have åbnet tekstteorien ud mod sprogbrugers sociale baggrund. Det sker ikke her.

Det andet afsnit i sprogbrugsfunktionens bog handler om semantik. Det er et område hvor der ikke findes nær så livlig en tradition inden for dansk sprogvidenskab, så OT er her nybrydende i langt højere grad end hans behandling af syntaksen var det, selv om den også havde originale træk. Det er nok det afsnit der har imponeret mig mest – og lad det være sagt med det samme: bogen er som helhed en imponerende indsats for at tænke en række delvist underbelyste sprogvidenskabelige delfelter sammen.

OT skelner mellem dybdesemantik og overfladesemantik. Dybdesemantikken indeholder en udbygget komponentanalyse med semer af forskellige typer. OT gør udmærket og klart rede for flertydighedens betydning i kraft af dens gennemgribende karakter. Han slår flere gange fast at intet ord, ingen ytring, ingen tekst betyder noget i sig selv, det er først når de bruges de får mening. Det betyder at ordbogen i OTs model får en særlig status. Den indeholder semkonfigurationer som – i overensstemmelse med traditionen – skal gøre rede for et ords betyd-

ningsmuligheder. Men kun en af disse betydningsmuligheder udnyttes i ytringen og det er derfor også ordbogens opgave at levere råstoffet til den semantiske isotoperingsproces. Det er den proces der sørger for at modtager forstår teksten som sammenhængende hvad der kræver at ordenes betydninger afstemmes i forhold til hinanden. Tanken er ikke ny men udføres her i detaljer så man kan se den virker.

Man kunne måske rejse det spørgsmål om OT'er er radikal nok: Hvis man nu tog udgangspunkt i en konsekvent gennemtænkning af skellet mellem indhold og udtryk så ville ordet med dets mange betydningsmuligheder simpelthen ikke have nogen eksistens. Hvert enkelt tegn ville være unikt og tegnudtryk der ligner hinanden ville indgå i *udtryksfelter* fuldstændig lige som tegningindhold der ligner hinanden indgår i betydningsfelter, *semantiske felter*.

OT'er er en fremragende analytiker og det præger bogen hele vejen. Det betyder i den her sammenhæng at noget af det der normalt opleves som svært og abstrakt bliver gjort så jordnært det overhovedet er menneskeligt muligt, når det samtidig skal være korrekt og indsigtfuldt. I de kontante analyser af ord- og ytringsbetydninger anvendes et stort antal semer og det kunne i sig selv give anledning til en interessant diskussion af hvad der skal til for at vi vil tale om et sem. Og hvordan disse semer – som konsekvent skrives med store bogstaver – forholder sig til de ord der minder så meget om dem men blot skrives med småt. Dette kunne føre over til en stillingtagen i det hedt debatterede spørgsmål om hvilket semantal og hvilke semtyper der er – eller rettere i hvor høj grad de er – universelle. OT's implicite fokus på dansk umuliggør denne diskussion og man skulle være et skarn om ikke man var tilfreds med de mange diskussioner der faktisk rummes på disse tætskrevne sider.

Det har været en fast ide i de seneste mange års sprogvidenskab at transformationer skulle afskaffes. Men man kan jo så ikke lade være med at spørge hvad det betyder når OT på s. 206 skriver at en semkonfiguration transformeres efter bestemte regler til en udsagnsstruktur. Forskellen synes at være at OT eksplicit tilføjer mening i denne proces. I hvert fald siges dybdesemantikken at være prælogisk mens udsagnssemantikken indeholder operatorer og mulighed for at hierarkisere semkonfigurationer således at degraderede omsagn (en heldig terminologisk nydannelse) fremkommer. Selve transformationsreglerne er ikke formaliseret mere end at der gives flere muligheder for relationen mellem en dybdesemantisk struktur og en overfladesemantisk (s. 206ff). Det teoretiseres explicit, men umiddelbart mest overbevisende set fra afsenders synspunkt: Man tilføjer stadig mere mening efterhånden som man kommer op til overfladen. Men hvad med den modsatte proces: Taber man specifikationer når man når frem til indholdet. Nej vel. Men det står der: »Transformationsprocessen mellem dybdesemantik og overfladesemantik består af seks regler som (i tekstproduktionen) tilføjer meningsbærende struktur og i teksttolkningen abstraherer fra mening af en bestemt type.« (s. 213).

Det er en formidabel styrke ved modellen at den åbner for en undersøgelse af selve leksikaliseringsprocessen, et emne der mageligt kunne bære en hel forskningsdisciplin. Her får vi de grundlæggende træk: Semkonfigurationer er de repræsentationer som et individ kan have når man ser bort fra hierarkisering, informationsstruktur og ordforråd (s. 214). Dette tyder på at det dybdesemantiske ni-

veau er tænkt som universelt men igen: Det tematiseres ikke hvordan forholdet mellem danskens dybdesemantik og f.eks. hindis er.

Det fastslås at der ikke er nogen regler for hvilke semer der bliver til hvilke ordklasser men kun en tendens til at entiteterne bliver til substantiver mens processerne bliver til verber (s. 215 nederst) og forskellen på de to ordklasser siges at ligge i at navne eksisterer og dermed implicerer en verden mens omsagn ikke eksisterer men foregår i navnenes verden (samme sted ovf.). Det betyder at det ikke er muligt at bestemme ordklasserne på semantisk grundlag og da det er centralt for syntaksen at de er der, må OT altså operere med relativt selvstændige lag i modellen. Det er en svaghed at relationerne mellem de enkelte dele af modellen – og de tekniske terminologier der knytter sig til hver af dem – oftest forbliver implicitte.

I afsnittet om udsagnsfunktionen hedder første kapitel 'Motiv'. Her findes beskrivelsen af den opbygning af en verden som tekstens udsagn giver anledning til. Det sker i bevidstheden. Derfor handler kapitlet om motiv om 'mentale modeller'. Den slags kendes ellers bedst fra *artificial intelligence*-traditionen men de seneste års inspirationskilde er den lærde Johnson-Lairds *Mental Models*.

Jeg har sagt at motivtolkningen står i tæt forbindelse med tematolkningen som optager sidste kapitel i afsnit II om sprogbrugsfunktionen. I tematolkningen sker der en reduktion af tekstens betydninger til et bagvedliggende tidløst modsætningssystem. Inspirationen er Greimas som især videretænkt af Peter Brask og det problematiske ved tematolkningen er efter min mening den tanke at der skulle kunne gives én og kun én løsning på hvilket modsætningssystem der strukturerer tekstens betydning. Her bruger OT definitionen af en tekst som indeholdende kun én intention og som omhandlende kun ét sagforhold som rettesnor i analysen således at den temaanalyse foretrækkes som bedst kan gøre rede for tekstens unikke betydningssammenhæng. OT vil sikkert her blive kritiseret ikke bare af de postmodernister der hævder at det er interessantere at se på teksters brud end på den ubrydelige betydningsstruktur de kan antages at manifestere, men også af dem der mener at tekster udmærket kan indeholde modstridende temaer.

Motivtolkningen er anderledes end tematolkningen, den går i den modsatte retning: her drejer det sig om at forstå hvad der siges om verden. I en række regler overføres ordklasseinformation og syntaktisk information til mentale størrelser i form af motivgenstande og motivforhold. Det er et problem for redegørelsen at man er nødt til at antage at sprogbrugere starter mere eller mindre forfra hver gang de møder f.eks. et ubestemt nominal. Denne antagelse er naturligvis helt urealistisk men nødvendig af hensyn til fremstillingens fuldstændighed og systemicitet. Det systematiske i bogen, dens lærebogspræg, konkurrerer flere steder med dens karakter af analyse. Det betyder at analyserne må og skal opfattes som eksemplariske også uden at der argumenteres eksplicit for det. Til gengæld giver det den umistelige fordel som en systematisk redegørelse fra nulpunktet og fremad altid vil være, især for en ubefæstet læser – og *ain't we all!*.

En særlig pointe er at OT lader de mentale modeller indeholde nye mentale modeller hvorved han kan få opbygget mentale ækvivalenter til det der postuleres om de personer der optræder i tekster. Mentale modeller inden i mentale modeller er nødvendige for at få gjort rede for fiktive personers tanker og reelle personers anførte tanker.

Det er kommet på mode inden for de sidste 30 års sprogvidenskab at kræve psykologisk realisme i beskrivelserne. En tidligere sprogvidenskab forholdt sig meget afvisende til dette krav. Hjelmslev afviste enhver tale om psykologi som transcendentale videnskab, der stod i modsætning til den immanente. Bloomfield afviste at vi kunne vide noget som helst om hvad der foregår inden i hovedet på folk. Hvorfor lukke skallen op der er jo ikke andet end hjernen i den. Først med Chomskys opgør med Skinner startede en ny mentalisme men det forbliver tve-tydigt hos Chomsky hvor meget han gør krav på at hans modeller redegør for hvordan sproglige produktions- og receptionsprocesser faktisk foregår inde i hovedet på folk. Her er der til gengæld ingen smalle steder tilbage i moderne kognitivt inspireret sprogvidenskab og OT holder sig heller ikke tilbage. Når man ser nærmere efter så består de idelige henvisninger til mentale kendsgerninger imidlertid – præcis ligesom Chomskys – af en kombination af hvad man sådan ved om hvordan hjernen fungerer, en antagelse om at hjernen såmænd nok skal ligne en datamaskine ret meget og endelig interne sprogvidenskabelige argumenter.

Det kan undre at en disputats der i den grad lægger sig i denne tradition ikke henviser til ét eneste sprogspsykologisk forskningsresultat som støtte for f.eks. semantiske analyser eller analyser af hvordan tekstforståelse foregår. Igen ligger OT her i forlængelse af en særlig dansk tradition for ikke at lave eksperimenter men han har rigtignok udvidet den til ikke engang at læse om dem andre har lavet. Her står han i modsætning til nyere funktionalister som f.eks. Russ Tomlin og Tom Givón. Det kunne have været en interessant opgave at udtænke eksperimenter som kunne give ekstra evidens for eller imod f.eks. motivanalyserne eller temaanalyserne og det skulle vel ikke være umuligt.

I slutningen af afsnittet om motivanalyse sættes motivanalyse og temaanalyse eksplicit over for hinanden. OT introducerer her i tilslutning til Wildgen og Woodcock og Davis (men ikke fader Thom selv) den matematisk-topologiske katastrofeteori. Han hævder at katastrofeteorien er en forklarende teori (s. 378ff) og det OT skal bruge den til, er at forklare hvordan de to tolkningstyper spiller sammen. Temaer kan kun afløse hinanden brat og ikke graduelt og et tema er nødvendigt for at kunne opbygge en mental model over motiver i en tekst samtidig med at motiver er nødvendige for at kunne opbygge et tema. Det samspil 'forklarer' OT med en tegning men et diagram er da ikke en forklaring; det er en illustration, som kan være mere eller mindre velvalgt og oplysende.

Næste afsnit om sandhed er et eksperiment. OT stod i dette afsnit over for et dilemma: Han skal sige noget om sandhed, et emne der allerede er sagt og skrevet så meget om inden for en nabovidenskab (eller metavidenskab), nemlig filosofien, at det kvarte af det kvarte kunne beskæftige selv Togethy resten af hans dage. Hvad gør man? Man griber en lærebog og resumerer de forskellige positioner. Dernæst sammenklipper OT så en collage af Watzlawick et al. (en stadig inspiration gennem bogen), Bateson (ditto), Nietzsche, Marx, Lakoff og Johnson, Fodor, Berger og Luckmann – og Peter Bastian. Collagen er underholdende men som genre efter min mening væsensfremmed for en disputats. Der er ingen diskussion, kun hævdelser, lutter deklarative sætninger. Tilsammen udgør det 20 læresætninger som resulterer i den 'økologiske sandhedsteori' som kort kan resumeres sådan at alle de positioner inden for sandhedsteori som vi troede var uforenelige forenes i den økologiske sandhedsteori:

»Man kan sige at den økologiske sandhedsteori indbygger kravene fra de andre omtalte sandhedsteorier således at korrespondensteoriens krav om dækning og overensstemmelse forbindes med kohærensteoriens krav om modsigelsesfrihed, den subjektivistiske sandhedsteoris krav om hensigtsmæssighed og den pragmatisk sandhedsteoris krav om konsensus.«

PRAXT:408

Afsnittet slutter med to underholdende analyser af tekster hvis sandhed der kan være tvivl om. Ved introspektion søger OT at finde ud af hvad det er for kriterier han selv har brugt, for at finde ud af om der var tale om en sand tekst eller ej. Men hvis der ikke er tale om en sand tekst, hvis afsenderen ikke er vederhæftig, er der så overhovedet tale om en tekst?

En væsentlig forskel mellem københavnerpragmatikken og den internationale især amerikansk inspirerede pragmatik er at københavnerne siden Mogens Løjs og John E. Andersens indsats for Jürgen Habermas og hans universalpragmatik, har måttet tage stilling til denne lærebygning. OT er ingen undtagelse. Habermas og universalpragmatikken diskuteres to steder i bogen. I indledningsafsnittet tages modellen op i paragraf 9, s. 60ff. Her tilslutter OT sig tilsyneladende det grundlæggende argument i Habermas's opstilling af fire universelle krav nl. det transcendentale: vi forudsætter altid allerede at vi som talere er forståelige, sandfærdige, vederhæftige og bruger sproget rigtigt. Universalpragmatikkens fire krav er uomgængelige og vi anerkender dem som sådan i og med at vi overhovedet åbner munden og siger noget.

Men det er kun tilsyneladende for på s. 64 siges det at de universelle krav må begrundes med henvisning til faktorerne i kommunikationssituationen. Lars Heltoft var i sin opposition *ex auditorio* netop inde på dette problem (Heltoft 1994:75f). Jeg skal folde det lidt ud her før jeg ser på OTs svar.

Det er afgørende for den pragmatisk tekstteori at der er et normativt grundlag. Ellers bliver det simpelthen svært at få orden i teorien: OT opstiller sine krav til tekster i form af en definition s. 34:

»(4.1)

En tekst er en aktualiseret kommunikativ handling: den er på én gang 1) korrekt og forståelig brug af tegnsystemet (dvs. sammenkædning af tegn fra ét system af tegn som hver især har en udtryksside og en indholdsside), 2) ærligt udtryk for én intention fra en afsender, 3) sandt og kohærent udsagn om ét sagforhold, 4) en sammenføjet meddelelse relevant i forhold til én interesse hos en modtager, og 5) rigtig, retfærdig og taktfuld fysisk kontakt gennem én kanal.«

Denne lille tekst siges at tilhøre genren (sproghandlingen) *definition* hvilket i almindelig sprogbrug må betyde at sprogbrugsstumper der ikke opfylder de fem krav, ikke regnes for tekster og således ikke skal behandles af en tekstteori. Og vi har da også set at definitionens punkt 2) blev brugt på denne måde til at udelukke samtaler som relevante objekter for en tekstteori. Men, men, men...

Der er ifølge OTs egne gengivelser af psykoanalysens lære ingen tekster der i realiteten er båret af én og kun én intention for så vidt man opfatter intention som en bevidst intention. I hvert fald hedder det om Timpanaros kritik af Freud at den

er udtryk for en forældet opfattelse af årsagsbegrebet. *Mutatis mutandis*: Det at en tekst både indeholder rester af det ubevidstes determination gør ikke en påstand om at den er båret af én (formodentlig bevidst) intention forkert, den er begge dele. Men det gør det rigtignok meget svært at anvende de fem punkter ovenfor som afgrænsningsmidler: OT gennemgår med stor fornøjelse og til læsers udelte ditto en række eksempler på sproglig manipulation med ekvilibristisk anvendelse af Harder og Kocks instrumentarium. Det fremgår heraf at adskillige tekster som OT på ingen måde holder sig tilbage fra at analysere, er uvederhæftige og løgnagtige osv. De er med andre ord menneskelige produkter og lever således ikke op til de strenge krav i definitionen.

Et andet eksempel: I denne anmeldelse har jeg brugt tegn fra et andet tegnsystem end det danske: ifølge definitionen ovenfor pkt. 1) skulle dette diskvalificere teksten som sådan og læseren skulle så.... Ja, hvad skulle høn?

Enten er definitionen i 4.1 stipulativ, og så siger den bare at OT i denne bog ikke vil beskæftige sig med tekster der ikke opfylder kravene. Det kan der være gode forskningsstrategiske grunde til, alle kan ikke alt på én gang. Men der kan også være tale om en definition af mere ambitiøs art. OT hævder måske at hvis disse krav ikke er opfyldt hvert eneste et, så vil et medlem af vores tekst-samfund (jvf. hermeneutikkens tekstfællesskaber) ikke kunne opfatte teksten som en tekst men vil se den som et 'tekstforsøg': Hvis teksten svigter på blot ét af de fem punkter, skifter vi fra at tage teksten alvorligt til i stedet at behandle den som et symptom på afsenderens svigt. Dette er et empirisk spørgsmål. Mit gæt er at det vil vise sig at der i denne henseende er forskelle mellem kriterium 1) (plus måske 5)) og så resten. Jeg tror ikke nogen skiftede fra at læse anmeldelsen som en tekst og til at betragte mig som moden til indlæggelse i en symptomallæsning – de kan udmærket have gjort det af andre (f.eks. indholdsmæssige) grunde eller have ment det på forhånd – simpelthen fordi de stødte på et eller flere engelske ord i teksten. Men hvad, måske er dansk med et vist engelsk islæt »ét tegnsystem« eller på vej til at blive det?

Jeg mener det kan vises at enhver tekst kan læses symptomalt eller for sit indholds skyld (skal vi kalde det 'uproblematiseret') – det er to læsemåder, som kan aktiveres af enhver der råder over dem i sit repertoire. Den sidste grundlægges i den sekundære socialisation i skolesystemet mens den førstnævnte købes dyrt på de højere uddannelser.

En helt tredje mulighed er så at læse den berømte definition i 4.1. som en række på fem *normer*, som Habermasianske krav til hvordan vi kontrafaktisk antager at alle mennesker (og deres tekster) burde være. Her kommer diskussionen af Habermas i del 2 ind. Det transcendentale argument problematiseres (614f) ud fra det synspunkt at det er et *tu quoque*-argument (hovsa der røg den tekst og blev til et tekstforsøg) men der konkluderes at »I dette tilfælde kan jammen-du-forudsætter-jo-allerede-selv-idealerne-argumentet dog ikke afvises...«. (Se også Togeby 1994a: 113f). Det viser sig til gengæld at man efter OTs mening ikke hævder alle fem idealer på én gang; man forudsætter dem alle men hævder kun et enkelt. Sprogbrugeren fokuserer med andre ord som taler med det OT kalder 'afsenderens specifikke gyldighedshævdelse' på kun én af de fem faktorer mens hans læser/samtalepartner har 'modtagerens almene idealforventninger'.

Så vidt jeg kan se gemmer der sig en vigtig grundlagsdiskussion i forholdet mellem disse sider og definitionen i 4.1. Hvis 4.1 skal læses som alternativ til Habermas udelukkende mht. antallet af krav, men som principielt værende af samme art, nemlig som normer, så skal 1) (og 5)) også kunne begrundes transcendentalt og det kan kriterium 1) så vidt jeg kan se ikke. Hvis omvendt definitionen skal læses ikke som normer men som en afgrænsning af hvad der empirisk i dette tekstsamfund (forudsat der kun er ét sådant i Danmark, hvad der i sig selv er en diskutabel sag) gælder som tekster, så skulle det have været efterprøvet. Men det kan jo nås endnu.

En væsentlig forskel mellem universalpragmatikken og Tøgebys model ligger i begrebet 'relevans'. Relevans er i denne bog et teknisk begreb som knytter sig til modtagersiden og formaliseres og udarbejdes omhyggeligt i tilslutning til Sperber og Wilsons bog *Relevance*. Det er i denne del OTs tilgang for mig at se viser sin sande styrke. Kapitlet om relevans er en bedrift og kan ikke anbefales nok.

Grunden til at kapitlet er så inciterende er let at se. Her integreres nemlig viden fra de foregående kapitler i en minutiøs redegørelse for hvad det faktisk betyder at sige f.eks. en så frygtelig sætning som *Han var neger men velsoigneret*. Viden fra almen lingvistik (Harder og Kock om forudsætninger), fra filosofien (Grice om konversations logik), den viden om danske ytringers informationsstruktur som læseren har opnået ved at pløje sig igennem bog 1 og som sagt Sperber og Wilsons tankegang (hvilken disciplin den ellers kan siges at tilhøre) kombineres med OTs eminente overblik til præcise analyser af først sætninger og dernæst hele tekster. Det er smukt gjort, det er oplysende og det sætter en ny standard for den slags tekstanalyse.

Derefter følger et tekstlingvistisk kapitel om komposition som ikke indeholder så mange nyheder for den der har fulgt med i OTs indsats på dette område. Der er igen en god diskussion af principperne bag opstilling af kompositionen i en tekst (s. 527ff) og afsnittet slutter med en udførlig analyse af en Goldschmidt-fortælling hvor pointen er at fortællingen tilsyneladende tvinger os til at tage et bestemt synspunkt (s. 598 nederst). De opstillede retningslinjer for tolkningen spiller her sammen med OTs læsninger så vi pædagogisk får forklaret ikke bare hvorfor dette er tilfældet men også at de to andre muligheder var dårligere og i hvilken forstand de var det.

I afsnit V om kontaktfunktionen får vi først diskussionen af retfærdighed som i alt væsentligt er diskussionen med Habermas, refereret nødtørftigt ovenfor, og derefter et kapitel om sproghandlinger og relationer. Her er OT igen på hjemmebane men det er mere velkendt stof også fra de lærebøger OT har skrevet om skriftlig fremsstilling. OT foreslår en ny klassifikation af sproghandlinger: Påstande, oplysninger, reguleringer, kommunikativer og domme. Kriterierne er bl.a. hvilken af de fem funktioner afsender fokuserer på, og man bemærker at der så igen bliver fem klasser. Hvad er det med det femtal?

OT giver her som flere andre steder sine kriterier form af tests. Det er en meget frugtbar tankegang som kommer igen igennem hele bogen lige fra Zeugma-prøven (s. 174ff) over s. 537s tests for udsagnstyper, s. 543 (om forskellen på samtidige og hinanden afløsende tekstelementer), s. 640 om domme og s. 643 om påstande og oplysninger. For den ukyndige eller kun let kyndige er det uvurder-

ligt at få adgang til heuristikken bag de kategorier vi arbejder med, og tests er et meget pædagogisk middel hertil.

Under sproghandlingsafsnittet findes en del om tekstarter og klassifikation af tekster (paragraf 87f, s. 679-696) så man bliver lettere forbavset når begrebet genre skal afhandles under del VI om afsenderen. Ingen af stederne er behandlingen dog videre konklusiv og disse kapitler står svagere i billedet. Det er nok ikke tilfældigt, det er notorisk et problem at klassificere tekster uden at gå både oppefra og ned (dvs. fra samfundets institutioner og til samtaledeltagerne) og indefra og ud (dvs. fra sproghandlinger/sætningstyper og til komposition). Og i Tøgebys model er der lagt mest vægt på det sidste.

Tilbage står at nævne afsnittet om udtryksfunktionen som indeholder en gennemgang af synspunkter på psykoanalyse og sprog som tager stilling for Laplanche og imod Lacan, for Freud og imod Timpanaro, men som for denne anmelder virkede noget påklisset, skrevet fordi det skulle med. Men skal der psykoanalyseres så skal alle subjekter vel psykoanalyseres, ikke blot afsenderen? Tankegangen fører frem til afsnit om tekster der tages som symptomer snarere end tekster, egentlig en udfordring til skellet mellem definition og norm. Diskussionen af disse tekstforsøg munder ud i et afsluttende forsøg på syntetisering som – karakteristisk for det ideologiske klima – opstiller dikotomier mellem hjernehalvdele og primær- og sekundærprocesser for så at søge at forene flere tanketyper.

Det må have været en fabelagtig kraftanstrengelse at skrive denne bog. Den er ambitiøs, altfavnende og alligevel klart afgrænset, den har sin egen logik og starter sympatisk fra bunden af i de varierende felter der inddrages, ofte i form af nabovidenskabers resultater. Den er stærk i analysen, stærk i teorierne men ikke mindst stærk i troen. Dermed er det også en bog der ægger til modsigelse og diskussion, fuldstændig som det skal være. Som disputats er den ejendommelig ved at være encyklopædisk i sit anlæg snarere end fokuseret og ved at være lærebogs-dækkende i sin fremstilling snarere end i dialog med samtidens mest specialiserede forskning. Det er en teori for det hele og ikke en analyse af noget specielt.

Det var godt den blev skrevet, godt den er udkommet og godt at den snart må komme i en ny udgave så vi kan få rettet de mange til dels forvirrende trykfejl. OT har sat dagsordenen for de næste mange års forhåbentlig livlige diskussion af den sproglige tekstanalyses teori og praksis.

Litteratur:

Andersen, John Edelsgaard 1991: Sprogets takt og tone, Hansen, Pedersen og Poulsen (red.): *Auditorium X, Dansk før, nu – og i fremtiden?* s. 72-99, Amanda, Kbh.

Diderichsen, Paul 1946: *Elementær dansk Grammatik*, Gyldendal, Kbh.

Hansen, Erik og Heltoft, Lars 1994: Grammatik over det Danske Sprog, *språu*, Sprogvidenskabelige Arbejdsrapporter fra Aarhus Universitet, 1, s. 55-70

Heltoft, Lars 1990: En plads til sprogvidenskabens hittebørn. Om talesprog og sætningsskema, Selskab for nordisk filologi: *Årsberetning 1987-1989*, s. 26-45

Heltoft, Lars 1992: Topologiens plads i en sprogteori, Gregersen (red.): *Lingvi-*

- stisk Festival, *Sprogvidenskabelige arbejdsrapporter fra Københavns Universitet*, Årg. 2, s. 67-98
- Heltoft, Lars 1994: Opposition ex auditorio ved Ole Tøgebys Disputats Prækt I-II, *Litteratur Æstetik Sprog*, nr. 16, 11. årg., s. 72-77, Institut for nordisk sprog og litteratur, Aarhus Universitet
- Jakobsen, Lisbeth Falster 1994: Anmeldelse af Ole Tøgeby: PRAXT 1-2, *NyS* 18, s. 107-117, Amanda, Dansk lærerforeningens forlag, København
- Mey, Jacob L. 1993: *Pragmatics, An introduction*, Basil Blackwell, Oxford
- Mey, Jacob 1994: 1. opposition, *Litteratur Æstetik Sprog*, nr. 16, 11. årg., s. 39-54, Institut for nordisk sprog og litteratur, Aarhus Universitet
- Nedergaard Thomsen, Ole 1991: Grammar in Danish Conversational Discourse. A Framework for Analysis and Some Preliminary Quantitative Results, Gregersen og Pedersen (eds.): *The Copenhagen Study in Urban Sociolinguistics*, s. 337-446, C.A. Reitzel, Cph.
- Nedergaard Thomsen, Ole 1991a: Unit Accentuation as an Expression Device for Predicate Formation in Danish? *Acta Linguistica Hafniensia*, vol. 23, s. 145-196, C.A. Reitzel, Cph.
- Sperber, Dan og Wilson, Deirdre 1986: *Relevance*, Blackwell, Oxford
- Søderberg, Anne Marie 1981: Tekstanalyse – i faghistorisk og didaktisk perspektiv, *Modersmålsundervisningen, Rapport fra Institut for Nordisk Filologi Københavns Universitet*, Forskningsrapport nr. 2, s. 87-129, Det centrale Uddannelsesråd, Modersmålsopgaven, Undervisningsministeriet
- Tøgeby, Ole 1985: *Kvinder siger selvfølgelig mest – sagde manden. Om sprog hos kvinder og mænd, arbejdere og mellemlag*, C.A. Reitzel Kbh.
- Tøgeby, Ole 1994: Disputatsforsvar, *Litteratur Æstetik Sprog*, nr. 16, 11. årg., s. 97-124, Institut for nordisk sprog og litteratur, Aarhus Universitet
- Tøgeby, Ole 1994a: Mentale og positive grammatiske kendsgerninger, *språu*, Sprogvidenskabelige Arbejdsrapporter fra Aarhus Universitet, 1, s. 71-98
- Frans Gregersen

Stig Örjan Ohlsson: Urban Hiärnes Oförgrijspelige Tanckar ... angående thet Svenska Språkets rätta Skriff-art. Textkritisk utgåva efter Urban Hiärnes tryckklara manuskript, med inledning, kommentar och register. 301 s. Ambla förlag, Lund 1991. [Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap. II]

Stig Örjan Ohlsson: Språkforskaren Urban Hiärne. Jämförande studier mot europeisk och skandinavisk bakgrund. 303 s., 8 pl. Ambla förlag, Lund 1992. [Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap. III]

Urban Hiärne (1641-1724) er en af de kraftfulde skikkelser, som den svenske stormagtstid synes så rig på, en nærmest altfavnende polyhistor og en i høj grad praktisk begavelse. En oversigt over alle de felter, som han i sin utrættede virksomhed gennem et langt liv bevægede sig ind på, hører ikke hjemme her, men nogle antydninger bør dog gives. Først og fremmest var han læge, med tiden kon-

gelig livmedikus, fra 1696 endog forgyldt med titlen arkiater. Men i øvrigt synes han ikke at have været fremmed for noget emne inden for datidens naturvidenskab. Han dyrkede fx kemi, geologi og botanik, både som grundforskning og som anvendt forskning. Den bekendte surbrønd i Medevi er hans opdagelse, på sit kemiske laboratorium fremstillede han medicin, rustbeskyttelsesmidler o.m.a., han indlagde sig stor fortjeneste inden for bjergværksdriften, og han anlagde en botanisk have på Kungsholmen. Derudover fandt han tid til at engagere sig i samfundets problemer: med styrke og held greb han ind mod de verserende hekseprocesser, bekæmpede brændevinsdrikket, ivrede mod misbrug af skovene, virkede for næringsfrihed og forbedring af jordbrug og håndværk – for nu blot at nævne nogle af hans mange gøremål. I sin ungdom beskæftigede han sig også med digtning; han skrev den berømte tragedie *Rosimunda* og hyrderomanen *Stratonice*, og han var leveringsdygtig i lyrik, herunder salmer.

Endelig gav han sig af med sprogvidenskab. Hvad han frembragte på det område, har imidlertid ikke interesseret eftertiden ret meget, og det er måske uretfærdigt. I al fald har Stig Örjan Ohlsson ment, at Hiärne har krav på en mere fremtrædende plads i svensk sprogforsknings historie, og har derfor givet sig i kast med et ganske omfattende projekt, *Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap* I-IV, der indebærer udgivelse af Hiärnes to sprogvidenskabelige arbejder, en behandling af sprogforskeren Urban Hiärne og hans internationale baggrund og en bog på engelsk, *Urban Hiärne and Cartesian Phonetics*. Med de nu foreliggende bind, II og III, er halvdelen af projektet realiseret.

Hiärnes interesse for sprog går rimeligvis tilbage til barndommen. Han blev født i Ingermanland, helt ude i randen af det dengang så store Sverige, og de første 16 år af sit liv tilbragte han forskellige steder i disse egne, der prægedes af sproglig mangfoldighed i dagligdagen: tysk (vistnok hans moders sprog), svensk (faderens sprog), finsk, russisk, og vel flere sprog endnu. I studietiden lærte han selvsagt latin, græsk og hebraisk, på udlandsrejser i ungdommen tilegnede han sig polsk, engelsk og fransk, og adskillige andre sprog blev han mere eller mindre fortrolig med. Næppe mange samtidige kunne måle sig med ham i praktisk sprogbeherskelse.

Hans ophold i England 1669-70 og Frankrig 1670-73 betød inspiration til – blandt meget andet – sprogvidenskabelige studier, især af (artikulations)fonetisk art; som led heri skal han efter eget sigende have forsøgt sig med konstruktion af en talemaskine, et »talende hoved«. Studierne affødte ikke umiddelbart nogen sprogvidenskabelig produktion. En sådan kastede han sig først ud i, da han havde passeret støvets år.

Anledningen var, at biskop Jesper Svedberg i 1716 udgav sin *Schibboleth. Swenska Språket; Rycht och Richtigheet*, hvori han bl.a. (endnu engang) gik ind for en let ortografisk modernisering, hvis vigtigste element, opgivelsen af dobbeltskrivning som tegn for vokallængde, i øvrigt forbløffende hurtigt slog igennem. Hiärne nærede aldeles ingen sympati for en sådan reform og var også på andre punkter uenig med sin tidligere ven, hvorfor han leverede et angreb på ham i sin *Orthographia Svecana, Eller den Retta Swenska Bookstafveringen*, som havde den mærkelige skæbne, at den godt nok kom i trykken (vist 1717), men aldrig blev fuldført. Det fremkomne var dog tilstrækkeligt til, at Svedberg følte sig ramt på sin ære og udgav sit *Rettmätiga Heders Förswar, Emot ... D. Vrbän Hiernes*

Obetenckta Skriff ... (1719). Det havde naturligvis til følge, at Hiärne igen for i blækhuset og forfattede nogle *Oförgrijspelige Tanckar och Skåhlige anmärckningar öfver ... Doctor Jesper Svedbergs ... Otijdige Heders Förswar*. Dette skrift blev ikke trykt, da censor librorum, som for resten havde en vis familiemæssig tilknytning til Svedberg, ikke ville give sin tilladelse; i stedet blev det så spredt i -- måske temmelig mange -- afskrifter.

Orthographia Svecana skal senere fremkomme som seriens bind I, mens de *Oförgrijspelige Tanckar* nu er udkommet som bind II og dermed for første gang har opnået at blive trykt.

Oförgrijspelige Tanckar er hovedsagelig et polemisk skrift. Det indledes med en kort *Förre dehlen*, som i det væsentlige er et forsvar for *Orthographia Svecana*. Derpå følger en såkaldt *Relation*, der især tildrager sig interesse ved de bidrag, den giver til belysning af balladen om revisionen af salmebogen og bibeloversættelsen i 1690'erne; bl.a. beskyldes Svedberg her for at have tyvstjålet ideen til salmebogsrevisionen fra Hiärne. Hovedstykket er *Senare dehlen*. Den begynder med en række inkvisitoriske spørgsmål til Svedberg, for en sikkerheds skyld fulgt af Hiärnes egne svar eller konklusioner: med hvilken ret har Svedberg ændret den hævdundne ortografi (osv.)? Den fortsætter med en række angreb på *Schibboleth* og *Heders Förswar*. Endelig når Hiärne så frem til en længere diskussion og kritik af Svedbergs grammatiske udredninger; dette sidste afsnit, godt og vel en tredjedel af det samlede skrift, præges afgørende af Hiärnes trang til for enhver pris at modsige Svedberg, men rummer dog også passager, der medvirker til at dokumentere, at Hiärne har ret til en plads i den svenske sprogvidenskabshistorie.

Sprogformen i *Oförgrijspelige Tanckar* må vist have forekommet samtiden noget gammeldags. Den vidtudspundne syntaks, ofte tungt lastet med flerledsophobninger af tautologisk art, stiller i al fald krav til sin læser. Denne opmuntres så til gengæld af, at Hiärne bl.a. ved flittig brug af ordsprog tilfører sin fremstilling et element af en egen bidsk humor.

Ohlssons udgave af teksten bygger på de to håndskrifter, der nu kendes, Uppsala UB R 613, fol., og Stockholm KB N 29. Ingen af dem er Hiärnes egenhændige manuskript (hvad udgiveren med sit kendskab til Hiärnes svært læselige håndskrift er tilbøjelig til at prise sig lykkelig over), men det først nævnte, R 613, er på titelbladet forsynet med en påtegning om, at det er selve originalen, og det er tydeligt, at en stor del af rettelserne i teksten skyldes Hiärne; med god grund har udgiveren da valgt R 613 som hovedhåndskrift. N 29 ser ud til at afspejle en tidligere version af teksten og udnyttes derfor lejlighedsvis til belysning af dens tilblivelseshistorie.

Teksten gengives side-, linie-, bogstav- og tegnret, og udgaven gør i det hele et solidt indtryk, dog bortset fra de få tilfælde (s. 142f), hvor der citeres på græsk: en så simpelt hen umulig placering af åndetegn og accenter, som udgiveren her præsterer, kan en datidig skriver, der i øvrigt forekommer ganske kompetent, ikke have gjort sig skyldig i og ville Hiärne ikke have lidet passere urettet. Tekstgengivelsen har selvstændig paginering, og det afstuttede ordregister (med frekvensoplysninger) henviser til denne. Derudover indgår teksten også i bogens gennemgående paginering (og den henvises der til i det følgende). Linietæller findes ikke; den savnes nu og da.

Teksten bringes på højresider, den tilhørende kommentar på de modstående venstresider. Arrangementet er al ære værd, eftersom det klart tager sigte på at lette brugeren benyttelsen. Særlig praktisk er det imidlertid ikke: på adskillige sider er det yderst uøkonomisk, da kommentaren kun lægger beslag på ganske få linier; i andre tilfælde giver venstresiden ikke plads nok til en lang kommentar, og resten af denne er da anbragt efter tekstudgaven, hvor sådanne fortsættelser er samlet under overskriften »Ekkurser«, der virkelig er en falsk varebetegnelse for noget, som reelt er afskårne halepartier.

Læserhensyn har ikke ligget Hiärne varmt på sinde. Når han polemiserer mod Svedberg, tager han sit udgangspunkt i en blot og bar paragrafhenvielse til det aktuelle tekststed; hvis læseren skal kunne følge ham, må han værsøge have det pågældende Svedberg-skrift ved hånden, og det er jo ikke enhver givet at have det. På dette punkt yder Stig Örjan Ohlssons kommentar læseren effektiv hjælp ved at bringe de relevante citater.

Kommentaren rummer meget andet: realoplysninger; parafraser og præciseringer, når det kan være svært at forstå, hvad Hiärne mener; bestemmelser af kilder til latinske citater – om muligt; ordforklaringer; og mere endnu. Desværre er kommenteringen lidt lunefuldt. Når det gælder Hiärnes bibelhenvielse, er der således hele tre muligheder: kommentaren kan anføre den ordlyd, som bibelstedet har i Svedbergs gengivelse eller – langt sjældnere – i en nyere oversættelse (begge tilfælde kan iagttages s. 148), eller ordlyden anføres ikke; fx citeres Siraksteder efter Svedberg s. 148 og 162, men oplyses ikke s. 228 (til trods for, at apokryferne må antages at være mindre faste bestanddele af private bogsamlinger end de kanoniske skrifter).

Ordforklaringerne er undertiden påfaldende svage. Fx hedder det s. 154 om *örnepredikant*, som Hiärne har overtaget fra Svedberg, at ordet ikke findes i SAOB's samlinger, og at det kan være en sammensætning med *öron-* og betyde 'någon som predikar vad folk vill höra' eller med *örn-* og betyde 'stor och väldig predikant'. Rent bortset fra, at den sidste betydningsmulighed må være en anakronisme i denne forbindelse, elimineres den totalt af konteksten, hvori den indgår i tautologien *smickrare, örnepredikant*; og nok svigter SAOB's samlinger åbenbart, men et pænt materiale med *örna-* 'øre-' som 1. sammensætningsled findes i Dahlgrens Glossarium (som også ved andre lejligheder kunne have givet kommentator en håndsrekning). Et andet eksempel: S. 112 forsynes *Böhn-haser* med forklaringen »eg. 'icke legitimerade'«, som læseren ikke har megen glæde af: én ting er, at den anførte betydning ikke med nogen ret kan betegnes som den »egentlige«, noget andet, at den passer slet i sammenhængen; betydningen her er 'fusser'.

Efter disse eksempler, hvis antal kunne forøges, er det naturligvis tilfredsstillende at fastslå, at udgiveren giver god besked om betydningen af titlens *Oförgripelige*: ordet er, som det også er muligt i dansk, brugt som et beskedent, høfligt (men langt fra altid oprigtigt!) udtryk for, at det fremførte kun rummer ens rent personlige opfattelse. Udgiveren tilføjer (s. 38), at der er udgivet mange »uforgribelige tanker« både før og efter Hiärne, og det skal nok have sin rigtighed. Men han er tilsyneladende ikke opmærksom på, at Svedberg i 1695 havde gjort rede for sine ortografiske og grammatiske principper i afhandlingen *Oförgripelige Tanckar om thet Swenska Språkets förbättrande uti skriftwande*

och talande; at Hiärne altså alluderer til et arbejde af sin antagonist, er dog en pointe.

De bidrag, som *Oförgripelige Tanckar* giver til belysning af Hiärnes sprog-syn, af hans – if. udgiveren – »öfverraskande originella språksociologiska tankar« og af hans teoretiske udlægning og praktiske tillem্পning af, hvad man, om end »lite flott«, skulle kunne betegne som »en variationistisk deskriptiv grammatik för den samtida svenskan« (s. 6f), behandler Ohlsson mere indgående i seriens bd. III, som turen straks kommer til.

Inden det sker, kan der måske blive plads til en læserrefleksion: Vel er det ikke Hiärne, der skal anmeldes her, men et sted bør det dog siges, at hans indsats for ortografisk normering ikke forekommer særlig glørværdig. Naturligvis er det ikke rimeligt at se ham i lyset af, at han på bare lidt længere sigt led nederlag i sin helt legale kamp for at bevare den ortografiske tradition, og det kan vel egentlig heller ikke bebrejdes ham, at de regler, han opstillede for brug af dobbeltskrivning af vokal, er så komplicerede, at de næppe kunne tjene som rettesnor for de skrivende. Den største svaghed ligger i hans ortografiske praksis. Det skødesløse frisind, han lægger for dagen ved affejningen af de af Svedberg påviste inkonsekvenser som ligegyldige, er jo dog principielt uheldigt hos en debattør, der vil bidrage til ortografisk stabilitet. Og direkte pinligt bliver det, når han gang på gang griber til den flove undskyldning 'trykfejl' for at forklare disse inkonsekvenser; som Ohlsson snusfornuftigt bemærker: »Allt kan ju inte vara tryckfel« (s. 216).

Og så til bd. III.

I forordet omtaler Stig Örjan Ohlsson først *Språkforskaren Urban Hiärne* som en monografi, straks efter – med langt bedre ret – som en samling studier eller essays. Bogen falder i to dele: den første indledes med en behandling af Hiärnes sproglige baggrund og hans videnskabelige kontakter og aktiviteter i London og Paris 1669-73 og giver dernæst en mere almen karakteristik af Hiärne som grammatiker og fonetiker, mens den anden, »Specialstudier« kaldet, går tættere på hans virke som fonetiker, grammatiker og sprogfilosof.

Kapitlerne om Hiärnes tid i London og Paris er spændende læsning. I England opnåede han, sin unge alder til trods, at blive medlem af Royal Society, ikke som den første svensker (den ære overgik diplomaten Leijonberg), men som den første svenske videnskabsmand. Foranlediget heraf har Stig Örjan Ohlsson, bl.a. på grundlag af egne studier i det illustre selskabs arkiv, skrevet om medlemmerne af Royal Society og om selskabets historie i den første tid efter stiftelsen. Det egentlige formål hermed er naturligvis at udrede, hvilke tilskyndelser til sprogvidenskabelig aktivitet Hiärne kan have fået i London, og det lykkes Ohlsson at sandsynliggøre, at Hiärne kan være blevet inspireret her, men ikke konkret at påvise, at han er blevet det. Noget tilsvarende gælder udredningen om tiden i Paris, hvor interessen for fonetik da gjorde sig stærkt gældende, som det bl.a. karikerende fremgår af Molières *Le Bourgeois Gentilhomme*: franske lærde, især måske du Hamel, kan have påvirket ham, men det kan ikke bevises, at de har gjort det. Ohlsson synes tilbøjelig til at lægge størst vægt på engelsk inspiration; Hiärnes tidligere nævnte eksperimenter med et talende hoved ser han således som en fortsættelse af den engelske forskningstradition.

Ohlssons almene karakteristik af Hiärne som grammatiker og fonetiker bygger så godt som udelukkende på *Orthographia Svecana*. Karakteristikkens holdbarhed vil derfor være besværlig at efterprøve, før også denne udgives, og der vil ikke blive gjort forsøg på det her. Men det kan nævnes, at det unikke ved *Orthographia Svecana* efter Ohlssons mening ligger i kombinationen af solid lydfysiologisk kundskab, rationalistisk inspireret teoribevidsthed (med stiltiende afstandtagen fra de velkendte vildt fantastiske sprogfunderinger a la Olov Rudbeck) og praktisk sprogbeherskelse.

Tyngdepunktet i afdelingen »Specialstudier« ligger i gennemgangen af Hiärne som fonetiker. At han som sådan ragede langt op over hovedparten af sine samtidige, synes indiskutabelt, og det er derfor berettiget at tage hans udtalelser alvorligt, når de tyder på forskelle mellem svensk lydssystem omkring år 1700 og i dag. Værd at mærke sig er det fx, at han regner med den så at sige europæiske manifestation af /a:/ (som endnu i finlandssvensk), ikke med den tilbagetrukne, let labialiserede kvalitet, der nu om stunder er den svenske rigsmålsudtale; han bebrejder stockholmerne, at de ikke i udtalen opretholder forskellen mellem *hw-* og *w-* (uden at det dog lysende klart fremgår, hvordan han selv gør forskel); om den til skrivemåden *dh* svarende lyd, det frikative *d*, oplyser han, at den »ännu någrastädes i Skåne kan skönjas«.

I Hiärnes grammatiske, ortografiske og historiske ræsonnementer spiller begrebet (*tids*)*dialekt* en afgørende rolle. Det er derfor velmotiveret, at Ohlsson både i bd. III og i kommentaren til *Öförgriplige Tanckar* gør sig store anstrengelser for at få afklaret, hvad det egentlig dækker. Opgaven er ikke let, Hiärnes udtalelser er ikke klare, i al fald ikke set med nutidens øjne. Ohlsson har utvivlsomt ret, når han konstaterer, at det »karaktäristiska för Hiärnes tidsdialekter är att de kan och har rätt att existera samtidigt« (s. 228), og det er muligt, at han også er på rigtigt spor, når han vil placere en tidsdialekt i Hiärne'sk forstand i »ett tidsrumskontinuum« (s. 231), men det er nu lidt svært at forstå. Måske skulle man i stedet sige, at Hiärne kan bruge termen *dialekt* i to forskellige betydninger. Den ene er den nu almindelige, 'stedsmål' (se fx *Öfögr. Tanckar* s. 58f); den er ikke af nogen væsentlig betydning for hans overvejelser. Den anden – den forvirrende – er 'fase i det svenske skriftsprogs historie (og bevarede spor heraf i samtidigt skriftsprog)'. Faktisk giver hans inddeling i fx »urgammel«, »gammel svensk«, »dansk«, »senere svensk« god mening under denne synsvinkel (noget andet er så, at han fremsætter mildt sagt hasarderede påstande om bøjningssystemet i de pågældende perioder); at dansk her noget overraskende optræder som en svensk dialekt, forklares af, at dansk jo en tid lang betød en alvorlig trussel mod svensk skriftnorm, dengang nemlig, da dansk »i Rijket inbrachter blifwit, när dhe danske, med de swenske, anten warit hårdt *allierade*, eller och under hwars annors wåld och Regemente« (*Öfögr. Tanckar* s. 171ff).

De prøver, der her er valgt ud til omtale (og for den sidstes vedkommende for- søgsvis drøftet), giver langtfra noget fuldstændigt indtryk af, hvad man kan finde i Ohlssons bog. Han søger fx også at placere Hiärne i relation til cartesiansk fonetik, i snævrere svensk videnskabshistorisk perspektiv og i forhold til strømninger i senere tiders sprogvidenskab. Undertiden er hans behandling ret grundig, til andre tider nærmest henkastet. Det er næppe for hårdt at sige, at hans bog rejser flere spørgsmål, end den besvarer; men den, der ikke vil indrømme, at den er

igangsættende, må – med Hiärnes ord om Svedberg – betegnes som »en *ingratus cuculus* (otacksammer göck)«.

Hvad angår formelle detaljer, kunne forfatteren have været mere omhyggelig. Hiärnes ubekymrede forhold til trykfejl synes at have haft en vis afsmittende virkning på ham, og når han en hel bog igennem lader *Du Hamel* veksle frit med *du Hamel*, kunne det tyde på, at han har taget varig skade af berøringen med Hiärnes variationistiske holdning. Alvorligere sjusk forekommer, fx når *Jørn* (Lund) konsekvent benævnes *Jørgen* (s. 202 og 278). Regulære fejl bliver man heller ikke skånet for: om Erik Pontoppidan, forfatteren til *Grammatica Danica*, hedder det således, at han »visserligen [var] norskfödd« (s. 98), og det er dog for galt; manden var, som almindeligt kendt, født i Sønder Broby på Fyn, og hans tilknytning til Norge indskrænker sig til, at han de sidste fem år af sit liv var biskop i Trondhjem, vistnok meget mod sin vilje.

Begge bøgernes layout er afgørende bestemt af computerens formåen, og den er jo ikke ringe. Det typografiske helhedsbillede kunne dog have stået sig ved, at virkemidlerne var blevet administreret med mere professionelt mådehold. Men indbindingen er et kup: sort bind, der på forsiden prydes af et prægtigt maleri af Hiärne iført arkiaterens røde kappe; maleriet er velvilligt stillet til rådighed af en efterkommer, Per-Urban Hiärne, der fint påpeger »kontrasten mellan den milda och graciösa handen och ansiktet som uttrycker helt andra karaktersdrag«. Det portræt glemmer man ikke.

Stig Örjan Ohlsson har sørget for, at man heller ikke glemmer Hiärne som sprogmænd.

Poul Lindegard Hjorth

Jens Kr. Andersen: Handling og moral. En strukturel studie i elleve Holberg-komedier, 171 s., København, Akademisk Forlag, 1992, 178 kr.; Holbergs kilder? Studier i komediedigterens mulige litterære forudsætninger; 357 s., København, Akademisk Forlag, 1993, 256 kr.; Professor Holbergs komedier. En strukturel og historisk undersøgelse, 266 s., København, Akademisk Forlag, 1993, 332 kr.

Den i forvejen ganske omfattende og mangedimensionerede Holberg-forskning er blevet forøget med endnu et værk, i tre bind på i alt 794 tryksider om komedierne, forfatterskabets holdbareste del. Det drejer sig om en afhandling af Jens Kr. Andersen, der allerede i 1984 for Danmarks Radio udgav en velskrevet og stramt redigeret bog på 72 sider om Holberg. I det følgende forkortes forfatterens navn til JKA, og der henvises til de tre bind med I, II og III og sidetal.

Første bind hedder *Handling og moral. En strukturel studie i elleve Holberg-komedier*, 171 s., 1992. Det påviser og redegør for ensdannedheden ved 11 Holberg-komedier, gennem opstilling af modeller, der skal fungere som en slags abstraheret grammatik. Behandlingen er »bevidst akron« (I s. 8). JKA konstruerer og bruger to modeller: en *narrativ* (der gælder handlingselementerne forstået som komediepersonernes planer eller projekter og disses gennemførelse) og en *tematisk* (som gælder de normer eller værdier, komedierne vil fremme eller ad-

vare imod). Begge modeller klarlægger en modsætning mellem *esoteriske* (dvs. afgrænsende, individuelt undtagende) og *exoteriske* (dvs. udbredte, alment accepterede) normer eller værdier.

I den *narrative* analyse beskriver JKA – først og fremmest ved en tillempet Greimas'sk aktantmodel – komediernes handling i lys af projektets eller projekternes realisationer, med sigte på »realisationsværdierne i *finalsituationen* (»ved tæppefald«)» (I s. 18). Den samlede handlingsgang i hver komedie etablerer relationer mellem projekterne (det må være en trykfejl, når der I s. 19 øverst står »realisationerne«). Kortlægningen af de 11 komedier formaliseres i et tegnsystem, hvorefter projekttyperne defineres og nummereres fra 1 til 5 og forsynes med et •, et ○ eller et □ for realisationsgrad. Projekterne sigter til social status, ægteskab og økonomisk profit (I s. 19). I den *tematiske* analyse kategoriserer JKA hensigter og normer i en model omfattende 9 termer, f.eks. »konsumptivt felt«, »laboralt felt«, »apparitionelt felt«, »erotisk felt«, underinddelt i modsætninger, f.eks. »lediggang« over for »arbejde« (I s. 88).

Efter denne grundige dobbeltundersøgelse følger en *ideologisk* analyse, hvor de indvundne resultater oversættes til henholdsvis positiv og negativ valorisering af bestemte normer. De derved fremkomne resultater iagttages derpå i forhold til de socialgrupper, som komediepersonerne tilhører.

Ud fra en filologisk og poetikhistorisk forståelse af Holbergs genrebegreb *Comœdie* slår JKA fast, at komediegenren lige fra Aristoteles' poetik defineres ved en lykkelig udgang på handlingen, så personerne i slutningen får, hvad de fortjener. Det bliver grundlaget for hans identifikation af de positive og negative normer i de 11 komedier. JKAs samlede udbytte er en påvisning af, at de esoteriske normer taber, de exoteriske vinder – dog ikke helt uden undtagelser. Dette konsolideres yderligere i en registrant over Holbergs behandling af de samme normer – hans »Moral« – i forfatterskabet uden for komedierne (I s. 154-156).

Til sidst fordeler JKA normerne på det tidligere samfunds socialgrupper, med det resultat, at Holberg latterliggør høj- og fødselsadel, borgere, som stræber ud af deres stand, og medlemmer af lærde broderskaber, mens hans sympati ligger hos statsmagtens repræsentanter, ny- eller lavadel med formue, det stabile og tilfredse borgerskab og de velstående bønder. JKA konkluderer, at Holbergs dramatik socialt betragtet kun kan tolkes som »den loyale undersåts forkyndelse af et syn på samfundsklasserne og disses funktion og værdi, der falder sammen med kronens og varetager statsmagtens ideologiske interesser. H var den ældre enevældes talsmand og pædagog, også som dramatiker. Herved viser vor strukturelle analyse sig at rumme et historisk perspektiv« (I s. 161).

Andet bind hedder *Holbergs kilder? Studier i komediedigterens mulige litterære forudsætninger*, 357 s., 1993, og betegnes som et dokumenterende supplement til det tredje bind. Det udgøres af en overordentlig grundig undersøgelse af, hvorvidt et antal forfatterskaber, tekstsamlinger og enkelttekster i ind- og udland, som af Holberg selv eller af den litteraturhistoriske forskning har været udpeget som kilder til Holbergs komedieværk, også virkelig bør gælde herfor (II s. 7). Disse ordnes i 'monografier', som igen anbringes i grupper fra A til E i forhold til deres nærhed til Holberg frem til sommeren 1722. De Holberg-komedier, som disse kilder kan forholde sig til, er kun de i bind I behandlede 11, og kilderne anerkendes kun, for så vidt som de manifesterer den narrative og den tematiske

model fra disse 11 komedier (II s. 10). Der opstilles seks uafhængige kriterier, K1-K6, der gælder for historiske indicier til sandsynliggørelse af Holbergs kendskab til kilderne. De følgende detailanalyser af tilsammen 267 mulige kilder, med inddragelse af Holberg-forskningen i henhold til K2 og K4, giver det udbytte, at kun 5 tekster, hvoraf 3 er forfattet af Moliere, viser overensstemmelse med den komedietype, som repræsenteres af de 11. Andet binds resultater er i øvrigt skematiseret og opsummeret i det tredje bind (III s. 125-138).

Tredie bind hedder *Professor Holbergs komedier. En strukturel og historisk undersøgelse*, 266 s., 1993. Det karakteriseres som den centrale afhandling. Her kommenterer og forklarer JKA først de resterende 19 (21) komediers forskellighed(er) fra de 11, bl.a. med den overordnede iagttagelse, at der er 8 af dem, som opviser »poetologiske eller teaterpolitisk forklarlige afvigelser« – de behandler æstetiske problemer. Så godt som resten af bindet er viet en eftersøgning af forbilledet/forbillederne for strukturen i de 11 komedier, gennem en litteraturhistorisk analyse organiseret i henhold til seks forskellige kriterier, betegnet 1-6. Det materiale, der inddrages, skal være tidsmæssigt ældre end sommeren 1722, da den første af de endsnævnte 11 komedier blev til. For ikke at overse noget i sin systematik går JKA samtlige omveje i sorteringen af tekstmaterialet (III s. 98 ff.). De tekster, som bliver tilovers efter denne proces, afprøves derpå for deres manifestation af den narrative og den tematiske struktur fra de 11 komedier. JKA udskyder her dem, der kun manifesterer den narrative model, og interesserer sig for dem, der manifesterer enten den tematiske model alene eller både den narrative og den tematiske. De 10 tekster, som går videre efter denne udskillelse, sammenholdes endelig med de 11 komediers ideologiske invarianser. 4 Moliere-komedier må forkastes for uoverensstemmelse med disse invarianser. Slutresultatet bliver, at kun én eneste tekst opfylder alle JKAs krav, komedien *Le Chevalier à la mode*, 1687, af franskmænden Dancourt. Men den falder alligevel: »H har dog næppe kendt Dancourt« (III s. 143, jf. II s. 154). Med denne konstatering ender 95 siders forsøg på forklaring, hvortil skal lægges 282 sider fra bind II. Sammenbruddet af den faglitterære drøftelse – falsificeringen af den ene hovedtese – fylder således i dokumentation og ræsonnement i alt 377 sider.

Heroverfor står så positivt afhandlingens sidste afsnit – 18 sider – hvor JKA i stedet tager fat på muligheden af at forklare de 11 komediers struktur og ideologi socialhistorisk. Udgangspunktet er den simple kommunikationsmodel: afsender – meddelelse – modtager, forstået som Holberg, komedieteksterne, det læsende og/eller teaterbrugende publikum. Den anden hovedtese bliver, at de 11 komedier er »en anvisning af opportune politiske holdninger« (III s. 145). *Afsenderen* karakteriseres som enevældens mand af overbevisning og interesse, »en usvigelig støtte, rekommandør, apologet, ideolog og pædagog, man kunne næsten sige propagandist«, idet JKA ikke mener at være dristig ved at antage, at »komediernes betydningsstruktur«, således som han har udpeget og systematiseret den, »dækker professor L. Holbergs bevidst udtrykte opfattelse« (III s. 146). *Meddelelsen* opsummeres i modsætningen mellem det esoteriske og repræsentative over for det exoteriske og utilitaristiske (med gentagelse af specifikationer fra I s. 156-162). *Modtageren* er kun hjemlet i ganske få kilder. JKA må nøjes med at oplyse, at 19 af 96 bogauktionskataloger fra perioden 1720-54 medtager Holbergs komedier; af disse 19 kataloger (som hurtigt nedskrives til 12) kan 2/3

føres tilbage til bogsamlere, som bortset fra en enkelt købmand er verdslige embedsmænd. Holbergs faktiske teaterpublikum afgrænses opefter ud fra de oversatte Grønnegade-komediers niveausænkning af den franske originalstil, nedefter af billetprisernes forhold til leveomkostningerne. JKA fastholder, også på disse spinkle indicier, sin helhedskarakteristik af Holberg som enevældens mand.

Til afhandlingen er endelig knyttet fire tillæg, Appendix A-D. A udgøres af en samling Holberg-citater til godtgørelse af, at han i udtalelser om sine komedier langt overvejende prioriterer den moralske hensigt over æstetiske eller andre. B indeholder en oversigt over Holberg-komieforskere, delt i to kategorier, »komikere« (bl.a. A.E. Boye (til hvis bidrag i *Athene* 1817 henvisningstallet er forkert), Welhaven, Paul V. Rubow og Jens Kruuse) og »tragikere« (bl.a. Hauch, Ejnar Thomsen, igen Jens Kruuse, Erik A. Nielsen); deres grundholdninger påhæftes – uden gåscøjne – betegnelsen fejltolkninger, deres metoder adjektivet *uhistoriske* (III, s. 173). En tredje kategori arbejder historisk, med realkommentarer, ordbog, kildestudier og øvrigt baggrundsstof og har således tilvejebragt »uvurderlige hjælpemidler« uden at skabe nogen holdbar historisk funderet syntese. C leverer nøglen til forkortelser af Holberg-titler og titler på Holberg-kilder, mens D er et genoptryk af reglerne for den narrative og den tematiske model fra bind I.

JKAs både ambitiøse og monumentale værk er en seriøs og i flere henseender bundsolid præstation. Til hans gode egenskaber som litteraturforsker hører minuttøs omhu i omgangen med det valgte materiale, upåklagelig akribi på adskillige sprog, unage med dokumentation i en næsten overvældende tyngde. Hans kendskab til Holbergs skrifter kombineret med bred og dyb orientering i Holberg-tidens danske og internationale komedierelevante litteratur imponerer og overgås næppe af nogen anden nulevende dansk forsker.

Alligevel vil det være fremgået af præsentationen ovenfor, at der er et misforhold mellem den vældige arbejdsindsats og de magre, enten intetsigende eller upåfaldende resultater, JKA opnår. Årsagerne hertil vil i det følgende blive søgt opledt i fire afsnit, om JKAs *analytiske fremfærd*, om hans opstilling af *begreberne primærkomedier og sekundærkomedier*, om hans redegørelse for *kilder og forlæg* og om hans *historiske karakteristik af Holberg som komedieforfatter*. I almindelighed løber JKA ind i problemer der, hvor han går fra sin bevidst akronestrukturalisme, som han på det valgte lave niveau sikkert behersker, til et historisk eller litteraturhistorisk ræsonnement. Trods det grundmurede indtryk, læseren umiddelbart kan få af værkets opbygning, viser det sig på flere måder som en spekulativ konstruktion bygget på arbitrære kriterier eller modstridende argumentation, hvis sidstnævnte ikke rent ud mangler.

Analytisk fremfærd: JKA giver den danske Moliere-forsker Sten Jansen ret i, at man i tekstvidenskab ikke kan leve med en mangfoldighed af hinanden udelukkende tolkninger af samme tekstkorpus (III s. 162). Entydighed er et af hans idealer. Derfor foretrækker han at udpege og systematisere komediernes betydningsstruktur snarere end at udlede den »med dyb fortolkningskunst« (III s. 146) – unægtelig et asketisk tekstlæsningsprogram over for digteriske tekster, der er skrevet som partitur til teateropførelser og ikke få gange i summariske regibemærkninger stiller de udøvende kunstnere temmelig frit. JKAs udpegning og systematisering går i praksis ud på kun at rette spørgsmål til stoffet, der kan besvares med *ja* eller *nej*, ikke med *måske*, *muligvis* eller *formentlig*. Binaritet er et an-

det ideal. Hans spørgsmål kan om og til komediepersonerne lyde: regnes de for noget? bliver de gift? tjener de penge på nogen? omvendes de? bliver de accepteret eller udstødt af samfundet? JKA mener åbenbart, at digtning er videnskabeligt beskrevet, når den rent ydre handling registreres inden for den enkelte tekst og sættes i forhold til lignende tekster. Det kan måske gælde visse former for litteratur – f.eks. agitatorisk socialrealistiske. Metoden er imidlertid ikke hensigtsmæssig over for Holbergs komedier: selv JKAs korrekteste iagttagelser kan ikke afvristes noget nyt og interessant.

Konstateringer af, hvad der foregår på overfladen – endda præsenteret og systematiseret ude af kontekst – giver hverken en forsker eller en læg læser en blot nogenlunde tilfredsstillende mulighed for at anlægge en genrerigtig vurdering af komik. JKAs konkrete analyser består mest af afskrift af et stort antal enkeltreplikker, sorteret efter deres bogstaveligt forståede indhold eller retningsangivelse og i fremstillingen anbragt i de forskellige tematiske felter, han har oprettet. Man kan således i bind I læse 13 forskellige steder om *Erasmus Montanus* uden at få en samlet karakteristik af komedien, skønt JKA har gengivet hovedparten af dens ideologiske replikker helt eller delvis.

Tænkte man sig farcer af Chaplin, Keaton, Laurel & Hardy gengivet i referater for mennesker, som aldrig havde set eller hørt om disse komikere, ville de få et indtryk af en ubrudt kæde skrækelige ulykker, som rammer uskyldige, velmenende og sympatiske personer. Dette indtryk ville imidlertid være fuldstændig misvisende. I komik er den nøgne handling ofte blot det grove baggrundsklæde, hvorpå komikeren indvæver de talrige fint beregnede enkeltheder, som danner billeder, situationer og mønstre og kommer publikum til at le. Det er en banal og socialt betragtet »util« handling, at Laurel og Hardy som zigøjnere (i filmen *The Bohemian Girl*, 1936) skræller kartofler, men det hører under det komiske, at Laurel den ene gang efter den anden uden at opdage det kaster en færdigskrælet kartoffel i en spand vand, så et sprøjt præcist rammer Hardy i øjet. Det morsomme ligger i modsætningen mellem den enes absolutte og med et blankt ansigt meddelte uskyld og den andens forståelige og til eksplosionspunktet mimisk udtrykte irritation. Den hæmmede realisation af deres fælles projekt er på ingen måde sørgelig, skønt det anbefalelsesværdige »utile og konsumptive« projekt (forberedelsen af et måltid) lider under deres kluddermikleri; finalsituationen – en spand med skrællede kartofler i og to oversprøjtede mænd – er det ligegyldigste af alt. Ved at gøre hensigter og handlingselementer til sit første undersøgelsesobjekt, idealer og normer bag dem til sit andet får JKA slet ikke fat i teksternes egenart. Han demonstrerer sin og sit arbejdes begrænsning snarere end strukturelle og historiske egenskaber hos Holberg. Det forfærdelige og hæslige er komisk, når det er smerteløst, hævder Aristoteles i sin *Poetik* (hvad blandt andet to kendere som Søren Kierkegaard og Villy Sørensen siden har citeret). I komik er det underordnet, *hvad* der sker, *altafgørende, hvorledes*.

Primærkomedierne: Et fundament for JKAs fremstilling er hans opdagelse af nogle strukturelle og ideologiske fællestræk i de 11 komedier, der omhandles i bind I. For dem indsmugler han betegnelsen *primærkomedier* (I s. 45, 80, 82, 142, 150, jf. II s. 7; ordet *primærkomedie* har dog ikke fundet plads i bind I's sageregister). Det sker uden en definition, skønt han ellers er omhyggelig med at definere snart sagt hvad som helst. Begrebet går i første omgang på komediernes –

som det udtrykkes – strukturelle ensdannethed og ensartede inventar af ideologiske invarianser. Disse træk siges tilsammen at definere »det typiske for Hs dramatik« (I s. 7). Da JKA principielt ikke tolker, må ordet »typisk« her skulle læses kvantitativt som »mest gennemgående«, ikke kvalitativt som »karakteristisk«. Trækkene opstiller og gennemgår JKA ud fra to sæt applikationskrav (I s. 22 og 88), formuleret uden argumentation som læresætninger i en matematikbog for begyndere.

Den værdiladede betegnelse *primærkomedie* trækker en anden med sig, idet de 19 (21) komedier, som falder udenfor – »afviger«, som det små-anklagende hedder – kaldes *sekundærkomedier*. I dem anholder JKA energisk »model-fremmede (eller endog model-stridige) betydningselementer«, og netop forekomsten af disse elementer bestyrker ham i overbevisningen om, at han kan »fastholde primærkomediernes system som det væsentlige« (III s. 13). Argumentationen forekommer vilkårlig. Man kunne også have sluttet omvendt: det store antal model-fremmede komedier tyder på, at modellen er en illusion og derfor ikke duer. Hvorfor skriver Holberg overhovedet midt i sit påståede livslange, massive moralske korstog sekundærkomedier? JKA mener – med hævet røst – at det kan være, »fordi H i disse tilfælde har været »distraheret« af et didaktisk, apologetisk eller satirisk behov på det poetologiske eller dramaturgiske område eller af et befordrende og inspirerende litterært forlæg« (III s. 95). Her savner læseren en model for distraktionens principper og årsag, og det gør JKA vist også, for hvad betyder anførselstegnene om *distraheret* andet end en indrømmelse af en uvidenskabelig forklaring?

JKAs iagttagelse af en bestemt strukturel og ideologisk ensartethed i et lille antal komedier kan være rigtig nok. Det problematiske bliver den betydning, han vil tillægge disse tekster i forhold til resten af korpus. Primærkomedierne kalder JKA nemlig »forestillingsmønstre, som *det ligger H på sinde* at udtrykke, og som udgør hans basale normatik« (fremhævet her; III s. 15). Hvor véd han det fra? Der står ingen steder, hvilken (forfatter)psykologisk eller litteraturvidenskabelig model der ligger bag dette ræsonnement. Hvorfor skulle Holbergs inderste mening lige præcis befinde sig, hvor han rejser disse ikke videre opsigtsvækkende byggestativer? JKA indrømmer ti linjer længere nede på samme side, at »Hvad der er foregået i Hs hoved under affattelsen får vi jo aldrig at vide«. Sært nok dækker udsagnet kun sekundærkomediernes afvigelse(r) fra primærmodellen, men det samme må gælde primærkomedierne.

Måske mener JKA at have bevist Holbergs norm ved sin opregning i Appendix A af Holbergs udsagn om sit komedieforfatterskab. Her er dog noget kronologisk galt. For mens JKA i sin jagt på kilder og forlæg sætter en skarp tidsgrænse op efter i 1722, gør han i denne citatantologi ikke opmærksom på, at hovedparten af Holbergs udtalelser om sin moralisme stammer fra tiden *efter* komedie-perioden 1722-27. Mange af dem kan begrundes historisk i Holbergs ændrede private, sociale og universitære status, i samfundets tilstand under pietismen, i Holbergs egen fremskriden gennem livets aldre og måske mere endnu. Andre af udsagnene kunne relativiseres. JKA skelner således ikke mellem Holberg og dennes egne udtrykkeligt karakteriserede pseudonymer, Just Justesen og Hans Mickelsen, mens han i en anden ligeegyldigere sammenhæng (I s. 147) promenerer en subtil strukturalistisk analyse af den eksplicitte og implicitte forfatterperson bag Hol-

berg. Påfaldende nok mangler i opregningen én komedie-samtidig udtalelse, endda fra en primærkomedie – Marthes ytring i *Jean de France* (IV.1): »Det gaar med mig, som med dem, der skriver Comoedier; mens de skrive paa Comoedien, falder dem af sig selv ind, hvorledes den skal udføres og endes«. Man kunne nok mene, at Holberg her fjerner grunden under det meste af JKAs sindrige spekulationer. Holbergs velkendte småsjusk med intrigerne og hans (senere) liberale omgang med de berømmelige tre enheder i Epistel 66 maner ligeledes til forsigtighed over for en forestilling om en primærstruktur som et stabilt element og tillige bærer af noget særligt og ægte Holbergsk.

Primærkomedierne er i øvrigt *Den politiske Kandstøber*, *Jean de France*, de to udgaver af *Gert Westphaler*, *Jacob von Tyboe*, *Uden Hoved og Hale* (minus prologen), *Don Ranudo*, *Erasmus*, *Den honette Ambition*, *Philosophus udi Egen Indbilding* og *Republiken*. Det er (som også JKA må bemærke) kun 1/3 af samtlige Holberg-stykker. Hvis man accepterer JKAs tese om 'professor' Holbergs målbevidste moraliseren som hans karrieres mening og mål, er det sært, at Holberg kun i et mindretal af sine dramatekster siger det, han egentlig har på hjerte. Har JKA mon tænkt på at inddrage statistiske sandsynlighedsberegninger? En forfatter skriver 32 litterære tekster – de fleste på forbløffende kort tid – inden for en genre, som samtidens klassicistiske kunstrening tilmed definerer temmelig snævert i både teori og praksis. Kan han undgå en vis gentagelse af visse tekniske greb? Det kunne være spændende at se, om ikke JKAs apparat anvendt over for f.eks. et korpus som Henrik Hertz's 54 skuespil ville resultere i konstateringen af et (mindre?) antal tilfælde med strukturelle og ideologiske invarianser, uden at det skulle give grundlag for en skelnen mellem en ægte og en imitativ Hertz. Enhver litterært bevidst forfatter er spændt op mellem tradition og fornyelse, når han sætter sig til at skrive.

Ser man nærmere på de 11 primærkomedier, skrumper deres betydning yderligere. De to sidstnævnte er alderdomskomedier. Deres ensdannethed kunne uden større opbud af fantasi forklares som den ældre, mattere og rutinemæssigt arbejdende forfatters gentagelse af strukturer, der i tidligere tilfælde har fungeret. Og er det rimeligt at tælle *Gert Westphaler* med to gange, når én-akts-versionen dog blot er en – sikkert hastigt udført – forkortelse af en mislykket fem-akter? Reducerer man primærkomedierne herudfra, når man ned på 8, samme tal, som de afvigende »æstetisk« orienterede sekundærkomedier opviser.

Over for JKAs definition af primær- og sekundærkomedier kunne man endelig med lige så stor ret og lige så lille beviskraft hævde det modsatte: at Holberg i flertallet af sine komedier indholdsmæssigt og formelt forholdt sig frit til mønstre og forlæg, tog, hvad han skønnede var brugeligt, hvor han fandt det, lod lysten råde og slog gækken løs, ja, måske ligefrem nød at bryde klassicismens regler, men så desværre i 11 tilfælde lod sig distrahere vel meget af en samtids forventning om ensdannethed i formen og flad moralisme. Det synspunkt har i hvert fald både antallet af komedier og af varierede synsvinkler for sig. JKAs navngivning med *primær-* og *sekundær-* skaber, hvad den skulle benævne. Det bliver teologi mere end tekstvidenskab. Hvordan ville hans hele projektarbejde og hans komposition af handlingen mon have formet sig, hvis han i stedet havde kaldt de to komediearter det, de objektivt efter hans kriterier er: flertals- og mindretalskomedier?

Det bliver til sidst næsten komisk, når JKA påstår, at primærkomediernes »politiske tale til øvrighedens og den borgerlige stabilitets og standstillids pris og til adslens beskæmmelse« netop nåede de rigtige modtagere (III s. 159), for hverken Holberg selv eller hans dalevende læsere/teaterpublikum kendte JKAs modeller, så de har været klar over, hvornår de havde at gøre med ægte tekster og hvornår med distraherede tekster. De jævne konsumenter, hvis verdsligt-æstetiske skoling ikke har været stor, gik efter den umiddelbare underholdningskvalitet. Mere kræsne brugere kunne måske skelne det kunstnerisk gode fra det middelmådige, men JKAs to komediegrupper svarer jo ikke til den opdeling i kunstnerisk lodige og mindre lodige værker, som Holberg-forskningen gennem snart 250 år har etableret. Der er skidt og kanel både i primær- og i sekundærgruppen, så hvorledes skulle nogen blive ledt på de rette belærende spor, JKA mener at have udgikget?

Når JKA to gange skriver, at den, der kunne se alle primærkomedierne opført i træk, ville få øje på »en paafaldende ensdannethed« og kun få »en monoton fornøjelse« ud af det (I s. 7, III s. 15), må det være tilladt at markere en afgjort uenighed. Man kan snarere undre sig over, at Holberg er i stand til at variere stoffet så meget, hvis stykkerne virkelig er gjort over samme læst. Med lykkeligt ukendskab til JKAs modeller vil en naiv tilskuer notere de store forskelle fra den noget klumpede lavborgerlige spas i *Den politiske Kandstøber* til den dansende lette tosprogede replikkunst i *Jean de France*. Der er også langt fra den simplistiske handlingsgang i *Erasmus Montanus* (»lærd student besøger landlig fødeby«) til den sindrigt slyngede tredobbelte intrige i *Jacob von Tyboe* (omkring sort og rød pedant og naiv elsker, endda med videre afspjlinger i forholdet mellem tjenestefolkene indbyrdes, alt med Oldfux som katalysator). Modsætningen mellem fremstillingen af karakterer som adelsnarren Don Ranudo og den teologiske evighedsstudent Per Degn er også ganske iøjnefaldende. Selv JKAs sociologiske net er for stormasket. Hans inddeling af komediefigurerne i socialgrupper kunne fordelagtigt have været nuanceret ved medtagelse af dimensionerne køn og alder også.

Kort og brutalt sagt: en bedømmelse af komedierne uden inddragelse af deres æstetiske kvaliteter, deres psykologiske portrætkunst, deres sproglige komposition fører til en så radikal reduktion, at de fremanalysede kategorier bliver uden betydning for andre end de strukturalister, hvis emne er metoden mere end stoffet. Det er næppe muligt, med nogen grad af tekstvidenskabelig sikkerhed i JKAs forstand, at inddele Holbergs komedier i internt motiverede og eksternt inspirerede. De har alle det helt overordnede tema, at Holberg ønsker dramatisk at demonstrere forskellen mellem apparence og realitet – for at belære ved indirekte moraliseringen og for at underholde og mere ved direkte komik, i forskellige niveauer, på forskellige måder, gennem forskellige holdninger. De kvalitativt store Holberg-komedier, primære såvel som sekundære, har altid en udpræget hovedperson, der suger Holbergs og publikums opmærksomhed til sig. JKAs grafer og formler og idésystemer udgår fra en uvægtet fordeling af hensigter og normer hos alle optrædende personer. Systematiseringen med den deraf følgende opsplitte sejrer over den enkelte tekst og dens indre sammenhæng. Her virker det pudsigt, at JKA bebrejder sine (uden gåseøjne!) historiske forgængere deres »partikulære« fremgangsmåde og resultater (III s. 179). Han har ikke selv ydet nogen en-

kelt af sine foretrukne Holberg-tekster retfærdighed og er med et principrytteri, der mest indkredser trivialiteter, en uspændende samtalepartner. Han synes til dato heller ikke at have fået andre Holberg-forskere i tale med sit udspil.

Kilder og forlæg: En god del af afhandlingernes næsten 800 sider optages af JKAs omstændelige og stædige eftersøgning af kilder og mulige forlæg. Han drager et ubønhørligt skel i sommeren 1722 – det sandsynlige tilkomstidspunkt for den første primærkomedie – og tager ikke materiale i betragtning, som er yngre. Han plæderer udelukkende for det mulige, ikke for at have nået nogen de factovidens. I øvrigt deler han forgængernes skepsis over for beviser på nogen som helst teater- og drama-interesse hos Holberg før 1722 (III s. 113); Holbergs læsning af dramatik og mulige teaterbesøg hører også for ham til »H-biografiens imponderabilia« (III s. 113). Kildesøgningen fremkalder et imponerende rundskue af, hvad der kunne være eller kunne have været Holbergs litterære landskab. JKA har eksempelvis lokaliseret en vigtig poetologisk kilde, som Billeskov Jansen gav op overfor (I s. 146-147). Det er dog beklageligt, at det vældige baggrundsmateriale på 267 titler bliver reduceret til 10, før JKA afprøver sin ideologiske forklaringsmodel på dem (III s. 138-143). Det havde været en uidsøgelse værd, om ikke nogle af titlerne viste sammenfald med Holbergs fordeling af sympati og antipati på socialgrupperne, selv hvor titlerne må falde for manglende opfyldelse af JKAs andre applikationskrav. Afsnittene om de mulige kilder er ellers, trods den bedrøveligt negative sammenhæng, de havner i, nyttigt håndbogsstof for enhver, der vil undervise eller selv forske i de Holbergske komedier, således siderne om Holbergs forhold til Moliere (II s. 59-71). De talrige citater i original fra den uoverskuelige og også fysisk vanskeligt tilgængelige kildelitteratur vil kunne lette en eftertids videre arbejde betydeligt.

Redegørelsen for jagten på det formentlige urbillede på primærstrukturen, har også gode brugsegenskaber, men virker mere forgæves, for hvorfor skulle det dog være et enkelt værk eller forfatterskab, som afgav et urørligt mønster til Holberg? Hans horisont tegnes af det sene 17. og det tidlige 18. århundredes europæiske litteratur, og af denne *Zeitgeists* manifestationer tilegnede han sig ufilosofisk og praktisk, hvad der i det enkelte tilfælde faldt ham ind. Man kunne drille den spørge JKA, hvorledes det ville have ændret hans – og vores – Holberg-forståelse, om Holberg nu faktisk havde kendt den tekst af Dancourt, der var enestående i at opfylde alle primærmodellens kriterier. Ville vi så for tid og evighed have opgivet alle de håndgribelige enkeltinspirationer. Holberg modtog fra andre sider? Vel ville vi ej. For eksempel vil Holbergs ca. 70 udtalelser om Moliere (II s. 59) stadig veje til i bedømmelsen og placeringen af Holberg som en gennembrudsskikkelse i dansk og en overgangsfigur i europæisk perspektiv. Det er JKAs usmidige og modelfikserede textvidenskabelighed, der hindrer ham i at få et fornuftigt udbytte af de mange års slid og flid.

Historisk karakteristisk: Til slut i bind III opfatter JKA det som sin bestræbelse og fortjeneste at have afmytologiseret og historiseret Holberg, på en anderledes solid måde end de »tragiske« og »komiske« tolkere og de synteseblottede historikere. Det har han måske nok også, men det historisk solide er absolut ikke overraskende, nemlig som nævnt den socialhistoriske antagelse, at Holberg lever under den ældre enevælde og tegner sig og forkynnder dens normer. JKA insisterer endda på, at denne selvfølgelige tese har »et tentativt

præg« og opfatter fremsættelsen af den som »en intellektuel forpligtelse« (III s. 145, jf. s. 160).

Det nye i konstateringen ligger højest i JKAs undertone af, at Holberg var en slags (foragtelig) systemets mand, en kolportør (III s. 148). Det vidner ikke om større historisk indsigt, for hvad skulle han under de givne omstændigheder ellers gå ind for? Den franske revolution i 1789 (som for resten ikke fik nogen videre direkte betydning i dansk åndsliv) lå jo endnu langt forude, så den kunne Holberg ikke drømme om. Valgkonedømme og adelsvælde måtte i det mere og mere borgerliggjorte 18. århundrede også stå som ubrugelige redskaber til samfundsreform, så en tilbagevenden til forfatningsforholdene før enevælden kunne fornøftigvis heller ikke være hans program – og ville have været umulig i den tids offentlighed. Opslagsordet *Opposition* kendes ikke i *Holberg-ordbogen*. Holbergs sans for orden, overskuelighed og symmetri i den ydre, samfundsmæssige verden blev på udmærket måde mødestedet af de politiske og sociale forhold i hans levetid. For et moderne menneske kan den oplyste enevælde stå som et skræmmebillede i forhold til demokratiet – på Holberg-tiden var den snarere en progressiv og ønskværdig forfatningsform. JKAs historisk-politiske positionsbestemmelse er i refleksionsniveau og dokumentation almen og klichépræget. Trist, at det store monumentale værk skal ende med så lidt.

En historisk karakteristik af Holberg som psykologisk type kommer JKA slet ikke på at levere, skønt Holberg (bortset fra Leonora Christina i det da ukendte *Jammers Minde*) er den første danske forfatter, hvis privatliv og psyke vi kender i detaljer. Den fysisk spinkle, asketiske, nervøse, neurotiske, til tider paranoide, professionelle forfatterskikkelse, der stiger frem af Holbergs egne selvbiografiske skrifter og af de få vidnesbyrd fra samtiden om hans person, er svar at for-
ne psykologisk og socialt med JKAs billede af en professoral komedieskriver Holberg i rolig overensstemmelse med sin tids herskende politiske system. Det er en af følgerne af, at JKA, før han giver sig i kast med at historisere, reducerer sin genstand til næsten ingenting. Han erklærer allerede fra begyndelsen, at han ikke vil beskæftige sig med Holberg som komisk digter. Han vil heller ikke drøfte Holbergs levedygtighed. Og han nægter at tage stilling til, om Holberg er god eller ej (disse tre reduktioner står i I s. 12). I sin praksis tager han heller ikke hensyn til Holberg som dramatiker, skønt Holberg om nogen er teaterdigter, ikke sjældent skriver på bestilling til bestemte skuespillere og bestemte sceneforhold, i en bestemt teaterpolitisk situation. Derefter bliver de 32 komedier reduceret til 11, og i de 11 bliver kun ydre handlingstræk og de moralske normer, disse angiver, regnet for Holbergske. Efter disse tekstvidenskabelige manøvrer er der kun en meget lille Holberg tilbage. JKA mener at have gjort komedieforfatteren »Fader Holberg« til professor L. Holberg. Et fejlskud af dimensioner! Holbergs komedier er alt andet end professorale. JKAs nye myte om den moraliserende embedsmand og enevældetilhænger Holberg kan i fiktionsgrad godt måle sig med de tidligere myter, han kasserer i sit Appendix B.

Det er futilt og inuitl at forestille sig, hvilken bog JKA med sin ubestridelige indsigt og lærdom kunne have skrevet. Ejnar Thomsen siger i sin litteraturhistorie fra 1935 de kloge ord om Johs. V. Jensen: »Sindet har været baade videre og dybere end Programmet« (s. 156). Det gælder mangan anden forfatter, i høj grad også Holberg. JKA har holdt sig til programmet og dets entydige realisation og

har derved begået, hvad nykritikere kalder *the intentional fallacy*. Han tror i sin polemik mod fejltolkerne oprigtigt på, at »Hs egen forståelse af komedierne som komik i didaktikkens tjeneste« kan være det sidste ord i en historisk indplacering (III s. 173 og 175). At skrive litteraturhistorie uden at tolke og vurdere er imidlertid som at studere køreplaner uden at tage med toget – man bliver vældig klog på en mængde data, men kommer ingen vegne. Sindet, temperamentet, den usynlige, men reelle kraft bag et forfatterskab er ikke nødvendigvis kun, som JKA vist antager, et produkt af eftertidens tolkere. Her er brændpunktet for, hvad teksterne skjuler under overfladen. Der kan ligge mere i en tekst, end forfatteren har lagt ind i den eller er sig bevidst. Ligger det der, er det også en del af tekstens budskab fra datiden til nutiden. Sindet er ikke mindre historisk end programmet, men er det på andre betingelser, der kræver evner og metoder, JKA ikke disponerer over.

Mod de mangler, som her er påpeget, skal en ellers berettiget indvending mod den hele ulidelige hyperakademiske eller pseudoakademiske fremstillingsform tones ned. JKAs gennemførte videnskabelige diktation går tilsyneladende ud på at forklare det enkle på en så kompliceret måde som muligt – med modeller, forkortelser, formler og især et væld af unødige latinske fremmedord (der ikke kun er tekniske termer, men også gennemsyrrer hans ligefremme diskurs). Det kunne eksemplificeres næsten uendeligt, med »lukratisk« om lykkelære (af lat. *lucrum*, økonomisk vinding; II, s. 45) som det ubegribelige højdepunkt. Idealet er en klinisk videnskabelighed, og den er lykkedes, for der er ikke en eneste formulering i de tre bind, som bider sig fast i hukommelsen. Man kan efter temperament le ad eller græde over denne lingvale ostentation. Den øges af, at JKA overalt taler i selvhøjtidelig pluralis majestatis. Humor har han (som skribent) intet af, og man leder også forgæves efter varme og engagement i Holbergs tekster. Alt er foder for apparatet.

En videnskabeligt betragtet slem og gennemirriterende maner er den gavmilde brug af anførselstegn ved ord, JKA ikke rigtigt vil være ved, men alligevel anvender: det gælder f. eks. *normatik* (III s. 139), *distraheret* (III s. 95), *ideologiske invarianser* (III s. 13, mens det III s. 95 kun rammer *ideologiske*), *form* (III s. 162). Hvad end JKA gennem denne notation forestiller sig at videremeddele til sin læser, er den i hvert fald ikke forenelig med hans ideal om entydighed. Trykfejl er forholdsvis få (se dog (i overskrift) *testlige*, III s. 138; *priviligeret*, III s. 98; *Lyksaglighed*, III s. 151). Forkortelserne i Appendix C kunne med fordel have været mere umiddelbart gennemskuelige, f.eks. *Kandst* i stedet for *DpK*, og at *H-S* betyder *Abracadabra*, skal man kende den foranstillede alternativtitel *Huus-Spøgelse* for at gennemskue. Systemtvangen har også her besejret den sunde fornuft. Og det havde da forresten været bedre, om han havde overtaget de forkortelser fra *Holberg-ordbogen*, der har været kendt siden 1981.

Læseren lægger ved vejs ende udmattet de tre bind til side med et blegt og ked-sommeligt billede af Holberg for øjet, flankeret af et ufrivilligt selvportræt af en forsker i sine kategoriers, termers og modellers vold – ret en troldmandens lærling. Jens Kr. Andersens værk om komedieforfatteren Holberg er en hård og umoden frugt af årelange studier. Roskilde Universitetscenter har, efter en mundtlig forsvarshandling den 17. juni 1994, tildelt ham den filosofiske doktorgrad for det.

Flemming Lundgreen-Nielsen

Laust Kristensen: Fantasiens Ridder. En studie i Schack Staffeldts liv og digtning. Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures vol. 28. Odense Universitetsforlag 1993. 90 s.

Siden Hakon Stangerups monografi fra 1940 er der ikke udkommet en bog om Schack Staffeldt. Nu har det flittigt udgivende Odense Universitetsforlag udgivet en lille en. Skulle man møde Laust Kristensens (L.K.) studie med forventninger om et portræt af *lyrikeren* Staffeldt, bliver man skuffet. Her fremstår den eksklusive lyriker snarere som mislykket socialisationstype. Skulle man desuden tro, at der var dækning for pressemeddelelsens appetitvækkende påstand om, at »forfatteren har haft adgang til hidtil uberørt materiale«, er der også grund til skuffelse. Grundlaget for L.K.s studie forbliver F.L. Liebenbergs to bind lyrik og to bind Staffeldtiana fra hhv. 1843 og 1851.

Det var Steffens, der karakteriserede Staffeldt som en kammerjunker blandt digtere og en digter blandt kammerjunkere – og som dermed gav formlen for et livsforløb, der var præget af en vedvarende strid mellem digterens storslåede syner og embedsmændens nedslående bunker af trivialiteter. Når Staffeldt ikke betragtede sin ret beset yderst vellykkede karrierevej i administrationen som lykken, hænger det sammen med, at han betragtede sig som digter. Da han på sine gamle dage havde ladet sig levende begrave i embedspligter, kaldte han sig en afrettet sangfugl. En ung beundrer måtte se sig ansigt til ansigt med en udsukt vulkan, et menneske, som til hans dybe skuffelse overhovedet ikke lignede en digter, og da en kollega og ven fra Schleswig-administrationen tyve år efter sætter sig for at portrættere den forhenværende digter, husker han Staffeldts forretningskrivelser som slebne mesterværker. Den formsans, som tidligere havde udfoldet sig i sonetter, tilfaldt nu udtelt en strøm af forretningsbreve og forordninger, der – med vennens ord – syntes som støbt i bronze.

Staffeldt gik ikke ad de foreskrevne dannelsesveje, han opnåede aldrig nogen tilfredsstillende integration af liv og digtning; tværtom blev værkerne kortere og dagene længere. *Jeg er fra mig selv adskillet, / Mig tvende Verdner have deelt, / Her vandrer kun endnu mit indre Billed heelt.* Netop adskillelsen var en poetik, forudsætningen for, at digteren efter egne begreber kunne få adkomst til langt skønnere syner i, hvad han i et ofte citeret brev til Baggesen, kaldte *min poetiske Luftballon*. Staffeldts således programsatte adskillelse eller afkald (på forventet efterbevilling) ser L.K. som et livsforløb i overensstemmelse med Habermas' skelnen mellem en offentlig og en intim sfære. Denne universaldistinktion til belysning af det borgerlige individs misere er L.K.s bidrag til en »moderne« læsning af det lille upopulære forfatterskab. Man kan sige, at Staffeldts misforståelse består i, at han opfylder diagnosen til punkt og prikke: mellem den sværmende lyriker og den stålssatte embedsmand er ingen forsoning mulig. Det er således også – og her parafraserer jeg – at gå over åen efter vand, når Stangerup sætter sig for at efterspore Staffeldts filosofiske forudsætninger i den tyske idealisme. Her skal det medgives, at Stangerup overbetonedes Staffeldt som filosofisk lyriker, – hvilket sikkert skal ses på baggrund af, at Oehlenschläger endnu dengang faldt sammen med sin egen myte om det naive geni. Staffeldts første udgiver, Liebenberg, mødte offentligheden med et tilsvarende ønske om at trække Staffeldt ud af nationalskjaldens slagskygge, men opnåede på paradoksalt vis at indbygge ham i

Samlede Digte, idet førstebindet dækker Staffeldts produktion før Oehlenschlägers skelsættende *Digte* (1803), andetbindet den resterende. LK opstiller et langt enklere regnestykke, hvor Staffeldts filosofiske indsats består i at have misforstået Platon og hele den tyske idealisme. Platons evige fornuft erstatter Staffeldt med en svimlende fantasievne, som på uforpligtende vis står og falder med det fantaserende subjekt. Og hvor en i LKs fremstilling mere sober tysk idealisme på eksemplarisk vis skelner mellem empirisk og universelt subjekt, roder Staffeldt hele dynen sammen. Tilbage bliver en fantast, der var heldig nok til at leve i en tid, som kunne låne ham en verdensanskuelse, der sanktionerede hans private idiosynkrasier.

Til forklaring af en personlighedstype som Staffeldts gør LK brug af den Troens Ridder, som Kierkegaard præsenterer i *Frygt og Bæven*. Det er en perspektivrig sammenligning: Troens eller Uendelighedens Ridder udmærker sig frem for vanlige riddere ved at give afkald på Prinsessen for desto stærkere at kunne tilegne sig hende. Han behøver ikke »disse erotiske Nervezittringer o. s. v.« – men tager i resignationens lidenskabeligere bevægelser tilløb til springet over i troen. Ridderen er hos Kierkegaard et ideal til efterfølgelse, men vel at mærke et af Johannes de Silentio opfundet ideal: i sin hidtidige praksis har han ikke »fundet noget paalideligt Exemplar«. Ridderen kan, hvad denne gerne ville, svømme, hvor Johannes de Silentio må foretage sine forberedende bevægelser på land. Til Troens Ridder hos Johannes de Silentio hos Kierkegaard svarer Adolph Wilhelm Schack von Staffeldt (1769-1826): begge opbygger et inderlighedens eksil som kompensation for deres uduelighed i den ydre, håndgribelige verden. Staffeldt er blot til forskel Ridder af den Grænseløse Fantasi. LKs såkaldt moderne læsning består i at ideologikritisere en så tåbelig indretten sig i verden. Set med moderne øjne kan nemlig kun en meget hasarderet fantast holde egne fantasier for mere virkelige end virkeligheden. Noget tyder på, at idealistisk underbyggede verdener som Staffeldts er definitivt tabte for eftertiden, når der kan gøres en kritisk pointe ud af at afsløre deres livsfremmede uvirkelighed. Afsløringen er en banal strategi for en tekstlæsning, og det nærmer sig det trivielle, når kritik bliver til krisehjælp og Staffeldts lyrik sættes på plads som pubertetsfantasier. Om ridderen, der er overbegrebet til Staffeldt på det biografiske niveau, hedder det s. 15: »Hans forhold til virkeligheden kan i stedet opfattes som pubertetsagtig, og altså som et forsøg på at legitimere og fastholde en bestemt oplevelse af virkeligheden. Den stærke selvoptagethed, det intense liv i idéverdenen og modviljen mod at underlægge sig virkelighedens begrænsninger er typisk for en sådan. Det at blive voksen kunne i modsætning hertil betyde en åbning mod omverdenen, og en accept af de ikke-ideelle vilkår, der modsiger åndens idealverden.«

Der er en oplagt pointe i at gøre den billedskabende forestillingsevne (eller fantasien) til genstand for undersøgelse. Man godtager gerne, at LK i den anledning rydder grundigt op i forfatterskabet og koncentrerer sin indsats om et lille, men velkendt udvalg af digte, som profilerer *den subjektive idealist*, som det hedder med en præcis formulering. Som subjektiv idealist indtager Staffeldt en udsat position, idet han med et forehavende, der er på kant med sproget, der vil det usete, det ubegrænsede, det sublime, står i vedvarende fare for, at der ikke er objektiv dækning for de subjektive fantasier. Hvis Staffeldt skulle rehabiliteres for andet end sin lighed med »den frigørelse af bevidsthedsmæssige

energier, som er bærende i f.eks. rockmusikken« (7), kunne man se et langt mere substantielt *moderne* træk i hans insisteren på denne udsathed. Som heroisk eller tragisk modernist fastholdt Staffeldt i – hvad LK nonchalant kalder hans »få, ubetydelige og hovedsagelig tyske digte« (26) – et håb om, at digtningen skulle kunne vise sig at blive et forstudie til en realiseret lykke, mere end tørsvømning.

Blandt de faktuelle fejl i en udgivelse, som bærer præg af hastværk, fraværende korrektur og vilkårlig tegnsætning skal her nævnes, at Staffeldt ikke hedder Wilhelm August til fornavn (25), ligesom det heller ikke er rigtigt, at Staffeldt under sine rejser »så småt [havde] forsøgt sig med digtningen« (26), og at dette kun »resulterede i få og ret ubetydelige udgivelser i forskellige tidsskrifter«. Det drejer sig immervæk om rundt regnet 170 trykte numre og langt flere, hvis de utrykte regnes med – altså omtrent en trediedel af hele det lyriske forfatterskab. Endnu i *Nye Digte* indgår mere eller mindre bearbejdet materiale fra rejsetiden. Når det til en indledning blev nævnt, at Liebenbergs udgave fra 1843 udgjorde det tekstuelle grundlag, er det ikke helt rigtigt. Der citeres end ikke korrekt fra Liebenberg. Mere problematisk er det, at der ikke tages højde for Liebenbergs hjælpsomme homogenisering af Staffeldts tekster: i forbindelse med digtet 'Blik i Fremtiden', der har en fremtrædende plads i LKs læsning, argumenteres der for at Staffeldts interpunktion spiller en afgørende hhv. retarderende og fremskynende rolle (19). Problemet er, at interpunktionen er Liebenbergs. Holder man sig til spørgsmålet om interpunktion, afviger Liebenbergs tekst (44 vers) fra Staffeldts oprindelige tryktekst (fra *Nytaarsgave* 1806 og ikke som foreslået 1805) på 15 punkter.

Henrik Blicher

Marianne Barlyng (red.): *I kentarens tegn. En bog om Thorkild Bjørnvigs universer*. Gyldendal 1993. 332 s. + ill.

»Vi er de to største digtere, ikke? Her i landet, ikke?« Sådan lød Frank Jægers fuldemands- og forhørsspørgsmål til Thorkild Bjørnvig, under fælles besøg på Steensgaard (Langeland) sent i 1960'erne. Der skulle svares bekræftende.

Og det svar tror jeg var - eller havde været – sandt. En stump erindringsfilm fra min gymnasietid har bevaret billede og lyd af deres oplæsning ved en digteraften på Charlottenborg, 1949 eller 1950: Jægers drengeminc og egensindige poetiske fløjtespil, Bjørnvigs tætte, syngende foredrag (af bl.a. »Soria Moria«) – hvis nogen var digtere, så var det de to! Deres lyrik i det følgende tiår og lidt længere var det bedste vi kunne læse i den tid.

Begge digtere fik en hård nedskrivning lidt efter. Værst var nedturen for Frank Jæger, hvis digte måske dog vil blive opdaget igen; også hans prosa, som jeg husker særlig hånet i et modernistmiljø anno dazumal, tror jeg kan bære vand mod de fleste andre skitseskrivere og fabulanter i perioden.

Noget bedre stod Thorkild Bjørnvig sig under det store smags- og interesse-skifte. Bl.a. fordi han holdt sig i live og – da hans store ungdoms- og manddoms-lyrik var rundet ud omkr. 1968 – havde andre ressourcer at trække på som debat-

tør, som kritiker og kulturfilosof og som selvbiograf. Han er da også blevet beæret med to festskrifter i sine senere år. Det første, *Kilden og flammen*, til 70-årsdagen 1988, var en ualmindelig køn tryksag, hvor Frans Lassen havde samlet landskabsfotografier fra Samsø mellem fortrinsvis digteriske bidrag til digtervennen. Det nye og tykkere celebreringsskrift til (men ak! for sent til) 75-årsdagen 1993: *I kentaurens tegn. En bog om Thorkild Bjørnvigs universer*, er redigeret af en akademisk litteraturforsker, Marianne Barlyng, og er snarest en samling studier i forfatterskabets temaer.

Som en af flere rosiner i denne akademiske pølses ende vil man værdsætte Benedicte Kirkegaards *bibliografi* over forfatterskabet siden 1974; den fortsætter Per Dahls bibliografi i hans bog *Thorkild Bjørnvigs tænkning* (1976), og de to burde ved lejlighed pilles ud, samles og suppleres. – Noget umotiveret, men erkendeligt modtaget af nærv. anm., kommer til allersidst en bunke fotografier af Thorkild Bjørnvig gennem årene, bl.a. med ægtefæller og afkom, en synsvinkel der i øvrigt er temmelig udelukket fra denne bog, der gør i »universer«, men ikke i fx Bjørnvigs Århus, Bjørnvigs pårørende, fjendskaber, og lignende menneskeligheder.

Den dominerende karakter af bidragene er som sagt at de er *studier* i forfatterskabet, af Bjørnvig-kendere og for det meste Bjørnvig-yndere; men enkelte bidrag ligner dog dem i *Kilden og flammen* ved at optræde med digterisk eller essaykunstnerisk niveau. Det gælder især Chr. Braad Thomsen (i forbindelse med *Pagten*) og Vagn Lundbye (i forbindelse med *Ravnen*); der er også et hyldestdigt af Klaus Høeck. Og da bogen nu alligevel kom for sent, har redaktøren medtaget Torben Brostrøms elegante recension af den aldrende digters nye samling *Siv vand og måne* (1993).

Uden for den særlige akademiske analyse-ambition står også to sympatiske stykker i starten: Pia Talfdrups foredrag: »Dialog med en håndfuld Bjørnvig-digte« og Margrete Aukens pep-talk om Thorkild Bjørnvigs og hendes eget miljø-engagement: »Ordet er frit og immuniteten imod det perfekt«.

De efterfølgende, mere eller (ofte) mindre tungfodede tema-analyser, som bogens titel peger på med et karakteristisk universitetsord, former sig typisk som en sammenstilling og fortolkning af nogle digte og evt. nogle essayistisk-kulturfilosofiske udsagn af Bjørnvig. Af digtsamlingerne er det især *Figur og Ild* (1959) der kommer på bordet, med digtet »Klitspejlet« som et gang på gang gennemgået nummer. Interessen gælder i det hele taget den mellemste og den sene Bjørnvig; borte er *Stjernen bag Gavlen* og det meste af *Anubis*; det er ikke kærlighedsdigteren, i ringe grad dødsdigteren der interesserer i denne bog, men naturmetafysikeren og kulturkritikeren.

To af de bedst skrevne stykker er signeret af Per Dahl og Klaus P. Mortensen. Begge skriver om jeg't, naturen og den svimlende fortabelse hos Bjørnvig – Dahl i en tæt gennemgang af en håndfuld digte, Mortensen monterer noget lignende ind i en idéhistorisk ramme.

En sådan, konsekvent gjort til hovedsagen, udgør Peter Madsens »perspektiveringsforsøg« i forhold til »Balladen om Great Eastern«. Bjørnvig opfattes som »modernitetens digter«, hvis suggestive billede af teknologiens hybris og naturkræfternes nemesis er eksempel på et moderne dilemma: Er det såkaldte fremskridts kerne et teknisk-asocialt-destruktivt anarki? Og hvordan kan destruktio- nen evt. undgås? Madsen giver eksempler på tilspidsede (kun momentane?)

løsningsanvisninger i fascistisk retning inden for modernistisk tradition (Rilke, Heidegger). Måske ikke overraskende endes der med anbefaling af Adorno-dialektik som løsning.

Det er morsomt at sammenholde denne tematiske perspektivering med Asbjørn Aarseths formodentlig nogenlunde samtidig skrevne motivgennemgang: »Great Eastern. Eit skip på litteraturens hav« (i Edda 1991/3). Der er hver sin type af den filologiske tradition fra før nykritikken: den (mere eller mindre moraliserende) *Einleitung* der placerer værket i udgiverens verdensbillede, de ofte nyttige *realcommentarer*, og den ahistoriske komparatisme (»rosen i dansk digtning«). De to sidste udmærker jo nærmest Aarseth; på den anden side er han den af de to kritikere der ofrer mest opmærksomhed på hvad nykritikerne besværgende ville kalde *selve* digtet. Men de fleste kritikere i Marianne Barlyngs festskrift er ligesom Madsen (og altså Aarseth i hans Edda-artikel) sat i gang af digte(t)s *indhold* – og går derfra enten ad deres egne interesseveje eller forsøger at tegne nogle af Bjørnvigs.

Det sidste gælder tre lange artikler, her nævnt i omvendt rækkefølge af bogens: Redaktøren Marianne Barlyngs eget bidrag om byen – dvs. modernitetens storby, ikke Århus, ikke Nordby på Samsø – i Bjørnvigs digteriske forestillings- og erfaringsverden. Endvidere Neal Ashley Conrads for ordrige stykke om »Stilheden og skabelsesmotiver i Bjørnvigs digtning«, i hvilket der er fine iagttagelser, men ingen rigtig forening af skribentens personlige (grønlandske) oplevelser og hans uhæmmede associative *namedropping*. Endelig Anne Albrechts opridsning af hvad der kom ud af Bjørnvigs »Nietzsche læsning«, som det hedder på hendes nudansk; det handler især om begrebsparret dionysisk-apolinsk og fremstiller det hos Bjørnvig tilegnede i meget store, usofistikerede træk. Som en anden og mindre nem type af tilegnelses-analyse kan man se Per Dahls antydninger (i hans note 3, s. 110 f.) af Nietzsche-lån indvævet i digtet »Kandestederne«.

I hver sin ende af bogen findes en værkcentreret diskussion af to af Bjørnvigs største arbejder. Det ene er digterens fire eller fem bind selvbiografi, der tages under behandling af Johnny Kondrup. Som venteligt ved Henriksenianeren Kondrup er det skabelonen fra Goethe, dannelsesromanen og visse normer for individuation gennem erfaringsmodgang der bruges til at måle Bjørnvigs ydelser (og mangler). Det er en klar og klog fremstilling, inkl. genfremstilling – skabelonen har tilstrækkelig affinitet til Bjørnvigs værk til at der fremkommer en relevant og væsentlig belysning.

Det er mere tvivlsomt om dette også er tilfældet i Frederik Stjernfelts lange gennemgang af *Ravnen*. Den etableres ved hjælp af A.J. Greimas' ingeniør-strukturalisme, der forekommer for langt ude i forhold til denne dunkelt egocentriske-visionære digt-suite. Stjernfelt gennemfører sit forehavende tappert og intelligent, om end noget studentikost i tonen (og med Nietzsche på sjaptsk); det viser sig at *Ravnen* i sidste instans besynger den samme – virkelig den samme? – »hedonisme, der ... bringer subjektet i svare kvaler« (s. 231). Dette er dels rigtig kedeligt, forstår man; dels egentlig underligt, synes man, for så vidt som »det greimasianske subjekt er søgt ikke-psykologisk konciperet«.

Det er altså ikke nærv. anm.s kop te. I almindelighed lider de fleste artikler – efter sammes bornert-uintelligente smag – af for meget begrebsgymnastik og for lidt – ikke just lyrik-døvhed, men for lidt interesse og fokusering på kunsten,

på lige præcis denne digters høje patos, tætte og mærkelige ordføjning og mægtige, ligesom opstuvende rytme. I sin digteriske storhedstid var Thorkild Bjørnvigs vist den største forbruger af det metriske kaldet »tryksvæg højtone« (dvs. en i og for sig »tung« stavelse på en »let« stavelser plads) siden Valdemar Rørdam. Et Bjørnvig-digt bærer ofte et uforveksleligt præg – som næsten ingen af bogens akademikere har lyttet efter.

Men lykkeligvis har Marianne Barlyng fralokket digteren selv et instruktivt causeri netop om hans verskunst: »Rytmen og metret«. Det giver vel ikke alt hvad kritikerne her næsten over en kam har forsømt at interessere sig for, men det giver dog meget nyttige udpegninger af forskellige metriske områder (og klassiske metra) i det poetiske forfatterskab; i tilgift morsomme oplysninger om digtes og digtgruppers tilblivelse.

Den digteriske selvangivelse videreføres til sidst (eller til næstsidst: før Benedicte Kirkegaards bibliografi) i et vidtløftigt interview med Bjørnvig, taget af Erik A. Nielsen og Marianne Barlyng. Man vakler her, som ved en række andre publikationer i årtierne siden – skal vi sige: – Jette Kromanns *Digtere på bånd I-II* (1966) om man skal velsigne eller forbande båndoptagerens indtog i manuskriptverdenen. De 35 sider her virker som forholdsvis tro båndudskrift: interpunktion indsat, men anakolutier og vrøvl i spørgsmål og delvis i svar bevaret. Interviewet er ikke ordentlig nedredigeret, sagtens af ærefrygt for båndets autenticitet og for digterens ord. Det sidste er godt, det næstsidste dårligt. Således er det nu troligt dokumenteret hvorledes spørgerne og Bjørnvig snakker forbi hinanden vedrørende begrebet *patos* (bl.a. fordi Bjørnvig hænger fast ved ordet »patos« i dagligsprogligt dansk). Der kommer naturligvis meget sjovt frem i samtalens løb, men uægtelig i talesproglig fortynding. Eckermann havde alligevel visse fortrin. Og en stærkere redigerende hånd vil have været til fordel her som ved en del andre bidrag i festskriftet.

Lars Peter Rømhild

Hans Holmberg: Kunstens veje over Sundet. Om svensk-danske kulturmøder. C. A. Reitzels Forlag 1993. 175 s. ill. 250 kr.

Den svenske universitetslektor Hans Holmberg er en gammel ven af Danmark. Til sine tidligere studier af danske forfattere har han nu føjet en bog, der omhandler kulturelle forbindelser mellem Danmark og Sverige. Ser man bort fra to velskrevne essays om Thorvaldsen og Sverige og Manets berømte maleri *Absint-drikkeren*, er det især litterære forbindelser, bogen handler om, og det er dem, der skal omtales her. Holmberg stiller to svenske og to danske forfattere over for hinanden. Først Hjalmar Söderberg over for Herman Bang, dernæst Astrid Lindgren over for Karen Blixen.

Afsnittet om Söderberg består dels af en komparativ analyse af mulige påvirkningsforhold i den tidlige del af forfatterskabet, dels af nogle hidtil upublicerede breve fra den svenske forfatter til de danske venner Otto Benzon og Peter Nansen. Som Holmberg selv gør opmærksom på, indeholder de intet, der kan danne grundlag for nye, epokegørende teorier om forfatterskabet, men de giver et godt

indtryk af Söderbergs umiskendelige stil, hans vid og herlige selvironi. Det er forbløffende, hvor lidt interesse dansk litteraturforskning har vist dette betydelige forfatterskab – Hjalmar Söderberg boede immervæk næsten en menneskealder i København (1917-41) – så Holmbergs initiativ skal hilses velkommen.

I vurderingen af dansk litteraturs indflydelse på Söderbergs værker fra 1890'erne, optager Holmberg en gammel diskussion i svensk litteraturhistorie: Er det 80'ernes udadvendte kulturradikalisme eller 90'ernes lyrisk-melankolske stemningskunst, der har sat de dybeste spor i forfatterskabet? Diskussionen er generelt håbløs – Söderberg blev gammel nok til selv at kommentere den med gemt ironi i et brev til sin nære ven, kunsthistorikeren Carl G. Laurin – men Hans Holmberg bidrager med noget, der for en gangs skyld har substans. Han dokumenterer, at Söderberg i den korte periode 1891-92, hvor han var ansat som journalist ved Nyaste Kristianstadsbladet, har læst de litterære bidrag i Kjøbenhavns Børs-Tidende. Bladet fandtes på redaktionen, og Holmberg kan vise, at især Johannes Jørgensens anmeldelser og introduktioner af danske og fransksprogede forfattere (Stuckenberg, Claussen, Maeterlinck m.fl.) har givet genlyd i Hjalmar Söderbergs digtning.

Holmbergs essay lancerer en ny teori om, hvilke danske forfattere der har øvet mest indflydelse på den svenske digter. Der er solid tradition for at tildele Herman Bang rollen som vigtigste inspirationskilde. Söderberg nævner det selv i et smukt essay om Bang fra 1903. Det kan Holmberg ikke forstå: »HJS's rolige og jævne stil, ren, klar og musikalsk, adskiller sig væsentligt fra det nervøst springende og flimrende omskiftelige hos Bang«. Hans Holmberg kunne godt have givet miljøromanen »Förvillelser« (1895) et par ord med på vejen, men rigtigt er det, at Bang og Söderberg ikke umiddelbart ligner hinanden stilistisk. Har J. P. Jacobsen påvirket Söderbergs stil væsentligt? Dét spørgsmål besvarer Hans Holmberg ikke, men han mener, at indflydelse fra Jacobsen generelt er langt tydeligere end fra Bang. Teorien støtter sig på en sammenligning mellem en oversat Söderbergnovelle, *Porträttet* (1893) og *Niels Lyhne*. For det første er der to næsten ens benævnte lokaliteter i de to tekster (Jacobsens »Lønborggård« bliver til »Lindebygård« hos Söderberg), for det andet ligner motiv- og personkonstellationen i de to værker hinanden: »Hele beretningens konstruktion kan i væsentlige træk føres tilbage til det danske forbillede ligesom grundmotivet, kontrasten mellem en bleg, lidt melankolsk mand, der elsker en varmblodig kvinde, som ikke kan glemme sin afdøde mand, en rigtig kraftkarl. Denne fiksering kan den unge mand ikke gennembryde, hans livskraft er for svag til at overvinde mindet om den døde. På samme måde som Niels Lyhne ikke formår at vinde den modne fru Boye. Her finder man hos begge forfattere et darwinistisk perspektiv, en viden om, at man vinder ingen kvinde med fantasier og melankolske træk, med en gennemgående passivitet«. Holmbergs teori forekommer at bygge på et vel spinkelt grundlag; man kan blive helt rørt over atter at møde den gamle traver om »darwinisme« hos J.P. Jacobsen, en idé, som Jørgen Otosen massakrerede for mere end 25 år siden i afhandlingen *J.P. Jacobsens Mogens*.

Den første del af afsnittet om Herman Bang handler om de tre sonetter, Snoilsky sendte som opmuntring til sin danske digterkollega, der lå syg af kloralforgiftning i 1899. Beskrivelsen af relationen mellem Bang og grev Snoilsky danner

udgangspunkt for et miniessay om danske digteres adelssnobberi, et muntert drilleri fra Hans Holmbergs side.

Anden del er knap så munter. Her omtales den virkning, Bang gjorde som oplæser for et svensk publikum. Afsnittet indeholder en oversat anmeldelse af Bangs optræden i Växjö 1885, en vidløs ophobning af giftige insinuationer, der har værdi som dokumentation af, *hvor* forhadet Bang var i visse kredse. Til gengæld fik Herman Bang stor succes i Sverige på sin sidste turné 1911-12, den, der sluttede så brat med digterens død. Holmberg har til lejligheden offentliggjort i deres helhed de små breve, som Bang sendte hjem til veninden Olga Dahl. Deres opstemte tone kan gøre én lidt vemodig, når man ved, hvor kort tid den hårdt prøvede digter havde igen.

Astrid Lindgren og Karen Blixen er det andet af bogens dansk-svenske forfatterpar. Afsnittet om de to digtere hænger sammen med bogens første kapitel, der er en bearbejdet version af en afhandling fra 1983. »Myte og kunstmyte i børne- og ungdomsbøger«. Her gennemgår Holmberg det teoretiske grundlag for sine eventyranalyser og afprøver det på tekster af Astrid Lindgren, Kenneth Grahame, Kipling, C.S. Lewis, Karen Blixen, Tove Jansson og Maria Gripe. Holmberg mener med W. Grimm, at der er fire afgørende ligheder mellem myter og folkeeventyr. Kommunikationen med de højere magter beror på (1) at naturen er besjælet, (2) påvirkelig, (3) partitagende og (4), at der er forbindelseslinjer mellem forskellige verdener. Holmbergs undersøgelse viser bl.a., at disse fire myte- og eventyrkonstituenten går igen i moderne kunsteventyr.

Astrid Lindgren præsenteres med en grundig analyse af bogen *Mio, min Mio* (1954). Hans Holmberg polemiserer mod to danske litteraturforskere, Susanne Willaing og Jette Hansen, der i en artikel har kritiseret ham for at gøre folkeeventyret til den norm, Astrid Lindgren-eventyrenes grad af vellykkethed måles efter. Desuden vendes brodden mod danske og svenske litteraturkritikere af marxistisk observans, der har bebrejdet Astrid Lindgren, at hun forherliger eskapisme og ønsketænkning, når hun lader børn fantasere sig til sejre over død og ondskab.

If. Holmberg demonstrerer *Mio, min Mio*, at Astrid Lindgren kan bruge de fire omtalte grundtræk i eventyrgejren og samtidig få dem til at fungere i en realistisk sammenhæng. Med sin voksenbevidsthed kan Holmberg se, at der ligger en psykologisk udvikling hos titelpersonen. Der er en indre sammenhæng mellem det forsømte barns hverdag hos plejeforældrene og fantasirigerne Landet i det Fjerne (hvor Bo bliver til Mio og forenes med faderen) og Landet Udenfor, hvor den onde ridder Kato hersker. Eventyrets absolutte dualisme godt/ondt er blødt op: Ridder Kato lider under sin egen ondskab og bliver snarere befriet end udryddet af Mio. Hans Holmberg opfatter skarpsindigt dette som en udvikling i modenhed hos barnet. Ridder Kato er en fantasiforstørrelse af den følelseskolde plejefar onkel Sigurd: »Det som Bo, så vel som i Mios skikkelse [sic!], lærer af scenen med ridder Katos død, er, at der bag ukærlighed og kulde kan ligge et Paulinsk åg, og at onkel Sigurd måske inderst inde lider under sin følelsesmæssige afvisning af ham. Med denne nye erkendelse kan Bo bedre møde onkel Sigurd, da han rejser sig fra bænken og går hjem«. Fantasien er altså ikke eskapistisk, men virkelighedsforandrende, lyder en af Holmbergs vigtigste konklusioner. »Fantasien konserverer ikke, men afgiver signaler, som virkeligheden kan påvirkes efter«.

I det følgende kapitel sammenlignes *Mio, min Mio* med Karen Blixens fortælling *Det drømmende Barn* (*Vintereventyr* (1942)). Holmberg påviser ligheder ikke blot i enkeltheder (bl.a. farvesymbolik og den rolle, naturen tildeles), men også i grundholdningen hos de to digtere: fantasien er »et indre signalsprog, der både viser os det rette, og hvordan vi opnår dette«.

Hvad det sidste angår mener Holmberg imidlertid, at der er en ambivalens hos Karen Blixen, som man ikke finder hos Astrid Lindgren. På den ene side er det drømmende barn Jens som inkarnation af den visionære digteriske fantasi katalysator for en erkendelsesproces hos adoptivmoderen Emilie, der vender op og ned på alt, hvad hun med sin victorianske opdragelse hidtil har holdt for sandt, på den anden side er han isoleret af sine fantasier. »Han havde levet højt paa Kamæleonkost, spist Luft og svælget Løfter, og for alt dette havde han forsømt at slaa Rod«, siger den fiktive fortæller. Spørgsmålet er, om det, Holmberg oplatter som en indre modsigelse i fortællingen, ikke snarere er en metodisk brist hos ham selv. Ikke alene identificerer han uden videre den fiktive fortæller med forfatteren Karen Blixen, han insisterer også på, at Jens er Karen Blixens selvportræt: »KB's egen barnløshed har muligvis spillet en rolle ved karakteriseringen af Jens og gjort hendes skildring af hans fantasier mindre troværdige som udtryk for et forældreløst barns situation. Jens er alt for stærkt farvet af hendes eget utålmodige digtertemperament, af hendes egen rastløse udlængsel. Hun har ikke tilstrækkelig distance til ham«. Jens' fabuleringen er i modsætning til Mios »påfaldende lidt relateret til Jens' egen situation, som man synes, den følelsesmæssigt burde virke på et forældreløst barn«. Holmberg synes, at Jens' mangel på ømhed over for plejeforældrene er påfaldende: »Det er desto mærkeligere, som KB som tiårig pige oplevede sin fars død meget stærkt, og dette tab satte dybe spor i hendes følelsesliv. Ikke desto mindre lader hun sjældent følelsens mest nøgne udtryk komme frem i skildringen af reaktionerne hos de påfaldende mange, forældreløse børn i hendes fortællinger«. Jens' kuldslåede iscenesættelse af sine nærmeste omgivelser kunne jo også opfattes som psykologisk realisme, om end af en barskere art end Astrid Lindgrens. Det tvivlsomme biografisk-psykologiske indslag virker ekstra stødende, fordi analysen ellers holder sig ret strengt til tekstens eget ud-sagn.

Den samme metodiske eklekticisme præger afhandlingens sidste kapitel, en analyse og fortolkning af Karen Blixens novelle *En Historie om en Perle* (ligeledes fra samlingen *Vintereventyr*). Efter en givende analyse af, hvordan perlens symbolindhold gradvis vokser frem, når Hans Holmberg frem til, at fortællingen dybest set handler om forholdet mellem liv og kunst. Men igen fuser alle de gode iagttagelser ud i en mat biografisk pointe: »KBs barnløshed var et af hendes livs nederlag, og med dette er hun nærværende i Jensines liv med alle sine bristede forhåbninger. Det barn, Jensine aner i sig, er det fra KBs side så højt ønskede og eftertragede«. Holmbergs forsøg på at afdække et metaepisk niveau i fortællingen er bestemt ikke tosset, men når forfatterens biografi blandes ind, kommer det til at virke noget fortænkt: »Tabet eller rettere savnet af livets perle, barnet, kan hos KB have vakt den kompenserende trang til at »nedkomme med« en litterær perle og derved opnå balance. I denne perle omslutter hun Jensines såvel ydre som indre perle. Skabelsen af denne perle er synkron med den voksende perlebevidsthed hos Jensine«. Forståelsen bliver

ikke lettere af, at citatet er taget ud af sammenhængen, indrømmet. Men alligevel!

De spredte indvendinger til trods: Hans Holmberg har skrevet en sympatisk bog om et vigtigt emne.

Henrik Andersson